AZ 1945. MÁRCIUS 4-ÉN SZOMBATHELY ELLEN VÉGREHAJTOTT LÉGITÁMADÁS 75. ÉVFORDULÓJA.

EMLÉKKONFERENCIA. SZOMBATHELY, 2020. MÁRCIUS 3.

SOÓS VIKTOR ATTILA

A SZOMBATHELYI BOMBÁZÁSOK TÁRSADALMI HATÁSAI

BEVEZETÉS

„Ha a drágám ezt tudná. A drágám nem tudta meg, nem jött vissza. A drágámnak nyoma veszett. Szombathelyen. Egyszer járt náluk valaki, aki átélte a szombathelyi bombázásokat. Ki is volt az? Mindegy. Sűrűn estek a bombák, mint a jégeső. Összekötöttek is, láncos bomb ák. Ő látta, a saját szemével, hogy egy csoportot telibe talált; mert olyan hirtelen jöttek, hogy még a pincébe se lehetett leszaladni, csak összebújtak az emberek; ő látta, ahogy a csoportot telibe találta, és semmi nem maradt belőle. Volt, nincs, így mondta a szombathelyi ember. Kunczné meg sírt. - Nem, nem. Az én drágám még írt. Írt nekem Szombathelyről. S mutatta a lapot, melyen már egyetlen szót sem lehetett elolvasni."[1]

A fentebbi sorokat Rónay György, a magyar katolikus próza, líra és bölcselet legendás alakja vetette papírra 1963-as regényében. A megidézett eseményt nem a képzelet szülte, bár Rónay otthonosan mozgott a fikció területén. 1945. március 4-én bombazápor zúdult a Nyugat-Dunántúl meghatározó központjára, Szombathely városára. A szövetséges légierő amerikai gépei több száz tonna bomba ledobásával igyekeztek elpusztítani a nyilas kormányintézményeknek is otthont adó vármegyeszékhelyet, egyúttal demoralizálni a lakosságot. A pusztítás mértéke komoly volt: 423 polgár vesztette életét, a város pedig romba dőlt, ipari és vasúti létesítményein túl a vármegyei igazgatás szervei, valamint egyházi és iskolai épületek is komoly károkat szenvedtek el. Szombathely a 2. világháború végóráinak lett az áldozata, és egyben az ország ötödik legnagyobb bombakárt szenvedett városa. A bombázás mintegy fél órán át tartott – azonban a túlélők évtizedekig viselték a következményeket.

A tanulmány a szombathelyi bombatámadásról, hangsúlyosabban pedig az esemény társadalmi következményeiről szól. Mivel a város romba dőlése nem légüres térben zajlott, hanem valóságos történeti–politikai szituációban, így az elemzésnek is tágabb látóteret kell befognia. Elsőként a város helyzetét igyekeztem megvizsgálni a 2. világháború évei alatt, különös tekintettel az 1944. évre. Ez az elemzés nem pusztán várostörténeti jellegű, ugyanis szerettem volna bemutatni azokat az erővonalakat is, amelyek meghatározták a magyar po-

1 *Rónay György:* Esti gyors. Bp., 2017. 249. p.

litikai élet alakulását. A város tragédiája azonban akkor bontakozik ki minden részletében, ha szemügyre vesszük a bombázások társadalmi hatásait is az ún. koalíciós korszakban. Így e tanulmány a magyar történeti irodalomban csak koalíciós korszaknak elkeresztelt periódussal is foglalkozik, e keretek között igyekezvén kimutatni a szombathelyi tragédia történelmi helyét.

SZOMBATHELY A 2. VILÁGHÁBORÚ SODRÁBAN

A Nyugat-Dunántúlt paradox módon – földrajzi elhelyezkedése folytán – a világháború kevésbé dúlta föl, mint az ország délkeleti és középső területeit. Bár ezeken a területeken tartott legtovább a 2. világháború magyar földön, még az 1944–1945. évi kaotikus állapotok, a menekültek nagy száma is viszonylag működő közigazgatás mellett zajlott a nyugati vármegyékben. A városok és falvak adminisztrációja nem omlott össze, a nyilas kormányzat pedig csupán néhány hónapig működött Nyugat-Magyarországon. Ennek ellenére a front átvonulása feldúlta a területet, a károk azonban relatíve kisebbek voltak, a szovjet megszállás pedig kevésbé követelt polgári áldozatokat. Mindennek oka az időbeli megkésettségnek tudható be, mivel a Vörös Hadsereg e területeket szállta meg utolsóként.

Az 1945. évi helyzetnek mélyebbre nyúló történeti–politikai okai álltak a háttérben. Magyarország sikeresen elkerülte az 1939. évi hadba lépést, amely óriási helyzetelőnyhöz juttatta az észak- és nyugat-európai államokhoz képest. A Teleki Pál miniszterelnök kezdeményezte fegyveres semlegesség politikáját kezdetben siker koronázta, hiszen a világot elborító kataklizma ekkor még nem érintette hazánkat. Ugyanakkor ezekben a hónapokban szűnt meg Csehszlovákia, a trianoni szerződés egyik nyertes mintaállama, amelynek romjain német protektorátus, valamint német dominanciájú bábállam osztozott. Teleki 1941. évi halála, valamint az ország elsietett – Bárdossy László miniszterelnök kezdeményezte – hadba lépése ezt a kezdeti helyzeti előnyt szüntette meg. Magyar területeket először a Jugoszlávia elleni hadjárat első napjaiban ért légitámadás: a délszláv légierő által Pécs és Szeged ellen. Ezek, valamint a Szovjetunió vélt vagy valós légi csapásai Magyarország ellen – Kassa bombázása – ugyanakkor csupán marginális szerepet játszottak a világháború hadtörténetében. A magyar városok 1943-ig lényegesebb veszély nélkül élhették mindennapjaikat. A szövetségesek olaszországi partraszállása ugyanakkor mindent megváltoztatott. Az itáliai félsziget amerikai megszállása ugyanis lehetővé tette olyan légi bázisok felszerelését, amelyek immár akadálytalanul bombázhatták Közép-Európa városait. 1944 elejére készen állt minden, hogy a szövetségesek magyar területeket bombázzanak. A nyugati hírszerző szervek ugyanakkor már sejtették, hogy a németek meg akarják szállni Magyarországot, így a bombázásokat halasztották. Március 19-e után azonban kiderült, hogy a megszállással szemben lényegesebb ellenállás nem fog kibontakozni, így 1944 áprilisában megkezdődött a magyar célpontok angol–amerikai bombázása. Kezdetben a magyar légteret a német haderő uralta, azonban e légi fölény idővel mérséklődött, 1944–1945 fordulójára pedig úgyszólván megszűnt. Szombathely 1945 márciusában az angolszászok vadászbombázóival nézett szembe, amelynek eredménye a város pusztulása lett.

A Nyugat-Dunántúl relatív megkíméltségét tovább fokozta a hadszíntérré válás kelet-nyugati mozgása a magyar területeken. A 2. Ukrán Front első alakulatai 1944. augusztus 26-án az Úz és a Csobányos völgyében átlépték a történelmi magyar határt: Magyarország

ekkortól hadszíntérré vált. Az előrenyomulás megállíthatatlannak bizonyult, hiszen október 6-án az alföldi területekre érkezett a Vörös Hadsereg. A 2. Ukrán Front Esztergomban egyesült a déli irányból az ország területére lépő 3. Ukrán Fronttal, október 29-én megkezdődött Budapest ostroma. Ami a hadi események szempontjából döntő: Magyarországot a szovjet haderő keleti irányból foglalta el, ez azt jelentette, hogy a front az országon lassan vonult keresztül, és a nyugati vármegyéket a háború végnapjaiban érintette.

Vas vármegye területére először március 26-án érkeztek szovjet csapatok, az előrenyomulásuk megállíthatatlannak bizonyult. A front faluról falura tolódott észak-nyugatra, lokális harcok azonban csak néhány település körül alakultak ki. Boba esetében több civil személy is áldozatul esett a támadásnak. Március 27-én éjszaka indult meg a Rábán a szovjet átkelés. Sárvárt március 28-án, Szombathelyt és Kőszeget március 29-én szállták meg a szovjet csapatok. A kommunista időszakban április 4-e volt a „felszabadulás ünnepe". Magyarország a német csapatoktól való megtisztításának a Sztálin által kitűzött időpontja: április 4-e, a katonai terv szerint ennek Nemesmedvesnél kellett volna megtörténnie. A történelmi adatok szerint azonban ezt a határidőt nem tudták tartani, mivel erősebb ellenállásba ütköztek. Több mint egy hetet késtek, az utolsó német egységek április 13-án hagyták el az országot Pinkamindszentnél. Ezzel a 2. világháború véget ért Magyarországon.[2]

SZOMBATHELY A KÉT HÁBORÚ KÖZÖTT ÉS A 2. VILÁGHÁBORÚBAN

Szombathely dinamikusan fejlődő város volt a 19. században, amely fejlődést az 1. világháború részlegesen megtörte. Ugyan hadszíntérré nem vált, a trianoni békeszerződés mégis gyakorlatilag határvárost csinált a megyeszékhelyből: az új államhatár 10 km-es körzetébe került, amely vezető szerepét komolyan leértékelte. A Horthy-korszak első éveiben komoly hátrány érte a várost, ugyanis itt tért haza IV. Károly magyar király, akit a püspöki palotában fogadott a magyar nyilvánosság. Az első királypuccs néven ismertté vált legitimista kísérlet kudarccal végződött, amely a városra sem vetett jó fényt. Ennek ellenére a határhoz közel került település a modernizáció útjára lépett, amelynek eredményeként a város komoly sikereket mutathatott föl. A lassú fejlődés eredményeként rendezték a városmajor kérdését, új iskolák és bérpaloták épültek. A városháza épületét korszerűsítették, valamint a Dunántúl egyik legmodernebb kórházát is itt építették föl. Összességében Szombathely a 2. világháború előestéjére a térség egyik legprosperálóbb városa lett, amelynek életét sem politikai viharok, sem komoly gazdasági visszaesések nem hátráltatták.

Szombathely és Kőszeg országgyűlési képviselői tisztét ebben az időben Wälder Gyula, a Szombathelyen 1884-ben született hírneves építész töltötte be. Wälder nem állt távol a két háború közötti kormánypolitikától, hiszen a korszak reprezentatív építkezéseinek részese, valamint már a Műegyetem ókori építészet tanszékének vezetőjeként lett az Akadémia levelező tagja, 1930-ban pedig Korvin-koszorút nyert.[3] 1939-ben a kormányzó Magyar Élet Pártja színeiben választották meg képviselőnek – állítólag Teleki Pál személyesen unszolta a tisztség elvállalására –, azonban teljesen váratlanul, 1944. június 10-én elhunyt.[4]

2 Tanulmányomban felhasználtam Bethlen Klára Vas vármegye 1945. április–november című szakdolgozatát, amelyet Bank Barbara témavezetése mellett készített 2017-ben a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen. Ezúttal is köszönöm a szerzőnek, hogy dolgozatát a rendelkezésemre bocsátotta.

3 *Károlyi Antal:* Emlékezés Wälder Gyula építészre, 1884–1944. Közreadja Károlyi Mária. = Vasi Szemle (továbbiakban: VSZ), 2000. 5. sz. (továbbiakban: Károlyi, 2000.) 686. p.

4 Károlyi, 2000. 692. p.

Vas vármegye főispánja a háború végnapjaiban Mesterházy Ferenc, aki 1938-tól Veszprém főispáni székét töltötte be. A német megszállás után azonban lemondott, és visszavonult a közélettől. Állítólag Horthy Miklós beszélte rá, hogy vállalja el a vasi főispánságot, amely kérésnek Mesterházy eleget is tett. A város polgármestere 1941-től Mészáros Hugó, aki szombathelyi születésűként a fővárosban doktorált állam- és jogtudományból, majd visszatért szülővárosába, ahol városi tisztviselő lett: 1924-től főjegyzőként, 1930-tól tanácsnokként dolgozott. Bár polgármestersége a világháború éveire esett, hivatali működését kezdetben nem kísérte komolyabb botrány. Az 1944. év beköszöntéig Szombathely a hátország csendes mindennapi életét élte. Bár a lakosságot a besorozott, frontra küldött rokonok, barátok, ismerősök sorsa komolyan foglalkoztatták, a mindennapi élet struktúrái ekkor még jelentősen nem változtak.

A NÉMET MEGSZÁLLÁS ÉS A NYILAS URALOM SZOMBATHELYEN

Az 1944. március 19-én bekövetkezett német megszállás Szombathely életében nem okozott különösebb törést, hiszen a vármegyei közigazgatás a helyén maradhatott. A térség országgyűlési képviselőjének, Wälder Gyulának váratlan halála miatt azonban új jelöltről kellett dönteni. A megüresedett képviselői helyről június közepén határozott a Mesterházy Ferenc elnökletével összeült pártgyűlés, amelyen Bárdossy László leköszönt miniszterelnököt jelölték képviselőnek. aki tisztét 1945 első hónapjaiig meg is tartotta.[5] Nem kérdés, Bárdossy kinevezésében komoly tényezőként hatott, hogy személye a megszálló német hatóságoknak is megfelelt, hiszen az egykori miniszterelnök hivatali működése idején komoly engedményeket tett a német politikai elitnek, Magyarország külpolitikáját pedig teljes mértékben a Tengely hatalmi politika érdekeihez kötötte.

Vas vármegyében is a német megszállással kezdetét vette a magyar zsidó társadalom fizikai megsemmisítése. Ennek első lépéseként felállították a gettókat, majd ezt követően megkezdődött a deportálás. Szombathelyen Mészáros Hugó polgármesterrel tárgyaltak a Zsidó Tanács képviselői, aki kérésükre a város gettóját a két zsinagóga közelében állította fel. A szombathelyi csendőrkerület magyar zsidó állampolgárait július 4–6. között deportálták Auschwitzba.[6]

Az október 15-én megindított kiugrási kísérlet elbukása viszont komolyan éreztette hatását Nyugat-Magyarországon is. Mivel a fővárost 1944 késő őszére a szovjet csapatok körülzárása fenyegette, a nyilas kormányzat 1944 novemberében megindította az ország főbb politikai intézményeinek nyugati irányú evakuációját. November folyamán a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, az Igazságügyi Minisztérium, a Földművelésügyi Minisztérium, az Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium Sopronba tette át működését, a Miniszterelnökség és a Honvédelmi Minisztérium Kőszegre költözött, a Külügyminisztérium Szombathelyre, a Belügyminisztérium pedig Sárvárra, majd Szombathelyre.[7] A Külügyminisztérium a püspökvárba rendezkedhetett be, a Belügyminisztérium pedig a vármegyeházát foglalta el.[8]

5 Bárdossy Lászlót jelölik a szombathelyi kerület képviselőjének. = Ellenzék, 1944. jún. 15. 7. p.
6 Források a szombathelyi gettó történetéhez, 1944. április 15–1944. július 30. Összeáll. Mayer László. Szombathely, 1994. 348. p. (Vas megyei levéltári füzetek; 7.)
7 *Papp István:* Magyarország felszabadulásának kronológiája helytörténeti adatokkal, 1944–1945. = Soproni Szemle, 1970. 1. sz. 9. p.
8 *Békés Márton:* Egy vidéki „újságkirály" sorsa. Lingauer Albin (1877–1962) politikai pálya-vázlata és népbírósági pere. 1. rész. = VSZ, 2006. 1. sz. 27. p.

A nyilas világ Nyugat-Magyarországot is komoly megpróbáltatás alá vonta, ugyanakkor ez a korszak már a bomlás kora: Szálasi rendszere ugyan folytatta tömeggyilkos politikáját, a magyar zsidó társadalom megsemmisítését, az ellenzéki gondolkodók likvidálását, ugyanakkor a háború felgyorsuló változásai alapvetően a kapkodás, sietség, menekülés jegyeit viselték magukon, amely azt is eredményezte, hogy az amúgy helyén maradó közigazgatás viszonylag rutinosan tudta szervezni az országrész életét. Erre annál is nagyobb szükség volt, hiszen a vörös hadsereg elől menekülő polgári személyek valósággal letarolták a nyugati vármegyéket: a termény, az állatállomány nagy része ennek a folyamatnak lett áldozata.

Fontos, hogy szó essék a korszak politikai megosztottságáról. 1944. október 16-án Szálasi Ferenc került az ország élére, amely gyakorlatilag a magyarországi szélsőjobboldal végleges – és 1944 márciusa után immár másodszori – hatalomra kerülését jelentette. 1944 ősze azonban már nem pusztán a korábban Imrédy Béla körül szerveződő radikális mozgalom híveit segítette hatalomba, hanem egyúttal a hungarista mozgalom prominenseit is. Nem sokkal később azonban a szovjetek által megszállt Debrecenben is megalakult egy kormány, amelynek vezetését dálnoki Miklós Béla vezérezredes, az I. magyar hadsereg parancsnoka vállalta el, aki október 15-én törzstisztjeivel átállt a szovjetekhez. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés, valamint az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1944. decemberi megalakulásától két kormány működött, amely azonban nem azonos területen gyakorolta a joghatóságot.

Bár elvileg a két országrészt a frontvonal hermetikusan elzárta egymástól, mindkét háborús fél igyekezett propagandát kifejteni az ellenségesnek tekintett területeken: ezek általában szórólapok, folyóiratok légi úton történő ledobásával valósultak meg. Szombathelyen január első napjaiban vált ismeretessé a karácsony előtt néhány nappal felállt debreceni kormány létrejötte, amelyet a nyilas sajtó megvetően elítélt. Kemény Gábor báró külügyminiszter a két nappal korábban közzétett, dálnoki Miklós Bélát és társait távollétükben is halálbüntetéssel sújtó ítélet kapcsán fejtette ki kormánya álláspontját: „*A magyar királyi kormánynak tehát az az álláspontja, hogy a törvényes és kizárólagos uralom a magyar alkotmányos szervek útján egész Magyarországra vonatkozóan Szálasi Ferenc nemzetvezetőé. Ő a hatalmat a magyar nemzet teljes akaratának elhatározásából a hadi helyzettől függetlenül gyakorolja is. Ennek következtében semmiféle úgynevezett ellenkormánynak létjogosultsága nincs és ilyen kormány nem is létezik. A szovjet bérgyilkos zsoldjába szegődött és kötél általi halálra ítélt Dálnoki Miklós Bélát és cinkosait, mint a Komintern megbízottjait a magyar nemzet árulóinak bélyegzi*”[9]

Ennek ellenére a közvélemény egyre kevésbé tekintette megbízhatónak az aktuális pártsajtó híreit. A front közeledtével a félelem lett úrrá a lelkeken. A nyilas hatalomátvétel következtében személyi változásokra is sor került. A térség országgyűlési képviselője Bárdossy László lett, aki élvezte az új kormány támogatását, valamint bekapcsolódott a nyilas politikai életbe. Mesterházy Ferenc lemondott veszprémi főispáni tisztségéről, a vasi főispáni széket pedig csak Horthy rábeszélésére foglalta el, de október 15. után rögtön kérvényezte felmentését, amelyet formálisan november 12-én hagytak jóvá.[10] Utóda Kocsárd Emánuel, módos nyilas-szimpatizáns építési vállalkozó lett. A polgármestert, Mészáros Hugót a nyilas hatóságok szinte rögvest meneszttették. Bűneként – többek között – azt rótták fel, hogy a német megszállás után a gettósításnál figyelembe vette a szombathelyi zsidó tár-

9 Semmiféle ellenkormánynak létjogosultsága nincs ... = Zalai Összetartás, 1945. jan. 17. 2. p.
10 Személyi hírek. = Belügyi Közlöny, 1944. nov. 12. 1655–1656. p.

sadalom igényeit, és a gettót a két zsinagóga közelében állította fel. Felmentése után letartóztatták, majd börtönbe került. Németh József, a város főjegyzője szerint Mészáros németellenes beállítottságú városvezető lehetett.[11] Utóda minden bizonnyal november 9-től Szombathely egykori főmérnöke, Vass Gábor lett, aki március végéig maradt hivatalban.

A város közhangulata ugyan nyomott volt, de sok esetben a lakosság a legkisebb pozitívumon is lelkesedni tudott. A székesfehérvári szovjet előrenyomulás megállítása például komoly lelkesedést váltott ki a 2 évtizedes antikommunista retorikán edződött városi polgárság köréből. A közhangulatra jó fényt vetnek a városba települt Magyar királyi Rendőrség Politikai Rendészeti Osztályának helyzetjelentései az 1945. év első hónapjaiból. Bár a jelentések sokszor elfogult, pártos megállapításokat és vágyvezérelt sorokat is megfogalmaztak, valamilyen szinten tájékoztatnak Szombathely lelki világáról. Az 1945. január 8-ai állapotokról a Politikai Rendészeti Osztály detektívjei számoltak be: „*A politikai rendészeti osztály detektívjei a közönség legszélesebb köreivel állandó érintkezést tartanak fenn a legszigorúbb inkognitó megőrzése mellett. Ez az eljárás egyetlen módja a hangulat állandó változásának megfigyelésére. Tapasztalatunk szerint a legkisebb esemény is befolyása alatt tartja a közönség hangulatát. (…) A lakosság hangulatában a múlt év végén elterjedt csüggedést az újév első napjaiban a reménykedés és a hangulat bizakodóbbá válása váltotta fel. Az az elterjedt hír, hogy a német hadosztályok Budapest felmentésére siettek, és a belügyminiszter úr közvetlen szavai, hogy Budapestre rövidesen felmegy, amelyeket a napilapok is részletesen közöltek, megnyugtatólag hatottak és nagy népszerűségek örvendenek.*”[12]

A január 30-án kelt jelentés némileg megváltozott közhangulatról számolt be: „*Az általános hangulat országos viszonylatú, nincsenek kirívó panaszok. Jelenleg a hangulat kissé nyomott, ami Varsó és Krakkó elestének és Budapest szorongatott, helyzetének tudható be.*”[13]

A nyilas kormány idővel csupán pótcselekvésekben élte ki frusztrációit: Nyugat-Magyarország városainak köztereit kezdték pártkonform módon átkeresztelni, hungarista szellemű egyetemet alapítottak, sőt, a háborút követő újjáépítést kezdték megtervezni, pályázatok kiírásával nyomatékosítva.[14] Szombathely mindazonáltal a nyilas világ egyik központja lett. A Külügyminisztérium is ide költözött, Kemény Gábor báró külügyminiszter pedig Szombathelyen fogadta 1945. december 12-én Edmund Veesenmayer birodalmi teljhatalmú megbízottat.[15]

Ahogy közeledett a front, a nyilas uralom fokozatosan omlott össze. Megindult a nyugati vármegyék kiürítése, amelynek eredményeként idővel olyan különleges állapot állott be, amely helyzetben az állami főhatalmat csupán a helyi közigazgatás megmaradt egységei képviselték, a polgári közigazgatást viszont felülírta a katonai. A szombathelyi Külügyminisztérium 1945 januárjában már azt az iratot vehette kézhez, amelyben a kormány felszámolta a Kitelepülési Kormánybiztosságot, és a Németországba történő kitelepítéseket a

11 *Cziprián Dóra:* Az utolsó szombathelyi főjegyző. = Vas Népe, 1996. aug. 17. (továbbiakban: Cziprián, 1996.) 11. p.

12 A m. kir. Rendőrség Szombathelyre települt politikai rendészeti osztályának 1945. január 8-i helyzetjelentése. In: A második világháború. Szerk. Ungváry Krisztián. Bp., 2005. (továbbiakban: Ungváry, 2005.) 493. p. (Nemzet és emlékezet)

13 A m. kir. rendőrség szombathelyi politikai rendészeti osztályának jelentése, 1945. január 30. In: Ungváry, 2005. 497. p.

14 *Paksa Rudolf:* Magyar nemzetiszocialisták. Az 1930-as évek új szélsőjobboldali mozgalma, pártjai, politikusai, sajtója. Bp., 2013. 298. p.

15 *Karsai László:* Szálasi Ferenc. Politikai életrajz. Bp., 2016. 324. p.

berlini magyar követségre bízta.[16] A nyugati városok 1945 februárjára–márciusára magukra maradtak, idővel pedig hadszíntérré váltak: a német és szovjet sereg katonai parancsnokságainak alárendelve. A német megszállás végnapjainak zavarait az is jól mutatja, hogy több értesülés szerint több spontán tüntetés is lezajlott ezekben a napokban a Dunántúlon.[17]

A LÉGITÁMADÁS

Szombathely légoltalmi kitettségével a Honvédelmi Minisztérium tisztában volt, melyet bizonyít, hogy a várost „A" osztályozású településsé nyilvánították, azaz a legveszélyeztetettebb kategóriába került, minként a nagyobb városok, megyeszékhelyek általában. Ezzel párhuzamosan megkezdődött mintegy 2000 légóparancsnok kiképzése is, azonban a légoltalmi felkészülés ezen intézkedésekben lényegében ki is merült, az újabb fejlesztések rendre csúsztak, vagy nem valósultak meg.[18] A helyzet a német megszállás után vált egyre súlyosabbá, hiszen az olaszországi Bari városában kiépített katonai repülőtérről a szövetséges légierő közvetlenül tudott magyar területeket bombázni. Bár a szisztematikus légitámadások elsősorban Budapest ellen 1944 áprilisában indultak meg, a nyugat-magyarországi városok fölött áthúzó kötelékek miatt Szombathelyen mindennapos élményt jelentett a légiriadó. Ez sajnos, egy nagyon negatív edukációs folyamatot eredményezett, az emberek ugyanis az egyre sűrűbben ismétlődő légvédelmi riadókhoz idővel hozzászoktak, és már nem is vették azt olyan komolyan. Az életet a háborús körülmények ellenére is élni kellett, a polgári lakosság pedig igyekezett alkalmazkodni az új helyzethez, a fokozódó légiriadók pedig 1944 októberéig vakriasztásoknak bizonyultak.

Október 7-én 14 óra tájban ez a viszonylag békés állapot megszakadt, amikor egy alacsonyan repülő szövetséges kötelék bombatámadást hajtott végre a szombathelyi pályaudvar térségében. Mint minden bombatámadás, ez is pontatlan volt, hiszen a pályaudvar szűkebb környékén túl találat érte a környék házait is. A támadásban mintegy 50-en haltak meg, több ezer ember pedig rögtön megkezdte a romeltakarítást. Október 13-án újabb légitámadást intéztek Szombathely ellen, amely azonban az elsőhöz képest kisebb mértékűre sikeredett, kilenc emberéletet követelve. Október 17-én újra vasúti célpontokat bombáztak, jelentős vagyoni kár keletkezett – elpusztult többek között a vasúti felüljáró és a pálya jelentős része, emberéletet azonban a támadás nem követelt. Október 21-én az ONCSA-telep került a bombázások keresztűzébe, amelynek hatására 20-an vesztették életüket.[19]

1944 októbere Szombathely életében is meghozta a légitámadások realitását, közben azonban országos viszonylatban is jelentős változás állt be: a budai várban Horthy Miklós kormányzó kétségbeesett kísérletet tett a háborúból való kiválásra, amely azonban 1 nap

16 Intézkedések a Németországba kitelepítendő polgári személyek irányításával megbízott bizottság szervezetére és működésére. Berlin, 1945. január 25. Magyar Nemzeti Levéltár (továbbiakban: MNL) Országos Levéltára K-707. I-1945. Nyilas Külügyminisztérium, 1. csomó.

17 A német megszállás alól felszabadult területeken megjelenő egyetlen magyar lap, a *Szabadság* már 1945 februárjának legelején tudni vélte, hogy komoly zavargások és németellenes tüntetések zajlottak le Szombathelyen és Kőszegen. Bár adataik nem származhattak első kézből, az értesülések tendenciákat legalább is jelezhetnek. Tüntetések Dunántúlon a németek és nyilasok ellen. = Szabadság, 1945. febr. 4. 3. p.

18 *Papp János:* Légitámadások Szombathely ellen. Adalékok az 1944–1945-ben Szombathely ellen intézett bombázások eseménytörténetéhez. = VSZ, 1975. 2. sz. (továbbiakban: Papp, 1975.) 224. p.

19 Papp, 1975. 225. p.

alatt kudarcba fulladt. Ennek hatására a magyar szélsőjobboldal immár teljes erejével – 1944 márciusa után immár másodszor – hatalomba került, ekkor már annak is hungarista, radikális szárnya. Ráadásul a hadműveletek ekkortól már a Dunántúlt is érintették. Szombathely és a Nyugat-Dunántúl november-decemberben kevésbé volt kitéve légitámadásoknak, hiszen a szövetségesek ekkortól döntően a fővárosra, valamint a szárazföldi előrenyomulásra koncentráltak. November 22-én ennek ellenére légicsapást mértek a környező településekre, így Szombathelyen is történtek becsapódások, emberéletet azonban nem követelt a támadás. December 6-án öt fő halt meg a városra hulló bombáktól.

Az 1945. év viszonylag nyugalomban kezdődött Szombathelyen, hiszen márciusig lényeges támadás nem érte a várost. A végzetes légitámadás 1945. március 4-én felülírta a korábbi békés 3 hónapot, pusztításban pedig a Dunántúl egyik legsúlyosabb bombázásaként vonult be a történelemkönyvekbe. A támadás 12 óra 40 perckor kezdődött, és 13 óráig tartott, a rövid 20 perc teljesen átalakította a város arculatát. A szövetségesek rombolóbombákat és légiaknákat egyaránt bevetettek a hadművelet során, amely Szombathely történelmi belvárosára koncentrált.

Különösen nagy pusztítás érte a székesegyházat, amelyet három–négy bomba is telibe talált.[20] Az épület falai ugyan állták a próbát, a tetőszerkezet, valamint a belső tér, az ablakok és a freskók, a kapuk és a szobrok a támadás áldozataivá váltak.[21] Ekkor hullt bomba Pintér Lajos kanonok házára is, amelyben mind Pintér, mind kanonoktársa, Kiss Lajos életüket vesztették. Kovács Sándor szombathelyi megyéspüspök püspök így emlékezett meg az eseményről: „*... súlyos kereszttel a vállamon állok előttetek, amikor vérző lélekkel jelentem, hogy március 4-én, vasárnap déli ¾ 1 órakor székesegyházunk bombatámadás áldozata lett ...*”[22]

Idővel megindult a templom romjainak kifosztása is, amelyre szintén ügyelni kellett. A város temetője is szenvedett bombatalálatokat, felszínre került a holttestek egy része, és ugyanez a pusztítás a dögtemetőt is érintette, amelynek hatására oszló állati tetemek is föld fölé kerültek.

A BOMBATÁMADÁS HATÁSAI

A szombathelyi bombatámadásról a demokratikus sajtó lapjai március 6-án számoltak be. A *Szabadság* rövid cikkben ismertette az eseményt, a részletekre azonban – a hihetetlenül gyors, napról napra történő világtörténelmi jelentőségű változások beállta miatt – nem térhettek ki: „*Légitámadás érte Sopront és Szombathelyt. (London, március 5.) A szövetségesek olaszországi főhadiszállásáról jelentik: Olaszországi repülőterekről felszállt amerikai nehézbombázók vasárnap a délelőtti órákban súlyos támadást intéztek a magyarországi hadszíntérre irányuló német utánpótló forgalom központjai ellen. Az amerikai gépek támadó vállalkozásuk során Sopron, Szombathely, Bécsújhely, Graz és Zágráb célpontjait bombázták.*”[23]

20 A Szombathelyi Székesegyház bombázása és újjáépítése. Szerk. Lendvai Rezső, Koltay Ferenc. Szombathely, 2015. 405 p.
21 Papp, 1975. 225–226. p.
22 A székesegyház lebombázása után Kovács Sándor megyéspüspök gyászkeretes körlevelében fordult papjaihoz. Idézi *Lendvai Rezső – Koltay Ferenc:* A Szombathelyi Székesegyház bombázása. Szombathely, 2020. 26. p.
23 Légitámadás érte Sopront és Szombathelyt. = Szabadság, 1945. márc. 6. 1. p.

Az *Új Dunántúl*, amely a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front pécsi lapja volt, szintén címoldalon számolt be a történtekről, de az eseményeket ők is londoni értesülésekre alapozták – ami nem is csoda, hiszen ezekben a napokban a magyarországi híráramlás komoly akadályokba ütközött.[24]

Érdekes viszont, hogy a nyilas lapok hallgattak a támadásról. A Zalaegerszegen megjelenő *Zalai Összetartás* semmilyen módon nem számolt be a szomszédos vármegye tragédiájáról, sőt, Szombathely csupán a vasúti menetrend vonatkozásában jelent meg hasábjain.

A március a város életében a helyreállítási és romeltakarítási munkák jegyében telt el. Rögtön megindult a szisztematikus újjáépítés, ennek érdekében a főbb szakmák képviselői munkaközösségeket alakítottak, amelyek a villanyhálózat, az ácsmunkák stb. rendbetételét voltak hivatva végezni. Mivel azonban március végére a vörös hadsereg megközelítette a várost, ezek a tevékenységek is egy időre szüneteltek. Ráadásul március 25-én újrakezdődtek a légitámadások, amelyek 29-éig öt alkalommal sújtották Szombathelyt, 32 ember életét követelve. Közben a front megállíthatatlanul közeledett: március 28-án Zalaegerszeg és Sárvár, április 1-jén Nagykanizsa szabadult meg a német és nyilas uralomtól, és került szovjet megszállás alá.[25]

AZ 1945. ÉVI FORDULAT

Az 1944–1945. esztendő fordulója gyökeres változást hozott a magyar nemzet történetében. A cezúra: 1945, „a magyar történelem nagy szakadása", ahogy Kovács Imre, a korszak kiemelkedő politikus–gondolkodója fogalmazott: „*lezárult az a hosszú-hosszú folyamat, amit büszkén ezer évnek nevezünk, és elkezdődött egy új korszak, aminek megjelölésére még nincs kellő távlatunk. Eddig jellegében az új korszak mindannak az ellenkezője, amit az ezer év képvisel és szimbolizál…*"[26]

Magyarország sorsát a 2. világháború után alapjaiban két tényező határozta meg: a háborús vereség és a szovjet megszállás. Az ország – Szabó Zoltán, egy másik szemtanú író fordulatával élve – a hadak útja lett. Annak minden tragikus velejárójával, emberek sokáig elhallgatott szenvedéseivel, százezrek elhurcolásával, kifosztásával, internálásával, kitelepítésével együtt. A háború romokba dőlt országot, egyéni és kollektív traumákat hagyott maga után.

1944 tragikus eseményei a magyar politikai önállóság utolsó maradványait is elemésztették. A Vörös Hadsereg súlyos áldozatok árán megszabadította Magyarországot a német megszállástól és a nyilas rémuralomtól, a levert zsarnokság romjain azonban nem jöhetett létre a demokratikus Magyarország. Hazánk egy pillanatra sem nyerte vissza tényleges függetlenségét, több mint 40 évre a szovjet birodalmi érdekszféra részévé vált.

Az ország hadszíntérré válása és a háborús vereség következtében a társadalom szervezett élete szinte teljesen felbomlott, a magyar állam működése lényegében megszűnt.

Szombathelyen a szovjet megszállás 1945. március 29-én kezdődött, a városi közigazgatás március 31-én indult újra. A szovjet hadsereg bevonulása után Szombathely városát katonai közigazgatás irányította, amelynek vezetője Alex Effendiev alezredes a város kato-

24 Amerikai légierődök bombázták Sopront és Szombathelyt. = Új Dunántúl, 1945. már. 6. 1. p.
25 Papp, 1975. 226. p.
26 *Kovács Imre:* Magyarország megszállása. Bp., 1990. 5. p.

nai parancsnoka lett. Effendiev érdekes személyiség volt, kaukázusi muzulmán család sarjaként a helyi lakossággal igyekezett jó kapcsolatokat ápolni. Pető Ernő, a közkórház igazgató főorvosa házát Vajna Gábor nyilas belügyminiszter fosztotta ki. Effendiev ugyancsak Pető üresen álló házába költözött be, de hamarosan megkerestette a főorvost, és kérte, költözzön vissza lakásába – s mindezt egy ősi iszlám vendégjogi törvényre hivatkozva.[27] Effendiev április 8-án adta ki első napiparancsát, amely a város újraindítását, az élet normalizálását igyekezett előmozdítani. A városparancsnok nyolc pontban foglalta össze a legfontosabb utasításokat: „*1. Minden polgári hatóság folytassa kötelessége teljesítését. 2. Minden kereskedelmi és iparvállalat tulajdonosa folytassa tevékenységét. Az áruk, élelmiszerek, stb. árai olyanok maradnak, amilyenek voltak a szovjet csapatok bevonulásáig. A szeszes italok árusítása további intézkedésig tilos. 3. A helyi hatóságok és a polgári lakosság minden eszközzel segítse elő az iskolák, kórházak, orvosi segélyhelyek és egyéb kulturális közintézmények és vállalatok szabályszerű működésének biztosítását. 4. Az istentiszteletek megtartásának a templomokban és imaházakban nincs akadálya. 5. A lakosság köteles a birtokában lévő fegyvert, lőszert, hadianyagot és egyéb katonai jellegű javakat és a rádiókészülékeket a katonai parancsnokoknak beszolgáltatni, 6. Minden raktár és raktárhelység, amely a német és magyar katonai hatóság tulajdonában volt, az összes benne található javakkal együtt, a szovjet-parancsnokság rendelkezése alá kerül. 7. Az utcai közlekedés 5.00-tól 21.00 óráig engedélyezem. 8. Éjjel kötelező a város elsötétítése.*”[28]

A városi közigazgatás hamar újraindult, amelyben jelentős szerepet vállalt a fiatal főjegyző, Németh József, aki ezekben a napokban foglalta össze az elmúlt eseményeket: „*1945 évi március hó 28-án a közigazgatás a város határába került harcok miatt szünetelt, március 29-én a város elesett. A közigazgatás működését március 31-én kezdte meg. Az 1030/1945. M.E. számú rendelet alapján a város képviselőtestülete 1945. május 29-én alakult meg újra s ettől kezdődően az önkormányzat testületi szervei is megkezdték működésüket.*”[29]

Hamarosan megszerveződött a polgári közigazgatás is. Ennek legfontosabb szerve a helyi Nemzeti Bizottság volt, melyet a Függetlenségi Front tagjaiból állítottak össze. Az országban megalakuló Nemzeti Bizottságokról a *Magyar Közlöny* első számában közzétett 14/1945. M. E. rendelet tudósított.[30]

Szombathely különleges státusszal rendelkezett, hiszen vármegyeszékhely volt, így a vármegyei Nemzeti Bizottságnak, valamint a városi Nemzeti Bizottságnak is otthont adott. A vármegyei szervezet április 9-én alakult meg, az országban szinte utolsóként. Szombathely város Nemzeti Tanácsa pedig – amely szintén ezekben a napokban jött létre – idővel átvette a megyei bizottság feladatait.[31]

A bizottságok alapvetően az átmeneti állapotot igyekeztek áthidalni, Szombathelyen pedig hamar, alig 1 hónapon belül megalakult a városi képviselő-testület, így feladatai egyre inkább az igazolóbizottsági eljárások szervezésében merültek ki. Fontos megjegyezni, hogy ekkor már Jaczkó Pál személyében újonnan hivatalba lépett főispán állt a megye élén, aki

27 Mire jó a Mohamedán népszokás? = Szabad Vasmegye (továbbiakban: SZV), 1947. dec. 25. 5. p.
28 Az élet megindulása és az újjáépítés kezdetei Vas megyében, 1945–48. Szerk. Kiss Mária. Vál. Bariska István et al. Szombathely, é. n. (továbbiakban: Kiss, é. n.) 5. p. (Vas megyei levéltári füzetek; 1.)
29 Kiss, é. n. 29. p.
30 Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 14/1945. M. E. sz. rendelete a közigazgatás ideiglenes rendezéséről. = Magyar Közlöny, 1945. 1. sz. 2. p.
31 MNL Vas Megyei Levéltára (továbbiakban: VaML) A Szombathelyi Városi Nemzeti Bizottságának iratai 3–6/1945.

az ideiglenes kormányt képviselte Szombathelyen. Jaczkó a kisgazdapárt embereként, a nyilas kormány főispánját, Kocsárd Emánuelt váltotta. Mivel az ideiglenes nemzeti kormány novemberig hivatalban volt, a főispán kvázi a képviselői tisztet is betöltötte, hiszen Nyugat-Magyarország nem képviseltette benne magát, az időbeli megkésettség okán. Jaczkó működését a helyi politikai és adminisztratív vezetés nem nézte jó szemmel, a Nemzeti Bizottság kifejezetten barátságtalan viszonyt ápolt az új főispánnal, melynek hatására Jaczkó 1945 végén lemondott.

A város nyilas polgármestere, Vass Gábor márciusban nyugatra menekült, így helyette május 14-én a Nemzeti Bizottság Csermely Gyulát választotta a város élére.

Az általános infrastruktúra leromlása Vas vármegyét sem kímélte. A visszavonuló német csapatok igyekeztek a hidakat felrobbantani, hogy ezzel is lassítsák a szovjet előrenyomulást. A vasútvonalak mind az angolszász légicsapások, mind a front harci eseményei miatt siralmas állapotban voltak 1945 áprilisában. A városok, falvak középületeiben is sok esetben komoly károkat szenvedtek.

Szombathely polgármestere már április 22-i határozatában rendelkezett a hivatalnokok közmunkára fogásáról: „*A városra háramló közmunkákban nemcsak az egyéneknek, hanem a közhivataloknak is részt kell venniük. A közhivatalok csoportosan teljesítik a saját hivatali feladatuk ellátásán kívül naponta a közmunkákat. Tekintettel arra, hogy a rendes hivatali ügyködés még jelenleg a közhivatalokban nem indulhatott meg, az alábbiak szerint kötelesek az egyes közhivatalok és közintézmények naponta közmunkához munkaerőt rendelkezésre bocsájtani.*”[32]

A bombázás romeltakarítási munkálatai fokozatosan valósultak meg 1945 tavaszán. A munkát irányító főjegyző, Németh József élete alkonyán felemásan emlékezett vissza a romeltakarítási munkálatokra: „*(…) Effendiev tábornok adta ki a parancsot, aki hivatott, és közölte, hogy biztosítsak rakodómunkásokat, akiknek ásóval, lapáttal kell megjelenniük az általa kijelölt helyen, mert sikerült a hadseregtől szállítóeszközöket szereznie. Igen nagy szerencse volt ez, hiszen e nélkül nem is lehetett volna csinálni semmit. Két plakáton felszólítottam mindenkit, hogy romeltakarítási munkákra jelenjen meg a Fő téren, és április 30-án a városparancsnokkal és küldöttségével együtt el kellett indulnom a munkálatokat megszemlélni. Nagy lelkesedés, vagy pláne összefogás nem jellemezte drága magyar testvéreimet, olyan is akadt, aki barátian figyelmeztetett, hogy bajom lesz még ebből. Ahelyett, hogy megköszönték volna, hiszen az ország hatodik legromosabb városa volt Szombathely.*”[33]

Szombathely háborús károsodásait egy 1945. évi irat foglalta össze: „*I. A község szenvedett e kárt légitámadástól, és ha igen, hányszor érte légitámadás? Nem /Igen …15 ízben. II. Szenvedett e kárt földi harcok következtében, ha igen, mennyi ideig volt hadszíntér? Nem /Igen … 1 napon át. III. Történt e a község polgári lélekszámban a háborús eseményeknek tulajdonítható számottevő csökkenés, esetleg növekedés s ha igen mi volt ennek az oka. Nem /Igen … a/ életét vesztette kb. 450 személy. b/ elhurcoltak kb. 4500 személyt, ebből zsidó 4000 az elhurcoltakból vissza nem tért 4140 ebből zsidó 3650. (…) IV. A község lélekszáma 1945. június hó 30-án kb. 40.000. (…) VI. A háborúval kapcsolatban bekövetkezett károk /rongálás, megsemmisítés, elvitel/ az esetleges javulás, helyreállítás figyelembevételével az 1945. [június] 30-i állapot szerint: 5.300 db épület. 1/ Épületkárok: a/ kb. hány épület sé-*

32 Kiss, é. n. 9–10. p.
33 Cziprián, 1996. 11. p.

rülése 50 %-on felüli: 7 %. b/ - „ - 25-50 %-os: 23 %. c/ - „ - 25 %-on aluli: 50 %. d/ kb. hány épület maradt épen / a teljesen kijavítottak is beleértve: 20 %. (...) 3/ Iskolák kárai kb. hány %-ot tesznek ki: a/ elemi /alsó fokú/ iskolai épületekben: 50 %. b/ közép /másodfokú/ iskolai épületekben: 20 %."[34]

Mint látható, a pusztítás jelentős méreteket öltött. Az újjáépítést hátráltatta a hiperinfláció, amely az 1945–1946. pénzügyi évet szinte teljesen ellehetetlenítette. Ennek ellenére 1946. augusztus 1-jén sikerült megvalósítani a valutareformmal összekötött stabilizációt, amelynek köszönhetően az ország pénzügyeiben pozitív folyamatok indultak el.

Az egészségügyi ellátórendszer szintén romokban hevert, amely a háborús viszonyok között tragikusnak volt mondható. A közismert járványok – elsősorban a tífuszjárvány – megfékezése ugyanis elsőrendű feladat lett volna, ugyanakkor az orvosok jelentős része csak nehezen tudott munkába állni, egy részük pedig maga is betegségekkel küzdött. Ugyanez a helyzet jellemezte az egészségügyi szakszemélyzetet is, amelynek pótlása szintén komoly nehézségekbe ütközött. A szovjet katonák erőszakoskodásai miatt a szombathelyi Nemibeteg Gondozó Intézetnek komoly feladatokkal kellett megküzdenie. Különösen fontosnak bizonyult, hogy a vármegye kórházigazgatói nem menekültek el a német megszállókkal nyugati irányba, hanem helyükön maradtak.[35]

Az újra munkába álló orvosokat szinte ünnepelte a város. Fennmaradt Pető Ernőnek, a városi kórház orvos igazgatójának pár évvel későbbi visszaemlékezése: „*Ezen nagyrészt magánjellegű élményeim mellett, legkiemelkedőbb volt számomra az a hatósági és társadalmi fogadtatás, amellyel visszatérésemkor igazgató-főorvosi állásomba visszahelyeztek. Ez fejedelmi módon történt, pedig csak egy rongyos ruhám és lyukas cipőm volt. A vármegye alispánja, a polgármester, a Nemzeti Bizottság tagjai, az összes pártok, kedves munkatársaim a betegekkel együtt ünnepelve üdvözöltek, így nyugodt lélekkel kezdhettem el újra munkámat a közkórházban, amelyet mindig nagyon szerettem.*"[36]

Az újjáépítés megindult, amellyel párhuzamosan a város társadalmi élete is idővel normalizálódni kezdett. Először a politikai pártok jelentek meg, köztük a Magyar Kommunista Párt is, amely korábban Szombathelyen nem rendelkezett lényeges illegális szervezettel. 1945 nyara ugyanakkor már felkészülés volt a várható választásokra, amelyen megmérethették magukat a korabeli erők. Magyarországon – a térségben szinte egyedülálló módon – relatíve szabad választásokat tartottak november 4-én, amely a Kisgazdapárt elsöprő sikerét hozta. Nyugat-Magyarországon – különösebb meglepetést nem okozva – tarolt a Kisgazdapárt: Sopron, Veszprém, Zalaegerszeg és Szombathely is kisgazda képviselőt választott. A koalíciós kor alatt pedig egyre gyorsabban folyt Szombathely helyreállítása. Más kérdés, hogy a bombatámadás kísértete beleivódott a kortársak élményvilágába. Ugyanakkor 1947-től kezdődően olyan komoly változáshullám vette kezdetét Magyarországon is, amely elterelte a polgárok figyelmét a helyi ügyekről. Megindult a pártállam kiépítése, a polgári szabadságjogok lassan elenyésztek. Szombathely új kihívásokkal nézett szembe.

34 Kiss, é. n. 43. p.
35 MNL VaML Vas vármegye főispánjának iratai. Általános iratok 14/1945.
36 Mire jó a Mohamedán népszokás? = SZV, 1947. dec. 25. 5. p.

NAGYLAKI ANDRÁS

A SZOMBATHELYI LÉGITÁMADÁS PUSZTÍTÓ ESZKÖZEI ÉS A KEZELŐ SZEMÉLYZET

A téma iránti indíttatás még gyermekkorom-ból származik, amikor kíváncsian hallgattam és olvastam a szombathelyi bombázásról. Különösen a székesegyház pusztulása ragadott meg.

Az érdeklődésemet fokozta, hogy anyai nagyapám, Adorján István szakaszvezető a Magyar Király Légierő 2/5-ös „Halál" bombázó századában szolgált Szombathelyen és Pápán. A dolgok különös egybeesése, hogy a városunkat 1945. március 4-én bombázó egységek egyikének, a 485th BG 828th BS[1] jelvénye és a Szombathelyen korábban állomásozó 2/5-ös bombázószázad jelvénye, „kísértetiesen" hasonlítanak egymásra. (1–2. kép)

Figyelmem először a bombázó repülőgépek, majd fokozatosan a március 4-ei bevetésen részt vevő alakulatok, gépeik egyedi jelzései és személyzetük felé fordult. Emellett a „városi legendaként" elterjedt „láncos bombák" lehetősége is érdekelt.

A BOMBÁZÁSBAN RÉSZT VEVŐ EGYSÉGEK

A 75 évvel ezelőtti bombázásban az Amerikai Egyesült Államok szárazföldi haderejének 15. légihadserege (15th AAF) 55. bombázó szárnyának (55th BW) négy bombázó osztálya (Bombing Group = BG) vett részt 117 db Consolidated Boeing B–24J típusú négymotoros távolsági nehézbombázó gépekkel.[2] A 15th AAF öt bombázó szárnyból (Bombardment Wing = BW) állt, amelyből négyben B–24 és egyben B–17 bombázók repültek.[3] A bombázó gépek vadászkíséretét a 305th és 306th FW (Fighter Wing) hét vadászosztályának (Fighter Group = FG) P–38L és P–51D vadászgépei is biztosították.[4] Ezek közül a 306th FW 325th FG gépei kísérték aznap a bombázókat.

1 Az amerikai légierő egységeinek angol rövidítéseit használom tanulmányomban: Példa: 15th AAF 55th BW 485th BG 828th BS = 15th Army Air Force 55th Bombardment Wing 485th Bomb Group 828th Bombing Squadron = A szárazföldi haderő 15. légi hadserege 55. bombázó szárnyának 485. bombázó osztálya 828. bombázó százada.

2 *Crenshaw, Fred:* „Nem terrorbombázás volt …" In: A Szombathelyi Székesegyház bombázása és újjáépítése Szerk. Lendvai Rezső, Koltay Ferenc. Szombathely, 2015. (továbbiakban: Crenshaw, 2015.)147. p.

3 https://en.wikipedia.org/wiki/Fifteenth_Air_Force (Megtekintve: 2019. március 4.)

4 https://15thaf.org/images/Organization%20Chart.gif (Megtekintve: 2019. március 4.)

Az 55th BW négy bombázó osztályból (BG) tevődött össze: a 460th, 464th, 465th és a 485th. A bombázó csoportok mindegyike négy–négy bombázó századból állt (Bomber Squadron - BS). Egy bombázó századot általában hét gép alkotott (3. kép – squadron formation), azonban a harci cselekmények során a veszteségek, műszaki meghibásodások révén néha csak négy–öt gép repült.

A 15th AAF 55th BW felépítése az olaszországi bázisok neveivel: 460th BG: 760th, 761st, 762nd és 763rd BS (Spinazzola); 464th BG: 776th, 777th, 778th és 779th BS (Pantanella); 465th BG: 780th, 781st, 782nd és 783rd BS (Pantanella); 485th BG: 828th, 829th, 830th és 831st BS (Venosa)[5]

A BOEING B–24 LIBERATOR

Az Amerikai Egyesült Államoknak a 2. világháborúban három fő négymotoros nehézbombázó repülőgéptípus állt rendelkezésére. Ezek a B–17-es „Flying Fortress" (Repülő Erőd), amely a mozifilmekben szerepelve vált a legismertebbé, a leghíresebb példány pedig a „Memphis Belle". A legnagyobb számban gyártott a B–24 „Liberator" (Szabadító) volt, amelynek 10 altípusa létezett. Ezek közül a „LIFE" gép (4–5. kép) talán a legnevezetesebb, amely részt vett Szombathely bombázásában is. Ezt a gépet a LIFE magazin tette világhírűvé. Valamint a B–29-es, a „Superfortress" (Szupererőd), amelynek „Enola Gay" nevű gépe dobta le Hiroshimára az első atombombát. Ezek közül mi a B–24-est fogjuk megnézni.

A B–24 „Liberator" a 2. világháborúban legtöbbet alkalmazott amerikai hadászati nehézbombázó gép, amelyet a Consolidated Aircraft fejlesztett és gyártott. A „Liberator" nevet a brit légierőben kapta. Fejlesztése 1939-ben kezdődött el, első bevetésére 1941-ben került sor. Tervezésénél azt a célt fogalmazták meg, hogy egy strapabíró, minden célra használható géptípus legyen.

Ezt a géptípust egyszerre öt gyárban – San Diego (California), Fort Worth (Texas), Willow Run (Michigan), Douglas (California), Tulsa (Oklahoma)[6] – gyártották futószalagon. Ezek közül a San Diego-i központi gyárüzem szerelőcsarnokát láthatjuk a 6. képen. Ennek láttán elgondolkozhatunk arról, hogy a tengelyhatalmak, köztük Magyarország is, valójában milyen ipari potenciál ellen harcoltak.

A B–24 Liberatort a szövetségesek fegyveres erőinél nehézbombázó, utas- és teherszállító, üzemanyag-szállító, tengeri felderítő, tengeralattjáró-felderítő és -elhárító repülőgépként alkalmazták.

A legnagyobb darabszámban épült. Ez talán azzal magyarázható, hogy egyrészt forradalmi újításokat tartalmazott – pl. rengeteg elektromos műszer, berendezés –, másrészt szinte minden feladatot teljesíteni tudott. Előállítási költsége 297.600 USD volt, mai értéken kb. 5,17 millió USD.[7]

Nagy hatótávolsága miatt az óceánok felett szállítógépként is alkalmazták.

Közel több százezer tonna bombát dobott az európai, észak-afrikai és csendes-óceáni hadszínterekre, valamint 4189 ellenséges repülőgépet semmisített meg.[8]

5 *Czirók Zoltán:* „Tegnap istenítélet volt Szombathelyen …" Légitámadások a vasi megyeszékhely ellen, 1944–1945. Szerk. Mayer László. Szombathely, 2015. 11. p.
6 https://www.militaryfactory.com/aircraft/detail.asp?aircraft_id=80 (Megtekintve: 2020. február 15.)
7 https://en.wikipedia.org/wiki/Consolidated_B-24_Liberator (Megtekintve: 2020. március 1.)
8 https://www.masodikvh.hu/haditechnika/repulogepek/amerikai-repulogepek/729-consolidated-b-24-liberator-bombazo (Megtekintve: 2020. február 10.)

Az elkészült gépeket San Diego-ból, és a többi gyárból a kiképzőközpontokba, az Egyesült Államok belső térségébe szállították, ahol már a gépek kijelölt repülő és földi személyzete gyakorlatozott rajtuk 1941-től kezdődően.[9]

Miután a kiképzés véget ért, a repülőgépek a légi személyzettel egy meghatározott útvonalon – USA–Brazília–Nyugat-Afrika–Észak-Afrika–Olaszország – repültek át az európai hadszíntérre, miközben a földi személyzet – technikusok, szerelők, tűzszerészek – hajóval utaztak Európába.

Az alábbi útvonalat a 485th BG 460th egyik tagjának visszaemlékezéseiben olvashatjuk:

Mitchell Air Field (New York)–Florida–Trinidad (Karib-tenger)–Natal (Brazília)–Dakar (Szenegál, Nyugat-Afrika)–Marokkó–Tunézia–Olaszország: Nápoly–Bari térsége: Spinazzola.[10]

A gépeken 10 fős katonai személyzet szolgált, az alábbi elhelyezkedésben (7. kép):

A pilóta (pilot) és a segédpilóta (co-pilot), tiszti rangban. Mögöttük foglalt helyet a fedélzeti a navigátor. Az orrban helyezkedett el a bombázótiszt (bombardier) és egy orrlövész (nose gunner). A gép első harmadának tetején található egy toronylövész (top turret gunner), aki egyben a fedélzeti mérnök (engineer) feladatait is ellátta. A bombakamrák (bomb bay) mögött, a gép alján egy gömbben foglalt helyet a haslövész (belly gunner). A gép törzsének hátsó harmadánál két oldalt egy–egy oldalsó lövész (waist gunner), és a gép végén volt a faroklövész (tail gunner).[11] Mindegyik lövész két–két 12,5 mm-es Browning gépágyúval tevékenykedett.

AMERIKAI ÉS NÉMET NÉGYMOTOROS BOMBÁZÓK ÖSSZEHASONLÍTÁSA

Érdekes összevetni a hasonló bombázótípusokat a Luftwaffe és az US Air Force között. A 2. világháború idején a német légierő is próbálkozott négymotoros, nagy hatósugarú, stratégiai bombázók hadrendbe állításával. Egyedül a Focke Wulf Fw–200 „Condor" (9. kép) jöhetett szóba összehasonlítási alapként, hiszen a többi hasonló típusú gép fejlesztése megrekedt a prototípusoknál.

A Dornier Do–19 „Ural"[12] (8. kép) és a Junkers Ju–89[13] kialakításában és képességeiben jobban hasonlítottak a B–24-eshez, azonban mindkettőből csak három és két db prototípus készült el, sorozatgyártásuk soha nem indult meg, így a német légierő stratégiai bombázásokat nem tudott végrehajtani. Annyira a fejlesztési stádiumban jártak, hogy a Do–19 törzsének tetején a lövészállás csak a tervrajzon kidolgozott. A két másik négymotoros bombázója a Heinkel He–277[14] és a Messerschmitt Me–264 „Amerikabomber", szintén csak a prototípusig jutott a fejlesztésben. Ezek közül a Me–264 inkább a B-29–re hasonlított.[15]

Bár a „Condor" inkább a B–17-re hasonlít jobban, azonban ebből használta a legtöbbet a Luftwaffe, ezért véltem logikusnak e kettő összehasonlítását. Fennmaradt egy visszaemlékezés, miszerint 1943 augusztusában egy brit B–24-esekből álló repülő konvojt megtámadott két Fw–200 „Condor".[16] Az egyik Condort a britek lelőtték.

9 https://en.wikipedia.org/wiki/Army_Air_Forces_Training_Command (Megtekintve: 2020. február 10.)
10 http://freepages.rootsweb.com/~webermd1/family/wwII.html (Megtekintve: 2020. február 10.)
11 https://www.militaryfactory.com/aircraft/detail.asp?aircraft_id=80 (Megtekintve: 2020. február 10.)
12 https://en.wikipedia.org/wiki/Dornier_Do_19 (Megtekintve: 2020. február 10.)
13 https://en.wikipedia.org/wiki/Junkers_Ju_89 (Megtekintve: 2020. február 10.)
14 https://en.wikipedia.org/wiki/Heinkel_He_277 (Megtekintve: 2020. március 1.)
15 https://wtinfo.hu/2019/05/16/messerschmitt-me-264-amerika-bomber/ (Megtekintve: 2020. március 1.)
16 http://gm5-lkweb.newscyclecloud.com/news/20150427/pilot-of-bomber-in-world-war-ii-dogfight-visits-b-24 (Megtekintve: 2020. március 1.)

Boeing B–24J „Liberator" műszaki adatai:[17]

1939 januárjában kezdték a tervezését és a prototípus már 1939. december 29-én repült. Összesen 18.482 db készült összesen (más adatok szerint18.493 db[18]). A prototípus még négy db 1000 LE-s Pratt & Whitney R-1830-13 motorral repült, majd később az 1200 LE-s Pratt & Whitney R-1830-35 motorral.[19] Bombázási hatótávolsága 2840 km-t ért el. A gép hossza 20,5 m, szárnyfesztáv 34 m. Személyzete teljes feladatellátással 10 főben maximalizált. Védő fegyverzetét 10 db 12,7 mm-es M2 Browning gépágyú alkotta. Teljes terheléssel maximálisan 5800 kg bombát szállíthatott.

Focke Wulf Fw–200 „Condor" műszaki adatai:[20]

1936 júniusában kezdték a tervezését és a prototípus 1937. július 27-én repült. A prototípus még négy db 875 LE-s amerikai Pratt & Whitney Hornet motorral repült, majd később az 1200 LE-s Siemens/Bramo 323 Fafnir motorral szerelték fel.[21] Összesen 276 db készült belőle. Bombázási hatótávolsága 3560 km-es. A gép hossza 23,5 m, szárnyfesztáv 32,8 m. Személyzete teljes feladatellátással öt fő volt. Védő fegyverzetét egy gépágyú és három db géppuska alkotta. Teljes terheléssel maximálisan 5400 kg bombát szállíthatott.

AZ AMERIKAI KÍSÉRŐ VADÁSZGÉPEK

A bombázókat mindig kísérték védőfedezetül vadászgépek az ellenséges vadászok ellen. Térségünkben alapvetően a North American P–51D „Mustang"-ok és kéttörzsű Lockheed P–38 „Lightning"-ok. 1945. március 4-én a 306th FW 325th FG, a „kockásfarkú" Mustangjai (10. kép) kísérték bombázókat.[22] A P–51D gépek a légcsavarkörön kívül szárnyanként három–három db 12,7 mm-es M2 Browning gépágyúval voltak felfegyverezve. A „Mustang"-ok maximális sebessége 708 km/h, utazósebessége: 583 km/h, hatótávolsága 2656 km póttartállyal.[23]

A 325-ös „Kockásfarkú" (Checkertails) „Mustang"-ok az olaszországi Lesinából[24] szálltak fel ezen a napon, és Jugoszlávia felett csatlakoztak a bombázó kötelékhez. Azonban sem ellenséges – német vagy magyar – vadászgépekkel, sem komolyabb földi légvédelemmel nem volt dolguk a bevetés során.

A LEDOBOTT BOMBÁK

Március 4-ének a főszereplője azonban maga a bomba. Összesen több mint 1000 db-ot dobtak le. Ezek a bombák egységesen AN–M64 általános célú, 500 fontos, azaz kb. 227 kg-os

17 https://en.wikipedia.org/wiki/Consolidated_B-24_Liberator (Megtekintve: 2020. február 10.)
18 https://www.airplanes-online.com/b24-liberator-production-assembly-plants.htm (Megtekintve: 2020. február 15.)
19 https://en.wikipedia.org/wiki/Pratt_%26_Whitney_R-1830_Twin_Wasp (Megtekintve: 2020. február 15.)
20 https://en.wikipedia.org/wiki/Focke-Wulf_Fw_200_Condor (Megtekintve: 2020. február 10.)
21 https://en.wikipedia.org/wiki/Bramo_323 (Megtekintve: 2020. február 15.)
22 https://15thaf.org/images/Organization%20Chart.gif (Megtekintve: 2019. március 04.)
23 https://en.wikipedia.org/wiki/North_American_P-51_Mustang (Megtekintve: 2020. február 10.)
24 https://en.wikipedia.org/wiki/305th_Air_Division (Megtekintve: 2020. február 10.)

RDX-töltetű bombák voltak. Ennek a bombacsaládnak a legkisebb változata 250 fontot, a legnagyobb 2000 fontot ért el.[25] (11. kép) A B–24 bombázókba a következő csoportosításokban lehetett az AN–M bombákat elhelyezni: négy db 2000 fontos; nyolc db 1000 fontos; 12 db 500 fontos vagy 20 db 250 fontos.[26]

Az AN–M64 500 fontos GP RDX-bomba töltete hexogén, ciklonit, más néven ciklotrimetilén-trinitramin, $(CH_2N_2O_2)_3$. Stabilan tárolható, szilárd, kristályos, fehér anyag. Nagy hatású, brizáns, hatalmas erejű robbanóanyag. Önállóan és más anyagokkal keverve egyaránt széleskörűen használják, használták katonai célokra.[27] A rövidítések jelentései: GP – General Purpose = általános rendeltetésű; RDX – Royal Demolition eXplosive. Detonációs sebessége: 8750 m/s. A TNT-nél 1,6-szor erősebb.[28] A bomba súlya 226,8 kg (500 font[29]), amiből 118,8 kg az RDX. Hossza 150,3 cm, ebből a bombatest 114,8 cm.[30]

A 12. képen egy, a pantanellai légi bázis fotólaborjában szolgáló egyik katona fotóalbumából[31] származó képen, egy félig felrobbant bomba látható, benne a fehéres színű RDX, a ciklonit kristályaival.

A székesegyházi Bombázási Emlékhelyen szemléltetésként elhelyezett bombamakett egy ilyen bombát szimbolizál, bár méretarányai kicsit eltérnek az eredetitől, mivel kb. 15 cm-rel hosszabb.

A BOMBASZERKEZET FELÉPÍTÉSE:

A robbanóanyag súlya kb. 119 kg. Mindkét végén van gyújtótöltet (gyutacs). Ezekbe helyezték az 1 és 0,1 másodperc időzítésű detonátorokat. A bomba elejétől a végéig egy élesítő huzal volt kihúzva, amelyet a bombázóba való behelyezéskor beakasztottak egy rögzítőbe. Amikor a bomba kihullott a gépből, akkor a rögzítő megrántotta ezt a huzalt, ezzel beindított egy kis propellert, ami kibiztosította a detonátorokat. A bomba végén stabilizátor-szárnyak helyezkedtek el. (13. kép)

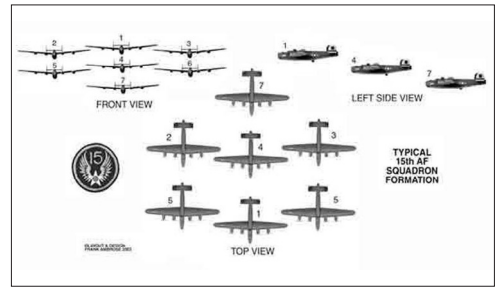
AZ AN–M64 BOMBA PUSZTÍTÓ EREJE [32]

Becsapódáskor a bomba elején lévő detonátor egy elsődleges robbanással berobbantja a gyújtótöltetet, ami ezután felrobbantja a ciklonitot, s az szétveti, repeszekre szaggatja a bombatestet, és ezáltal pusztít.

25 https://bulletpicker.com/_bombs.html (Megtekintve: 2020. február 11.)
26 https://www.businessinsider.com/anniversary-of-b-24-liberator-bomber-first-flight-during-world-war-ii-2017-12 (Megtekintve: 2020. február 11.)
27 http://www.vilaglex.hu/Lexikon/Html/Hexogen.htm (Megtekintve: 2020. február 11.)
28 https://en.wikipedia.org/wiki/RDX (Megtekintve: 2020. február 11.)
29 https://www.metric-conversions.org/hu/suly/font-to-kilogramm.htm (Megtekintve: 2020. február 11.)
30 https://wiki.warthunder.com/AN-M64A1_(500_lb) (Megtekintve: 2020. február 11.)
31 Photos of World War II. https://www.flickr.com/photos/juliaem/albums/72157631068974024 (Megtekintve: 2020. február 10.)
32 https://wiki.warthunder.com/US_Bombs_General_Information (Megtekintve: 2020. február 21.)



1. kép: A 485th BG 828th Sqd jelvénye
https://www.worthpoint.com/worthopedia/original-ww2-828th-bomb-squadron-488th-bg-15th
(Megtekintve: 2020. február 10.)
2. kép A 2/5. „Halál" bombázószázad jelvénye
(Fotó: Nagylaki András, 2016.)



3. kép: Bombázó század bevetési formáció a 15th AAF-nél http://ancientlights.org/fifteenth.html
(Megtekintve: 2020. február 10.)



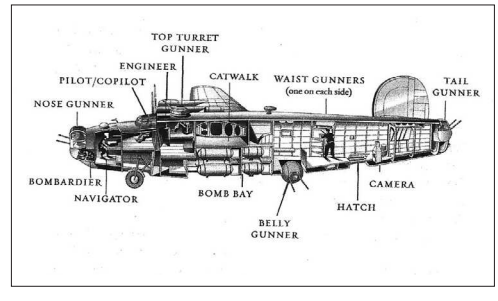
4. kép: A 485th BG 830th „LIFE" feliratú gépe személyzete
http://www.485thbg.org/Photos/830th/830th.html
(Megtekintve: 2015. március 4.)



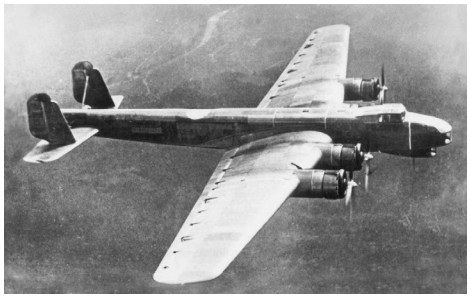
5. kép: A 485th BG 831st BS „LIFE" nevű gépe
(42-52728 sériaszámú gép)
https://www.usmilitariaforum.com/forums/index.php?/topic/338225-leather-patched-a-2-jacket-of-b-24-gunner/
(Megtekintve: 2020. február 15.)



6. kép: A Consolidated repülőgépgyár San Diego-i szerelőcsarnoka
https://www.businessinsider.com/anniversary-of-b-24-liberator-bomber-first-flight-during-world-war-ii-2017-12
(Megtekintve: 2019. március 05.)



7. kép: A személyzet elhelyezkedése a B–24 Liberator belsejében
http://myfatherinwwii.blogspot.com/2013/09/the-consolidated-b-24-liberator.html
(Megtekintve: 2020. február 10.)



8. kép: Dornier Do–19 „Ural”
http://www.airwar.ru/enc/bww2/do19.html
(Megtekintve: 2020. február 21.)



9. kép:Fw–200 „Condor” bombázó
https://www.airvectors.net/avfw200.html
(Megtekintve: 2020. február 10.)



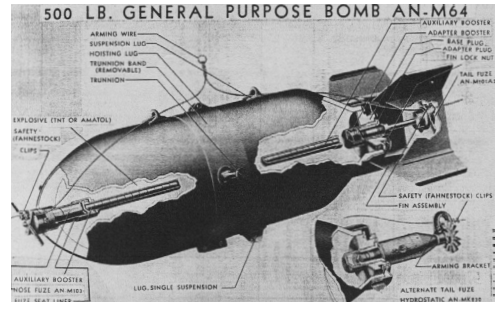
10. kép: „Kockásfarkú” P–51D Mustang a 325th FG 318th FS egyik vadászgépe (’MARY MAC’)
https://www.ace1945.com/p-51marymac.html
(Megtekintve: 2020. február 11.)



11. kép: Az amerikai hadsereg általános rendeltetésű bombacsaládjának tagjai
https://cherrieswriter.com/2019/10/06/the-catastrophic-fire-on-board-uss-forrestal-cva-59/
(Megtekintve: 2020. február 10.)



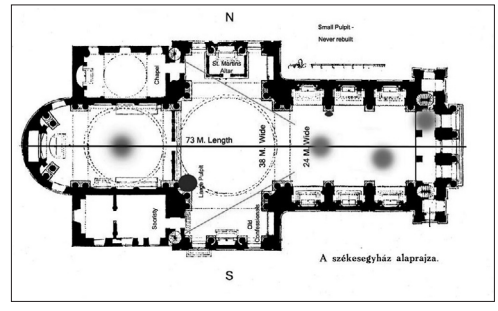
12. kép: Egy félig felrobbant AN–M64-es bomba a robbanótöltet maradékával
https://www.flickr.com/photos/juliaem/7888927328/in/album-72157631068974024/
(Megtekintve: 2020. február 10.)



13. kép: Az AN–M64-es bomba belső felépítése
https://harringtonmuseum.org.uk/an-m64/
(Megtekintve: 2020. február 11.)



14. kép: A szombathelyi székesegyház Madonna-kápolnájának bejárata a repeszek nyomaival (Fotó: Nagylaki András, 2020.)



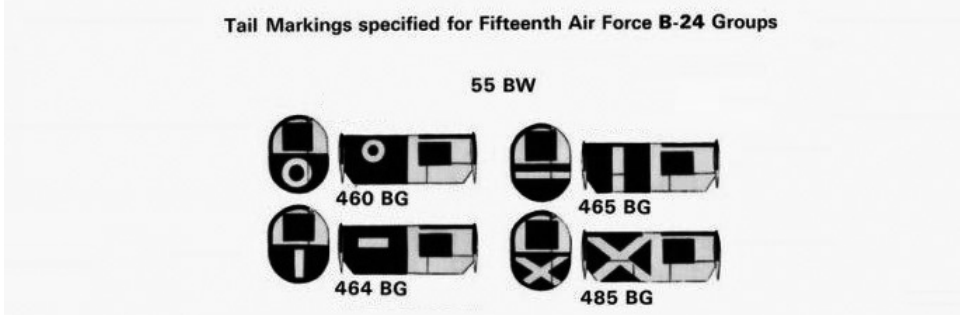
15. kép: A szombathelyi Székesegyház alaprajza a bombák feltételezett becsapódási helyeivel https://112press.hu/hirek/reszletek/szombathely_bombazasa_visszaemlekezes/ (Megtekintve: 2020. február 10.)



16. kép: A B–24 bombatároló rekeszének belseje egy mai fényképen https://www.sunjournal.com/2017/09/27/world-war-ii-planes-on-display-in-auburn/ (Megtekintve: 2020. február 15.)



17. kép: A 464th BG gépei 1945. március 20-án, egy Bécs–Heiligenstadt elleni bevetésen https://demons.swallowthesky.org/post/56883211635 (Megtekintve: 2020. február 20.)



18. kép: Az 55th BW gépeinek sárga–fekete vezérsíkjelzései – „Yellow/Black Tails” https://www.facebook.com/485thbombgroup/ (Megtekintve: 2020. február 15.)









19–22. kép:
Néhányan az egyes bombázó századokból
(balról jobbra:
Hal Wilder,485th;
Joseph F. Mulqueen,465th;
James D. Waldrop,464th;
Harlow H. Voller,460th)

19. http://www.grandfatherstories.com/GS1-1-2-0_Storyteller-WarIIYears.html
20. http://465th.org/Air%20Echelon/782nd/Mulqueen.html
21. http://www.oocities.org/pentagon/quarters/5173/
22. https://www.facebook.com/photo?fbid=1099589440395002&set=g.822996344410372
(Megtekintve: 2020. február 28.)



23. kép: A 15th AAF 2019-es veterántalálkozója, Farmer Branch, Texas
https://15thaf.org/images/2019_Vets-large.jpg
(Megtekintve: 2020. február 20.)

Az AN–M64 bomba erejét érzékelteti a következő két adat. Egy Budapesten előkerült 227 kg-os bombát 1984. március 24-én Soroksáron semmisítettek meg. A robbanáskor a kidobott földoszlop 60 m magasságba repült.[33] Egy hasonló bomba 75 év után, 2019. június 23-án robbant fel a Frankfurttól északra, Limburg-Ahlbach település melletti gabonatáblában, több mint 10 m széles és 4 m mély krátert hagyva. A német földtani intézet 1,7-es erősségű földrengést észlelt a robbanás pillanatában.[34]

A bombarepeszek által ütött sérülések a székesegyházban, a Madonna-kápolna márvány kapuzatán és a Szent Márton-oltár márványkorlátján mind a mai napig láthatók, és meg is maradnak mementóként, hogy az elkövetkező nemzedékeket erre a pusztításra emlékeztessék. (14. kép)

A következő ábrán (15. kép) a rombolás nyomait mutató fényképek felhasználásával, amerikai katonai bombaszakértők által meghatározott becsapódási pontokat láthatjuk. Egy bomba esett a szentély kupolájára, három pedig a hosszanti hajó dongaboltozatára. Egy bomba pedig a templom északi oldala mellé, a torony mögötti szakaszon, de ez nem robbant fel. Ennek robbanása valószínűleg leomlasztotta volna az északi oldalfal nagy részét. Itt szeretném leszögezni, hogy az amerikai légierő sosem használt láncos bombákat, ez csak a támadás után elterjedt szombathelyi közbeszédből és Géfin Gyula könyve alapján jelent meg a visszaemlékezésekben.[35] Igazából az történt, hogy az első hullámban támadó 485th BG – valószínűleg – utolsó boxának (bombázó formáció) egyik gépéből kihulló bombák egy csoportja közel egy helyen hullott le. Ez a csoport összesen 45 másodpercet töltött a város felett.[36]

A bombakioldást a vezérgépeken használt HZX radarirányzékkal felszerelt Norden bombavezetővel indították. A 8000 méter (23.500 láb) magasságból ledobott bombák becsapódáskor 360–400 km/h-ás sebességgel csapódtak a székesegyház tetejébe, hatalmas robbanási hővel és hatalmas nyomással fejtették ki pusztító hatásukat.[37] A székesegyház falait a vastag dongaboltozat mentette meg, amely bár elpusztult, de ezzel megakadályozta, hogy a bombák a templomtérben robbanjanak fel. A bombázók mind RDX bombákat használtak, gyújtóbombák nem voltak. A bombázást követő tüzek az átszakított gázvezetékekből keletkeztek.

A 16. kép egy ma is működőképes B–24 belsejének bombarekeszéről készült, ahol látható az a kb. 30 cm széles függőfolyosó (catwalk), ami a gép első és hátsó része között lehetett közlekedni repülés közben. Ez volt az a hely, ahol a kilőtt és zuhanó gépből a nyitott bombarekeszen keresztül a leggyorsabban lehetett kiugrani ejtőernyővel. Bevetés közben nagyon ritkán mozogtak ezen az átjárón, mivel a magassági öltözet és az ejtőernyő nem tette lehetővé az áthaladást ezen a szűk helyen.

33 *Pataky Iván – Rozsos László – Sárhidai Gyula:* Légi háború Magyarország felett. 2/2. köt. Bp., 1992. 349. p.
34 https://ng.24.hu/termeszet/2019/06/26/kulonos-modon-robban-fol-egy-masodik-vilaghaborus-bomba/ (Megtekintve: 2020. február 20.)
35 „*12 óra 47 perckor több láncos akna találta telibe a székesegyházat s a város messze földön híres, legfőbb ékessége, multjának legragyogóbb emléke, Szily püspök alkotásainak koronája pillanatok alatt romokban állt*". *Géfin Gyula:* A szombathelyi székesegyház. 2. bőv. kiad. Szombathely, 1945. 173. p.
36 Crenshaw, 2015. 144. p.
37 Crenshaw, 2015. 145–148. p.

A SZOMBATHELYI BOMBÁZÁSBAN RÉSZTVEVŐ GÉPEK ÉS SZEMÉLYZETÜK

A március 4-ei bombázásban részt vett gépek az interneten bőségesen rendelkezésre álló fényképes dokumentumok alapján részben meg lehet határozni a jelzéseik alapján. A 17. képen az 1945. március 20-ai Bécs elleni akcióból származó fénykép, amely alapján elmondható, hogy ezek a gépek mind részt vettek Szombathely bombázásában, hiszen a 464th BG vezérsíkjelzései jól kivehetőek, és a március 4-ei bevetésen az alakulat minden gépe részt vett.

Az 55th BW bombázó gépeit a korabeli fekete–fehér fotókon is könnyen felismerhetjük a jellegzetes sárga–fekete színű vezérsík-jelzések („Yellow/Black Tails") alapján (18. kép).

A 15th AAF 55th BW négy bombázó osztálya, a 485th, a 460th, a 464th és 465th vett részt Szombathely bombázásában. Összesen 117 gép, 230 tonna, kb. 1000 darab 500 fontos AN–M64 GP RDX bombát dobott le a városra. Ezzel több mint 300 ember halálát, több ezer lakos sebesülését és hatalmas pusztítást okozva. Ezen alakulatok a háború után is működtek különböző ideig. Jelenleg csak a 460th BG utódalakulata van szolgálatban, mint űrvédelmi szárny (Space Wing) teljesít szolgálatot.[38]

Kutatásaim fő csapásvonala a gépeken szolgáló legénység – az „elkövetők" – személyének azonosítása jelenleg. Ebben nagy segítségemre volt az elmúlt 10 évben az internet és az, hogy mindegyik katonai egység[39] folyamatosan őrzi és gyűjti a veteránok emlékeit és visszaemlékezéseit.[40] Ezeket folyamatosan feltöltik a világhálóra.[41] Szinte hetente kerül fel egy–egy új adat, név, fénykép a csoportok albumaiba, weboldalaira.[42]

Ezt a bekezdést a következőre cserélném: Fotók segítségével (19–22. kép) bemutatok néhányat azok közül a felkutatott személyek közül, akik bizonyíthatóan 1945 tavaszán ezekben az egységekben szolgáltak. Ők is ugyanolyan katonák voltak, mint nagyapáink, dédapáink. Fiatalok, tele célokkal, álmokkal, de egy felső irányítás adta parancsot kellett teljesíteniük. Ha ma találkozhatnának az egykori ellenfelek mint veterán katonák, biztosan kezet fognának egymással.

Minden évben, általában ősszel, szeptemberben megrendezik a 15th AAF veteránjainak Reunion-gyűlését, a veterántalálkozót. Korábban még bombázó osztályonként (BG) rendezték meg az összejöveteleket.[43] Azonban, ahogy az idő múlásával egyre kevesebben maradtak az egykori katonákból,[44] ezért 2015 óta már csak „hadsereg"-szinten érdemes[45] egy ilyen rendezvényt megtartani.[46] Az utolsó, a 23. képen a 2019. szeptember 19-én tartott veterángyűlés résztvevőit láthatjuk. A képen a „legfiatalabb" veteránok 94 évesek.

38 http://www.15thaf.org/55th_BW/460th_BG/History/PDFs/History.pdf (Megtekintve: 2020. február 15.)
39 https://www.460bg.org/ (Megtekintve: 2020. február 25.)
40 http://www.485thbg.org/ (Megtekintve: 2020. február 25.)
41 https://464bg.wordpress.com/ (Megtekintve: 2020. február 25.)
42 http://465th.org/ (Megtekintve: 2020. február 25.)
43 http://www.485thbg.org/Newsletters/PDFs/1996_LightweightTowerCallingNewsletter.pdf (Megtekintve: 2019. március 4.)
44 https://the464th.org/Newsletters/PDFs/2015%20May.pdf (Megtekintve: 2019. március 4.)
45 http://www.485thbg.org/Newsletters/PDFs/2015_LightweightTowerCallingNewsletter.pdf (Megtekintve: 2019. március 4.)
46 http://www.485thbg.org/Reunion/PDFs/2015PostReunionLetter.pdf (Megtekintve: 2019. március 4.)

CZIRÓK ZOLTÁN

AZ 1945. MÁRCIUS 4-EI LÉGITÁMADÁS AMERIKAI SZEMSZÖGBŐL

Az 1980-as évektől, majd a rendszerváltozást követően egyre nagyobb mértékben előtérbe került a vasi megyeszékhelyet ért 1945. március 4-ei bombatámadásról történő megemlékezés. Ám annak ellenére, hogy a témát az elmúlt évtizedekben többen is – részben vagy egészében – feldolgozták, még 75 évvel az események után is számos téves, pontatlan vagy a körülményeket figyelmen kívül hagyó megnyilatkozással lehet találkozni az eseményekkel kapcsolatban. Ezért a bombázás amerikai forrásokra épülő bemutatását megelőzően szükséges e helyen (is) kitérni a leggyakoribb ilyen jellegű kijelentésekre.[1]

ÉRZÉKENY PONTOK AZ ESEMÉNYEK BEMUTATÁSAKOR, ILLETVE ELEMZÉSEKOR

Az első kiemelendő eleme a megemlékezéseknek, hogy az 1945. március 4-ei bombatámadást sok esetben mint egyetlen, különálló eseményt kezelik. Való igaz, hogy ez a nap hozta el nem csak a város, de a vármegye történetében is a legsúlyosabb, legtöbb áldozatot követelő és legnagyobb rombolást okozó légitámadást, de ez is „csak" egy eleme volt egy folyamatnak, egy előre, gondosan megtervezett stratégia része. 1944. július 8-án érte első ízben bombatámadás Szombathelyt szövetséges repülőgépek részéről és az amerikai, brit és szovjet repülőgépek legalább 36 alkalommal támadták a várost bombákkal vagy fedélzeti fegyvereikkel – gépágyú-, illetve géppuskatűzzel – 1945. március 29-ig, amíg a frontvonal elérte a települést.

Kapcsolódva a stratégiához, felmerül a kérdés, miért vált célponttá Szombathely a szövetséges hatalmak légi hadereje számára. A közép-európai, illetve magyarországi célpontok támadásának terve az 1943. januári casablancai konferenciához köthető, ahol Franklin D. Roosevelt, az Amerikai Egyesült Államok elnökének és Winston Churchill, Nagy-Britannia

1 A tanulmány alapját a szerzőnek a Vasi Múzeumbarát Egylet gondozásában „Tegnap istenítélet volt Szombathelyen..." Légitámadások a vasi megyeszékhely ellen, 1944–1945. Szerk. Mayer László. Szombathely, 2015. 132 p. címmel megjelent könyvéhez folytatott kiterjedt kutatásai képezik. Jelen közleményben, a rendelkezésre álló terjedelmi keretek okán, kizárólag a legfontosabb hivatkozások és jegyzetek kerültek feltüntetésre.

miniszterelnökének vezetésével egyebek mellett megegyezés született a szövetséges légierők alkalmazásáról és a bombázandó célpontokról, illetve azok fontossági sorrendjéről. A hadászati bombatámadások tervét az alapelvek érintetlenül hagyása mellett többször módosították, az éppen legsürgősebb feladatok fényében. A „Pointblank" fedőnevű légi hadműveletet, egyre növekvő repülőgép-mennyiséget és támadási mélységeket jelölve, öt szakaszra osztották, hazánk ellen a negyedik szakaszban kezdődtek a bombatámadások, amelyeket az amerikai szárazföldi haderő 15. légi hadserege, valamint a mellé rendelt brit Királyi Légierő (RAF) 205. Bombázó Csoportja hajtotta végre.[2]

Már 1944 januárjától megszaporodtak az ellenséges gépek berepülései az ország légterébe, majd a terveknek megfelelően február 20-ától kezdetét vette a német repülőgépipar, golyóscsapágy-gyártás és a Luftwaffe megsemmisítése, majd a kőolajipar és a vasúti közlekedés szétzúzása – mindez lényegében már a normandiai partraszállás előkészítését szolgálta.[3] Később, az 1944 augusztusában megindult szovjet offenzívát követően a MASAF legfontosabb, illetve legcélszerűbb feladatát a német közlekedési vonalak megbénításában határozták meg. Miután októberben a szovjet hadsereg átlépte a magyar határt, az amerikai légi hadsereg repülőgépeit a nyugat-magyarországi közlekedési vonalak ellen vetették be.[4] Ezek fényében könnyen azonosítható, hogy Szombathely városa mely területeken és mely szakaszokban jutott szerephez: repülőtere és vasúti csomópontja, illetve ezek jelentősége volt az, ami miatt a város támadásoknak volt kitéve.

Az amerikai nappali bombatámadások meghatározott „koreográfia" alapján zajlottak, ebben lényegi változások nem történtek a háború folyamán. Amennyiben az elsődlegesnek megjelölt célpont nem volt támadható – például felhőzet takarta – másodlagos, harmadlagos stb., vagyis alternatív célok is szerepeltek a listán – a vasi megyeszékhely sokszor így került a támadások célkeresztjébe. Meg kell említeni azonban, hogy az amerikai előírások nagyon szigorúan vették az ártatlan lakosság életének védelmét, a támadások mindig katonai vagy ipari fontosságú célpontok – esetünkben főleg vasúti csomópontok – ellen irányultak. A nagy repülési magasság viszont szinte kizárta a pontos bombavetést, így számtalanszor előfordult, hogy a bombák „elcsúsztak" és lakóházak között végeztek hatalmas rombolást. Amikor egy bombázó meghibásodott vagy megsérült, és tartani akarta pozícióját a kötelékben, elkerülve, hogy az ellenséges vadászok zsákmányává váljon, vagy épp támadás érte, a bombáitól vészkioldó segítségével szabadult meg és úgynevezett kényszervetést végzett.

A folyamatos felderítésnek és fényképezésnek köszönhetően a szövetséges légierők minden esetben pontos információkkal rendelkeztek a célterületet, illetve a célponto(ka)t illetően. A támadást megelőző napon kiadott bevetési parancsban nemcsak a támadni kívánt elsődleges és alternatív célok jellemzői, hanem a várható földi és légi elhárítás, valamint időjárás is meghatározásra került, közvetlenül az akció előtt pedig egy utolsó eligazításon is részt vettek az egységek vezetői.

Amikor a szovjet csapatok és velük együtt a frontvonal a főváros közelébe ért, kezdetét vette a központi intézmények és hatóságok kitelepítése és 1944 decemberétől Szombathely

2 A 15. légi hadsereg (15th Army Air Force; 15th AAF) és a 205. Bombázó Csoport (No. 205 Bomber Group; No. 205 BG) együtt alkotta a Földközi-tengeri Szövetséges Stratégiai Légierőt (Mediterranean Allied Strategic Air Force; MASAF).

3 *Pataky Iván – Rozsos László – Sárhidai Gyula:* Légi háború Magyarország felett. Bp., 1992. 1. köt. 84–99., 115–116. p.

4 *Gaál Gyula:* Hadszíntér a felhők között. = Magyar Szárnyak, 1984. 27. p.

mintegy második fiók-fővárossá vált. Ide tette át székhelyét a nyilas belügy-, igazságügy-, kultusz-, külügy- és a propaganda minisztérium, valamint a nyilas párt különböző szervei. Mivel sokan a mai napig e szerveket tartják a szombathelyi légitámadás kiváltó okának, ismételten ki kell emelni, hogy bár az 1945. március 4-ei bombázás során a városközpontra hullott bombák a fenti minisztériumok székhelyéül szolgáló épületek közül számosat elpusztítottak vagy megrongáltak, sőt a Gestapo székhelyét is találat érte, semmilyen bizonyíték nincs arra nézve, hogy ezek nem egy hibásan, illetve nem kellő pontossággal kivitelezett bombavetés, hanem szándékos és tervezett támadás eredményeként hullottak alá.

Az utolsó és talán legmélyebben élő meggyőződés, hogy a március 4-ei légicsapás „szőnyegbombázás", illetve „terrorbombázás" volt.[5] Mindezt, sajnos erősíti Törseök Károly ezredesnek, kerületi légoltalmi parancsnoknak az 1945. március 13-án írt jelentése, amelyben a bombázás jellegét a következőképp határozta meg: „*Terrorbombázás, célbombázással egybekötve*"; továbbá az alábbi kijelentése: „*A bombázás maga súlyos szőnyegbombázásnak minősíthető*".[6] A szőnyegbombázás azonban olyan bombavetést takar, amelynek nincs konkrét meghatározott katonai, gazdasági vagy infrastrukturális célpontja, célja az adott terület és az azon elhelyezkedő anyagi javak teljes megsemmisítése, továbbá a civil lakosság elrettentése, megfélemlítése, demoralizálása. Nevét onnan kapta, hogy a támadó kötelék(ek) repülőgépei közel egyszerre oldják ki bombáikat egy területsáv felett, a bombák becsapódása pedig a földön úgy látszik, mint egy legördülő bombaszőnyeg. Ilyen jellegű akciót Magyarországon nem hajtottak végre sehol, így Szombathelyen sem. Az 1945. március 4-én támadó amerikai repülőalakulatok bevetési parancsa és jelentései alapján minden kétséget kizáróan kijelenthető, hogy a támadás célpontja egyértelműen a vasúti pályaudvar volt. Ehhez azonban – ahogy a következőkben látható lesz – sajnálatos módon, egy nem túl sikeres kivitelezés társult.

A TÁMADÁS LEFOLYÁSA AZ AMERIKAI JELENTÉSEK ALAPJÁN

A 15th AAF 1945. március 4-én a korábbiakhoz hasonlóan újfent komoly erőket indított útnak, hogy az északnyugat-magyarországi és kelet-ausztriai vasúti közlekedési csomópontokra mérjenek csapást – a 304th BW Wiener Neustadt, az 5th BW Sopron és Bruck, a 47th BW Hegyeshalom, a 49th BW Graz, az 55th BW pedig Szombathely rendező pályaudvara ellen indult támadásra.[7]

Az 55th BW valamennyi csoportjának (454th BG, 455th BG, 456th BG, 459th BG)[8] a maximális, 36 gépes erővel kellett felvonulni, 13 perces időközökkel, amelyet eredetileg a

5 A bombázással kapcsolatos nézetek, illetve meggyőződések az események 70. évfordulóján politikai színezetet is öltöttek, ahol egyértelműen megmutatkoztak jelen írásban hivatkozott elemek. Míg az egyik politikai oldal képviselője – nem mellesleg történészként – minden valóságot mellőzve „magyar Drezdának" nevezte Szombathelyt, a témában megnyilatkozók közül is akadt, aki – elvileg ismerve a vonatkozó angol nyelvű dokumentumokat – Szombathely támadásának okát és célpontját a Szálasi-kormányban jelölte meg. https://www.nyugat.hu/cikk/szombathelyi_bombazas_1945_marcius_4_fasiszta_Szalasi_ (Megtekintve: 2020. március 1.)

6 A Polgári Védelmi Archívum gyűjteményéből (másolati példány). Az eredeti irat lelőhelye: Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum. Hadtörténelmi Levéltár (továbbiakban: HM HIM HL) Borsányi hagyaték.

7 BW = Bomber Wing.

8 BG = Bomber Group.

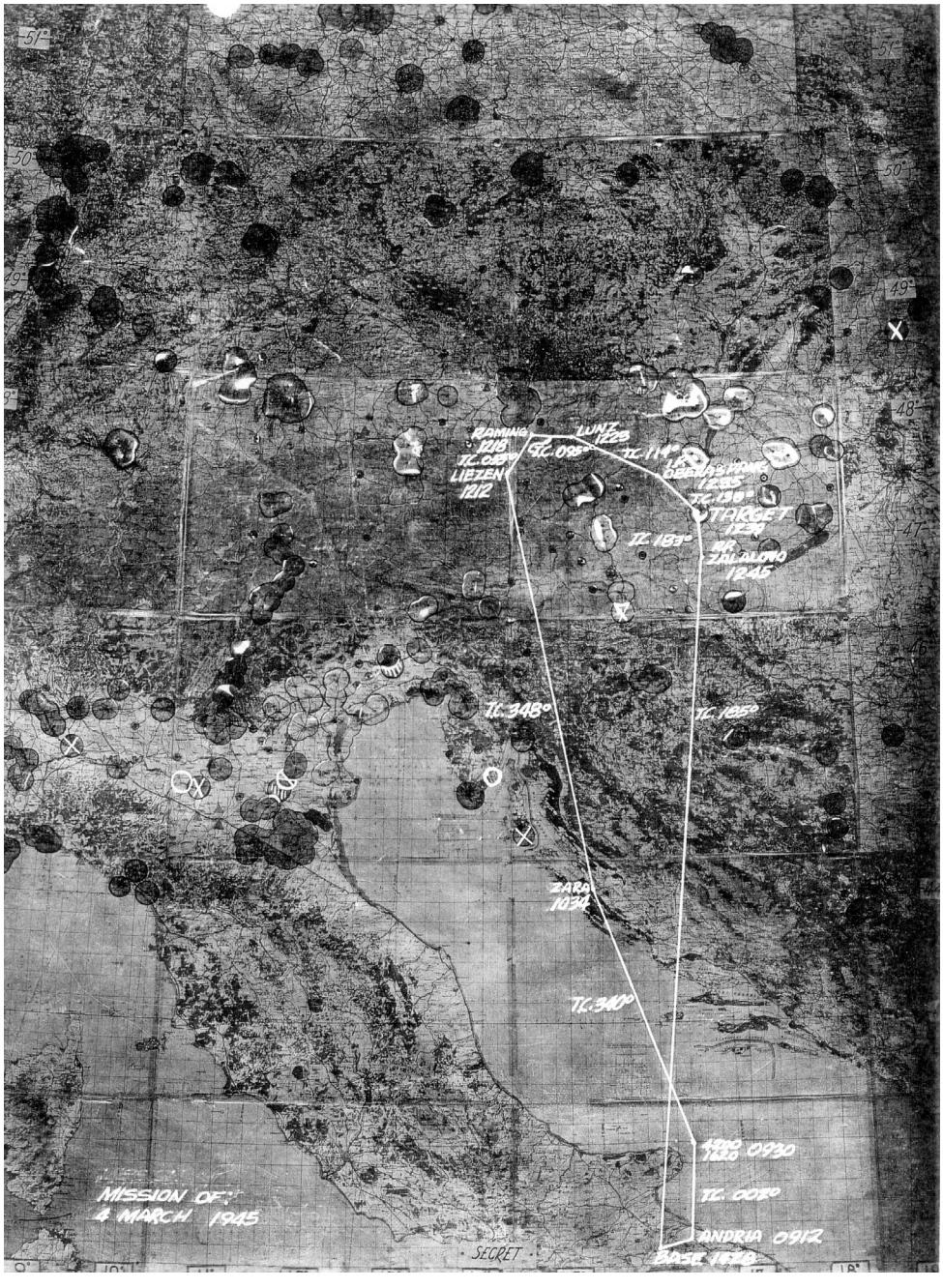
460th BG vezetett volna. A kötelékek Andriai-tenger felett gyülekeztek, ahonnan a Zara–Liezen–Gaming–Lunz útvonalon közelítették meg az elsődleges célpontot és Oberaspangnál kezdték meg a rárepülést. Támadási szögként 130°-ot írtak elő, amennyiben a terv nem kivitelezhető, úgy Villach, Ljubljana vagy Zágráb pályaudvarai szerepeltek alternatív célpontként a hadműveleti parancsban.

A szombathelyi pályaudvart ekkor a legfontosabb vasúti központnak tartottak, mivel a front széles körzetének szolgált utánpótlással. A leírás megadta, hogy a rendező-pályaudvar a város keleti oldalán fekszik, tőle keletre nagyrészt nyílt területekkel, maga a célpont pedig hosszan és keskenyen fut észak–déli irányban. Tudomással bírtak arról is, hogy javításra, elosztásra és tárolásra alkalmas lehetőségekkel bírnak a vasúti berendezések és felépítmények, és mind a hat vágányon gőzüzemű vontatás folyik, amelyeken a március 2-ai felderítés 430 vagont figyelt meg, köztük 12 tartálykocsival.[9]

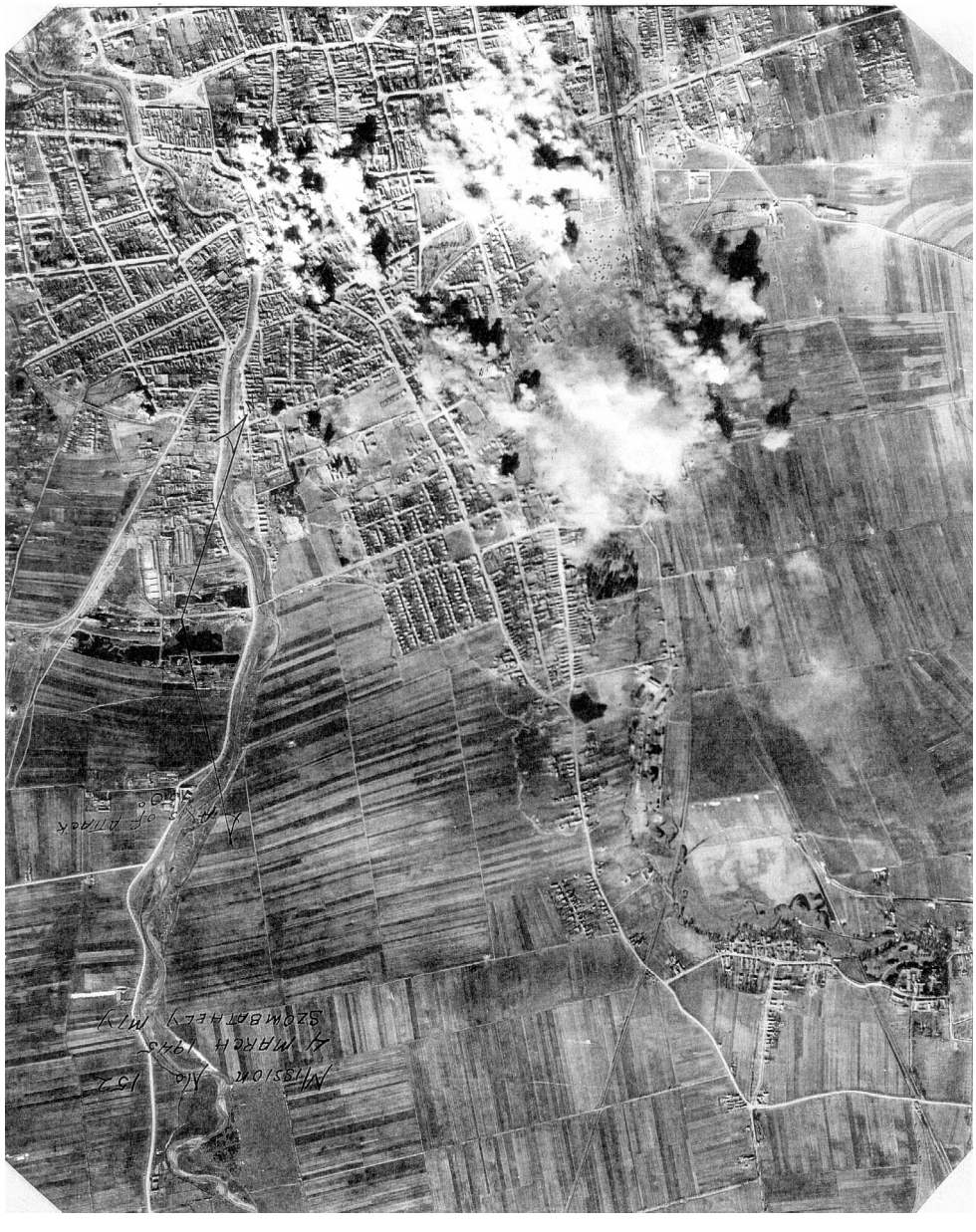
A tervezettnél végül kevesebb repülőgép emelkedett levegőbe és már ekkor meggyűlt az egyes csoportok baja az időjárással, ami aztán a későbbi történéseket is befolyásolta.

A 485th BG számára nagy nehézségeket okozott a gyülekező. A 7.39-kor felszállt 28 B–24-es a bázis felett uralkodó időjárási körülmények miatt 30 mérföldre[10] nyugatra gyűlt össze és 10 perc késéssel ért az ellenőrző ponthoz a két, egyenként két–két rajból álló kötelék. Amikor információt kértek támadó hullám vezetésére kijelölt 460th BG-ről, kiderült, hogy annak repülőgépei 15 perccel járnak mögöttük. A csoport azt az utasítást kapta, hogy emelkedjen a megfelelő magasságba és a 460th BG megkísérli megelőzni, erre azonban nem került sor, így a 485th BG maradt a vezérkötelék. Egy repülőgép a célpont elérését megelőzően visszafordult műszaki problémák miatt. A rárepülés kezdőpontját nem sikerült azonosítaniuk az erős felhőzet és köd miatt, majd, amikor a célpont láthatóvá vált, kiderült, hogy az 30°-kal jobbra helyezkedik el tőlük, ezért helyesbítő manőverbe kezdtek. Bár a fordulót képes volt a teljes kötelék végrehajtani, rendkívül rövid idő, alig 45 másodpercük maradt a kioldásra. A vezérgép bombázótisztje elfogadható bombavetésről számolt be, a mögöttük haladó rajokat azonban összezavarta a forduló és nem maradt elég idejük, hogy befejezzék a szinkronizálást a dobás előtt. 26 Liberator 150°-os szögben érkezve 12.42-kor szabadult meg 52 tonna 500 fontos[11] bombájától 23.500 láb[12] magasságból, egy gép pedig a tartószerkezet meghibásodása miatt rakományával együtt tért vissza a reptérre. A Wing összefoglalója szerint a csoport hozzávetőleg 20 sorozata találta el a teherpályaudvart tekintélyes kárt okozva a vágányzaton és a vagonok között, hét bomba pedig nyílt mezőre esett. A bombázócsoport jelentése viszont kissé eltérő részleteket tartalmaz. Eszerint az „A” raj bombái a célpont déli részének mindkét oldalán, koncentráltan csapódtak be, míg a „B” rajé attól kb. 1500 lábra nyugatra hullottak. A „C” és „D” raj által kioldott robbanótestei viszont még nyugatabbra, 2500–3000 lábra a pályaudvartól – ez a városközponthoz közel eső területet jelöl.[13] A rendelkezésre álló légifelvételen tisztán kivehető, hogy egy jelentős sorozat a IV. Károly (ma: Király) utca és Perint közti területnek hozzávetőleg a székesegyház és Thököly Imre utca közti részére, egy másik sorozat pedig a pályaudvar és a Gyöngyös közötti

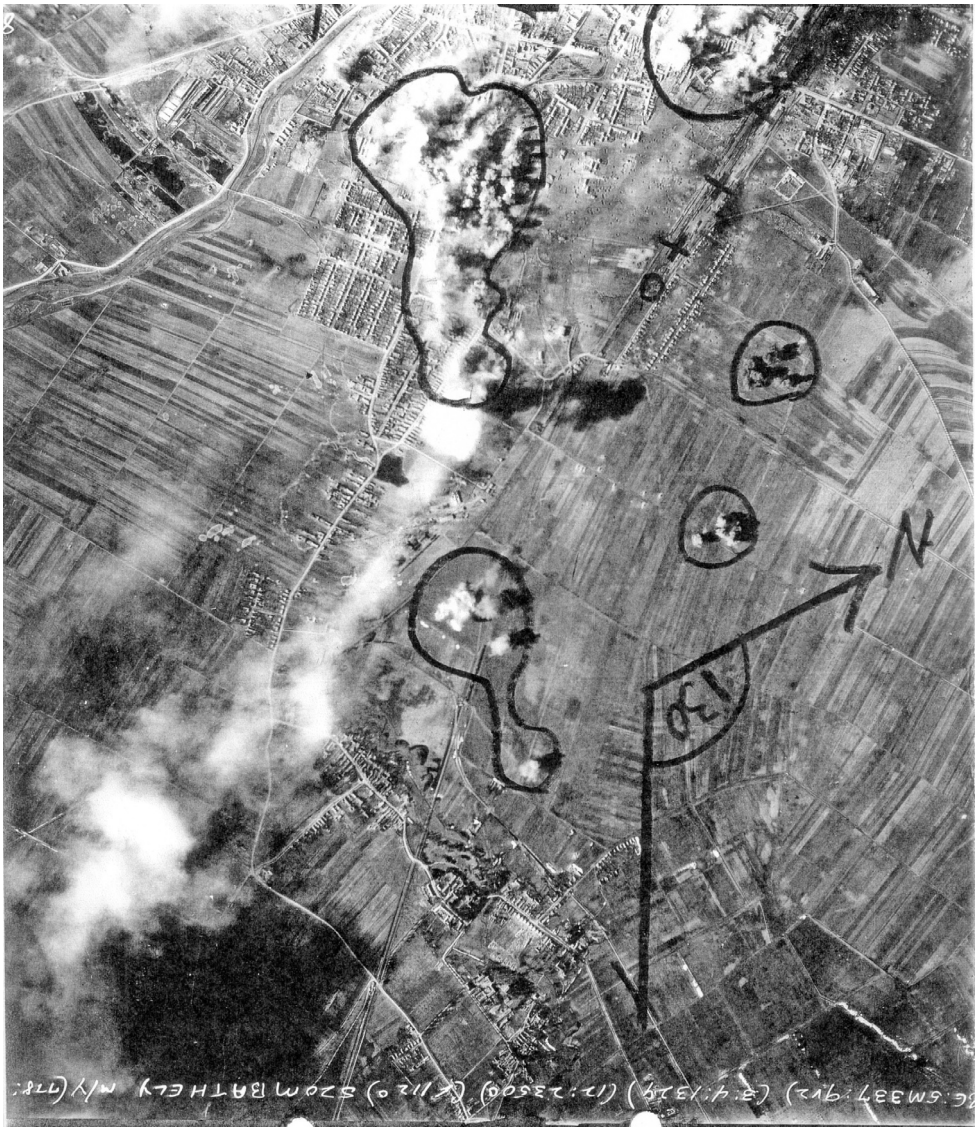
9 National Archives and Record Administration, 55th Bomb Wing Mission Report, 4 March 1945.
10 1 tengeri mérföld = 1,852 km.
11 1 (rövid) tonna (short ton) = 2000 font = 907,18 kg; 1 font = 0,4536 kg.
12 1 láb = 0,3048 m.
13 Air Force Historical Research Agency (továbbiakban: AFHRA) 485th Bombardment Group Mission Report, 4 March 1945.



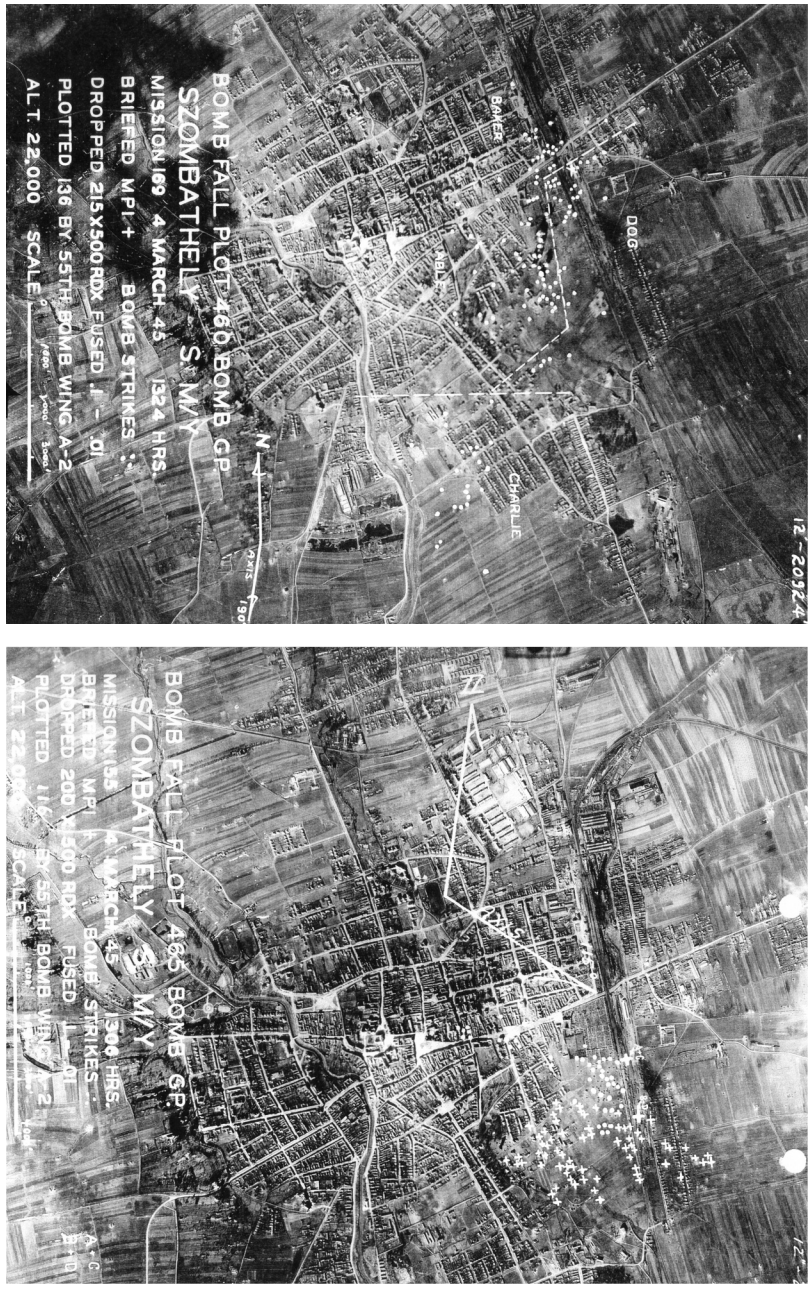
1. kép Az 1945. március 4-ei Szombathely elleni támadás tervezett útvonala a 464th BG számára (AFHRA)



2. kép A 485th BG-nek a szombathelyi városközpontot is romba döntő bombasorozata 1945. március 4-én (AFHRA)



3. kép Robbanások a 464th BG repülőgépeinek kioldása nyomán 1945. március 4-én (AFHRA)



4–5. kép A 460th BG és 465th BG ledobott bombáinak becsapódási helyei az 1945. március 4-ei támadás alkalmával (AFHRA)

városrésznek a Szelestey László utcától délre eső térségére hullott. Ez alapján egyértelműen kijelenthető, hogy ez a csoport a felelős a városközpont lerombolásáért és mindez a támadás első hullámában történt.

Legnagyobb problémákat a 460th BG számára okozta a 7.35-kor történő felszállást követően az összerendeződés, így a 9.17-es indulás után 30 perc késéssel érkezett a 18 Liberator a randevú helyére, az Adriai-tenger fölé. Az út során nagyrészt kedvező időjárási körülmények uralkodtak, de a csoport ennek ellenére sem tudta beérni az előtte haladó 485th BG-t és másodikként jutottak el a fordulópont körzetébe, ahol megkezdték volna a rárepülést, a területet azonban alacsony felhőzet takarta, és másik helyet kellett választaniuk. Ennek köszönhetően a tervezettnél később értek a célpont légterébe, ahol viszont már az utánuk következő – eredetileg harmadik – csoport (465th BG) szabadult meg épp a rakományától. A kötelékparancsnok 360°-os fordulóra adott parancsot, amely során a vezérgép bombázótisztje időhiány miatt nem tudta elvégezni a célmegjelöléshez szükséges korrigálásokat, a cél feltűnésekor elfoglalt pozícióból pedig nem volt tanácsos bombázni, így újabb rárepülést kellett végrehajtaniuk. A második, balos fordulót követően 80 csomós[14] szélben, 181°-os szögben repülve megkezdték a kioldást, de csak vizuális azonosítás mellett. Mivel ebben a támadási szögben kivitelezhetetlen volt, hogy a rajok a három tervezett, egymástól különálló célt eltalálják anélkül, hogy kereszteznék egymás útját, a kötelékparancsnok utasította valamennyi rajt, hogy a pályaudvar közepét célozzák meg. Ennek megfelelően egy, a többi épület közül kirívó fehér raktárépületet vettek célba és a 27 B–24-es végül 13.24-kor oldotta ki 53 tonnányi 500 fontos bombáját 22.000 láb magasságból. Az egyik Liberator a 485-ösökkel bombázott, míg két másiknál négy robbanószerkezet fennakadt a rakaszokban, ezektől közvetlenül a célpontot elhagyva szabadultak meg.[15]

A tervezett 30 repülőgép helyett a 465th BG 29 Liberatora hagyta el a repülőterét 7.40-kor és csak 9.18-ra sikerült a bombázóknak összerendeződni Andria és Canosa között úgy, hogy az eredetileg tervezett három támadó egység közül csak kettő állt fel és a harmadik gépei a másik kettőbe olvadtak be. Harmadik helyen repültek a 485th BG és a 460th BG után az úton és a szél ellenére is tudták tartani az irányt, 11.35-kor pedig Ljubljana felett csatlakozott hozzájuk a P–51-es vadászokból álló kíséretük. A rárepülést a kijelölttől kissé nyugatra kezdte meg a csoport, egy B–24-es pedig már ezt megelőzően megszabadult bombáitól, motorhiba miatt. A vezérgép bombázótisztje sikeresen azonosította a célpontot, az oldalszélben azonban meg kellett küzdenie, hogy befoghassa a célzókészülékkel. Egyik repülőgépen az automata pilóta felmondta a szolgálatot, ez kézileg oldott ki, két másik üzemzavart jelentett, ők mindannyian kényszervetéssel szórták le terhüket. Összesen 25 repülőgép 105°-os – fotó szerint 115°-os – támadási szögben repülve 13.06-kor 22.000 láb magasságról dobta le 50 tonnányi bombáját, amelyek a fotók tanúsága szerint közvetlenül a pályaudvar mellett értek földet, öt–hat sorozat azonban kiterjedt a vasúti pályára és az ott álló tehervagonokra, két telitalálatot figyeltek meg a síneken.[16]

Eltérően a többiektől, a 464th BG mind a 36 kijelölt gépe, sőt ezenfelül hat tartalék bombázója is levegőbe emelkedett 8.10-kor, három támadó egységet alkotva. Az utolsó pozícióban repülő alakulat a nem várt szél miatt 20 mérfölddel eltért a kijelölt útvonaltól útban Zara felé, innen azonban már sikerült tartani az irányt. Szombathely felett újabb problémával

14 1 csomó = 1 tengeri mérföld/óra = 1,852 km/h.
15 AFHRA, 460th Bombardment Group Mission Report, 4 March 1945.
16 AFHRA 465th Bombardment Group Mission Report, 4 March 1945.

voltak kénytelenek szembesülni, az előző kötelék bombavetése és az ennek következtében feltörő füst miatt valamennyi raj a célpont azonosítása során fellépő nehézségeket jelentett. Végezetül három raj az automata pilótát használta a kioldáshoz, a többi rajparancsnoknak viszont meggyűlt a baja bombavetés közben. A kötelék gépei közül 39 B–24-es érkezett 13.30-kor a város fölé – a többi idő előtt visszafordult vagy nem érte be az alakzatot – és 130°-os szögben haladva 74,75 tonnányi robbanószerkezetet dobtak le 23.500 láb magasságból. (Három gép meghibásodás miatt nem tudta kioldani a teljes rakományát.) A csoport megfigyelései szerint számos találat érte a várost, a pályaudvartól nyugatra. Egy bomba robbant a rendező-pályaudvar közepén, két teherkocsikból álló szerelvényben okozva károkat. A becsapódások a célponttól nyugatra és délkeletre mintegy 3000 lábnyi távolságban kezdődtek és a vasúti csomópont felé haladva folytatódtak, míg attól délre és keletre lévő földekre szórványosan estek bombák.[17]

A helyi légvédelmi ütegek – amelyek közül a jelentések szerint néhány vasúti telepítésű volt – mérsékelt sikereket könyvelhetett el, összesen 14 támadó gép szenvedett kisebb, míg kettő komolyabb sérülést.

A FÖLDÖN TÖRTÉNTEK RÖVID ÖSSZEGZÉSE

A bombázás óriási károkat okozott a város szinte teljes területén, többségüket azonban még az amerikai jelentések részletei alapján sem lehet elkülöníteni és az egyes kötelékekhez, illetve bombavetésekhez társítani.

Ha egy rövid összefoglalót szeretnénk készíteni az érintett területekről, az önmagában is tekintélyes listát tesz ki. A vasúttól nyugat felé haladva ismét találat érte a Szent Márton utcai elemi iskolát, és újfent megzavarták a holtak nyugalmát a temetőben. A Szőllősig[18] elnyúló, a Nádasdy Ferenc és Vörösmarty Mihály utcák közti részen számos ház kapott telitalálatot és omlott össze a Szelestey László és Széll Kálmán utcákban, ettől délebbre pedig a Kisfaludy Sándor, Szent Márton, valamint a Bercsényi Miklós utcában több ház vált romhalmazzá. Óriási károk keletkeztek a Vörömarty utcában, a pusztító bombasorozat egészen a Szőlős utcáig tarolt. A Szent Gellért utca 8. szám alatt leégett a Tóth Károly-féle malom, súlyosan megrongálódott a rendőrőrs és a rendőriskola a Szőlős utcában, de ugyanitt gazdasági épületek váltak a lángok martalékává. Nem kímélte a támadás a Wesselényi Miklós utcát és a Hunyadi János utat sem, ekkor kapott találatot a Kultúrmúzeum, az ipari mintaműhely, számtalan ház a Hunyadi úton, a Hunyadi út és Szent Márton utca kereszteződésében, telitalálat érte az új víztornyot.

A város központjának jelentős része szintén áldozatul esett a bombasorozatoknak, amelyek a IV. Károly (ma: Király) utca és a Szentháromság tér (ma: Fő tér nyugati oldala) által határolt sávot, és a tőle nyugatra eső területet érte a Rákóczi Ferenc utca vonalán egészen Szőllősig. Több épületre hullott robbanószerkezet a Király utcában, a Széll Kálmán és Kisfaludy utcák elején, az Erzsébet királyné utcának a mai Fő térnek megfelelő északi és déli oldalán. Telibe találták a Palace szálló északi szárnyát, megsérült a vele szemben álló Mezőgazdasági Kamara épülete (Kisfaludy utca 1.), mindkettő kigyulladt. Leomlott a Szent-

17 AFHRA 464th Bombardment Group Mission Report, 4 March 1945.
18 Gyöngyössziőllős, 1933-tól Szombathely része.

háromság tér 14. és 15. számú épület, a Kőszegi utca elején több ház lakhatatlanná vált, az Erzsébet királyné utca 1. számú épület (ma: Fő tér 16.) rommá lett. Súlyos csapás érte a Négyesi és Rákóczi utcákat, előbbiben négy, utóbbiban nyolc ház dőlt össze, de a Légszeszgyár utcában és a gázgyár területén is több bomba robbant. Megsérült a Zrínyi utcai elemi iskola, Mátyás király utcában pedig a Légszeszgyár és Szent Flórián körút közti területen 11 házat döntött romba. A Szily János utca 3. számnál kezdődődően ugyancsak borzalmas pusztítást vittek végbe az aláhulló bombák: áldozatul esett a nagytemplom, a városháza, a püspökvár és a megyeháza. Összeomlott házak a Belsikátorban, a Kossuth Lajos utcában pedig nem maradt épen lakóház. Találatok érték a Thököly utca elejét, valamint a Mátyás király utcát, utóbbi és az Ősz (ma: Vajda János) utca közötti részen sokan lelték halálukat. A Nyár (ma: Balassi Bálint) és Tavasz (ma: Kosztolányi Dezső) utcák találkozásánál hat ház vált semmivé, a Nyár utca 17. szám alatt 22 ember vesztette életét. Végül egy különös sorozat okozta pusztítást is meg kell említeni, ez az Akacs Mihály utca és a Haladás pálya közti területre esett, a mai Bartók Béla körúttól délre egészen Ady Endre térig és feltehetően folytatódtak a Juhász Gyula utca vonalától a Szászhold végéig.

Külön ki kell emelni a személy- és a rendező-pályaudvarra hullott bombák okozta súlyos károkat, hiszen ez számított az elsődleges célpontnak. A rendezőben lángoló kocsironcsok mutatták a légitámadás eredményességét, bombatölcsér bombatölcsért ért. Nem maradt egyetlen használható, ép vágány sem. A műhely területén szerencsére nem tartózkodott senki, mindenki az óvóhelyekre vonult, így emberéletben nem esett kár, viszont a műhely épületei és berendezési tárgyai nagyon súlyosan megsérültek.

Nehezen lehet szavakba önteni az átélt borzalmakat és érzékelhetővé tenni mindazok számára, akik olyan korban születtek, amikor már nem kell tartani hasonló „élményektől". Az amerikai bombázókötelékek távozása után vált igazán nyilvánvalóvá, hogy mi is történt a felszínen, a város különböző részein.

Törseök Károly ezredes március 13-ai beszámolója szerint a támadás 12.43 és 12.49 között négy hullámban történt, a kb. 80–100 repülőgép 700–800 bombától szabadult meg a város felett. Amerikai adatok alapján tudjuk, hogy 117 bombázó vett részt a támadásban és 208,42 tonnányi bombát – kb. 919 db – oldottak ki. 1 héttel később Törseök ezredes újabb jelentést írt, amely a mai napig a legrészletesebb és minden bizonnyal legpontosabb hivatalos összefoglalásnak tekinthető a várost ért legsúlyosabb támadásról, így a benne foglalt adatok abszolút mértékben mérvadóak. Eszerint a halottak száma összesen 438 volt, ebből 42 honvéd, 24 német katona és 372 polgári egyén.[19] Összevetve a halotti anyakönyvek adataival megállapítható, hogy a március 4-ei támadásnak 293 szombathelyi lakhelyű esett áldozatul. Törseök adataival egybevetve az is kiderül, hogy a Szombathelyen tartózkodó menekültek közül 79 civil halt meg.

19 A Polgári Védelmi Archívum gyűjteményéből (másolati példány). Az eredeti irat lelőhelye: HM HIM HL Borsányi hagyaték.

GYARMATI ANDRÁS

A SZOMBATHELYI SZÉKESEGYHÁZI FALKÉPEK ÚJABB RESTAURÁLÁSAINAK ÁTTEKINTŐ TÖRTÉNETE

Az alábbi tanulmány a Szombathelyen, 2020. március elején elhangzott előadás írott átdolgozása. Tudományos igényű dolgozatként – a felhasznált források csekélyebb száma és a terjedelem miatt – csak részben értékelhető. A szombathelyi székesegyház falképciklusának keletkezéstörténetét és utóéletét a 2. világháborúig legutóbb Jernyei Kiss János kutatta és foglalta össze.[1] Írásunkban az elmúlt mintegy 30 évben a székesegyházi falképeken végzett restaurálási munkákat vesszük számba. Külön közleményben lehetne foglalkozni az ebben a periódusban restaurált vászonképek,[2] szobrok, faldekorációk, aranyozott díszítések, liturgikus berendezési tárgyak sorsának feltárásával. További feldolgozást igényelnének az 1945 és 1989 közötti évtizedek is, hiszen a csodálatra méltó, háború utáni újjáépítés követően szintén folytattak javításokat a templom műtárgyain.

Az 1791 és 1814 között elkészült késő barokk–klasszicizáló épületet 1945. március 4-én végzetes károsodás érte. Az épület öltözékét, pompáját adó burkolatok, szobrok, faragványok, berendezési tárgyak, festmények nagyobb részben elpusztultak.[3] 1947-re az épület

1 *Jernyei Kiss János:* Maulbertsch öröksége és a szombathelyi székesegyház mennyezetképei 3. http://real.mtak.hu/26617/1/Jernyei%20AH%202014.pdf (Megtekintve: 2020. november 8.)

2 Első helyen, mint leginkább figyelemre méltó helyreállító munkát, Franz Anton Maulbertsch (1724–1796) egykori főoltárképének a Nemzeti Galériában zajló restaurálását említve. Lásd *Eisenmayer Tiborné et al.:* A szombathelyi Mária látogatása-főoltárkép (1791–1792) restaurálása. In: Késő barokk imresszió, Franz Anton Maulbertsch (1724–1796) és Josef Winterhalder (1743–1807). Szerk. Jávor Anna, Lubomír Slavícek. Bp., 2009. 241–246. p. (A Magyar Nemzeti Galéria kiadványai; 2009/7.)

3 A székesegyház vázlatos építés- és restaurálástörténete:
1791–1797 A székesegyház felépítése Melchior Hefele (1716–1794) tervei szerint.
1791–1814 A templom festő- (oltárképek) és szobrászati munkáinak kivitelezése. Festők: Franz Anton Maulbertsch (1724–1796), Stephan Dorffmaister (1729–1797), Anton Spreng (1771–1845); szobrászok: Philip Prokop (1740–1814), Martin Rumpelmayer (?).
1798–1808 A templom falképeinek elkészítése. Joseph Winterhalder (1743–1807) – F. A. Maulbertsch tanítványa – megfesti a főszentély, a kereszthajó, és a Szent Mihály-kápolna falképeit, Anton Spreng pedig a főhajó és a karzat boltozati képeit.
1894–1896 Átfogó felújítási munkák a székesegyházban. Josef Gartner (?) kezeli a falképeket.
1928–1934 Felújítások és átalakítások a Madonna-kápolnában és a templomhajóban.
1945–1947 A lebombázott székesegyház újjáépítése.
1976–1977 A Madonna-kápolna falképeinek restaurálása.
1990–2004 A templomtér – a főhajó és a kereszthajó – boltozati falképeinek rekonstrukciója és a faldekorációk, faragványok, szobrok részleges újrakészítése, valamint restaurálása.
2015 A Madonna-kápolna falképeinek újrarestaurálása.

egysége a hatalmas összefogás után helyreállt, de dísztelenül, vigasztalanul mutatkozott 40 évig.[4] Az elmúlt 30 évben folyamatosan öltözött vissza az épített szerkezet. A restaurálásokat – amelyek közül most a festőrestaurátori feladatokat helyezzük a középpontba – három szakaszra tagolhatjuk. A következőkben e három, a templomteret és a Madonna-kápolnát érintő beavatkozásról lesz szó.

1. AZ 1990-ES ÉVEK MUNKÁLATAI – A DEÁK KLÁRA PERIÓDUS

„*Semmilyen körülmények között nem maradhat így a székesegyház, ez az állapot a bombázás óta eltelt évtizedeket fejezi ki... (Ugyanakkor) semmilyen körülmények között nem szabad itt arra gondolni, hogy a Maulbertsch-Winterhalder képeket kell visszafesteni, még csak törekedni sem szabad ilyen naturalista és egyben dilettáns megoldásra*."[5] – vélekedett Deák Klára (1937–2013) restaurátor 1990-ben, a munkálatok tervezésénél.

A rendszerváltozás és a közelgő 1991. évi pápalátogatás teremtették meg azt a megrendelői környezetet, amelyben Konkoly István (1930–2017) megyéspüspök előkészíthette a templomtér átfogó rekonstrukcióját. Az Országos Műemléki Hivatal (OMH) kezdte meg a kivitelezést, amelyet az Állami Műemlékhelyreállítási és Restaurálási Központ (ÁMRK) egykori restaurátora, Deák Klára próbált irányítani.[6] Terveiben három megoldás szerepelt. A főpárkányokig történő teljes rekonstrukciót – vagyis a *scagliola* műmárványozások, aranyozások, aranyozott faragványok maradéktalan újrakészítését – mindhárom megoldás tartalmazta, ezek teljes visszaállíthatóságát senki nem vitatta. Az eltérés a falképek üres, vakolt helyének kezelésében mutatkozott. A három változat közül az általa – és más szakértők által is – leginkább támogatott elképzelés az volt, hogy kortárs festő készítsen új falképeket a boltozatokra. 1989-ben Molnár Sándor (1936–) festő – Deák Klára férje – megfestette akvarellvázlatait a teljes képciklushoz.[7] A monumentális és meghökkentő absztrakt falképciklus csak akvarellekként maradt fenn – ahogy annak idején Maulbertsch olajvázlatai is –, helyette egy akkori műemléki megközelítésű, az idézetet használó, egy „olyan, mintha"-szerű megoldás került a szentélybe és az orgonakarzatra. A sosem volt színezés, stukkók, *grisaille*-ok, a heveder rozettái mind–mind a téves tervezés, félreértések máig tanulságos, szomorú maradványai.[8] 2000 februárjában az ÁMRK szakmai testületet hívott össze a 10 éve megkezdett restaurálási munkák átgondolására, koncepciójának újra fogalmazására. A szájhagyomány szerint az addigi eredmények megkérdőjelezéséhez hozzájárult egy látogató, akit a püspök atya vezetett körbe a templomban, és a karzat feletti vöröses-monokróm – Deák Klára által farostlemezre készített – festményről azt kérdezte, hogy beázás-e? (1. kép) Az összehívott szakértők közül került ki ott helyben – Konkoly püspök akkori, azonnali megoldást követelő határozottsága miatt – két nagy tapasztalatú festőrestaurátor, akik a 2000 és 2003 közötti években elvégzendő hatalmas feladatok irányítói lettek.

4 A belső teret más, modernista megközelítés ezzel ellenkezőleg a „létezhetők legjobbikának tekintette". *Szentesi Edit:* Példabeszéd és laudáció. Molnár Sándor vázlatai a szombathelyi székesegyház mennyezetképeihez. = Új művészet, 1991. 8. sz. (továbbiakban: Szentesi, 1991.) 32. p.

5 *Deák Klára:* Képrestaurálás a szombathelyi székesegyházban. = Országépítő, 1990. 3. sz. 25–26. p.

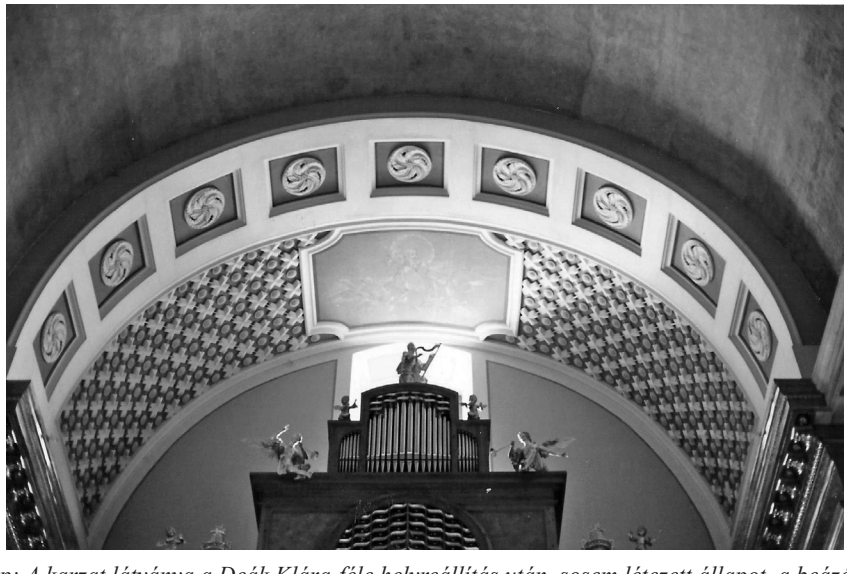
6 A festőrestaurátori munkákban restaurátorként egyedül Deák Klára vett részt. A kifestések és az azokhoz tartozó stukkós feladatok szakipari kivitelezésben készültek el.

7 Molnár Sándor akkoriban a „tűz korszakában" dolgozott, szombathelyi festményei a *Tumo* sorozat részei. Szentesi, 1991. 32–37 p.

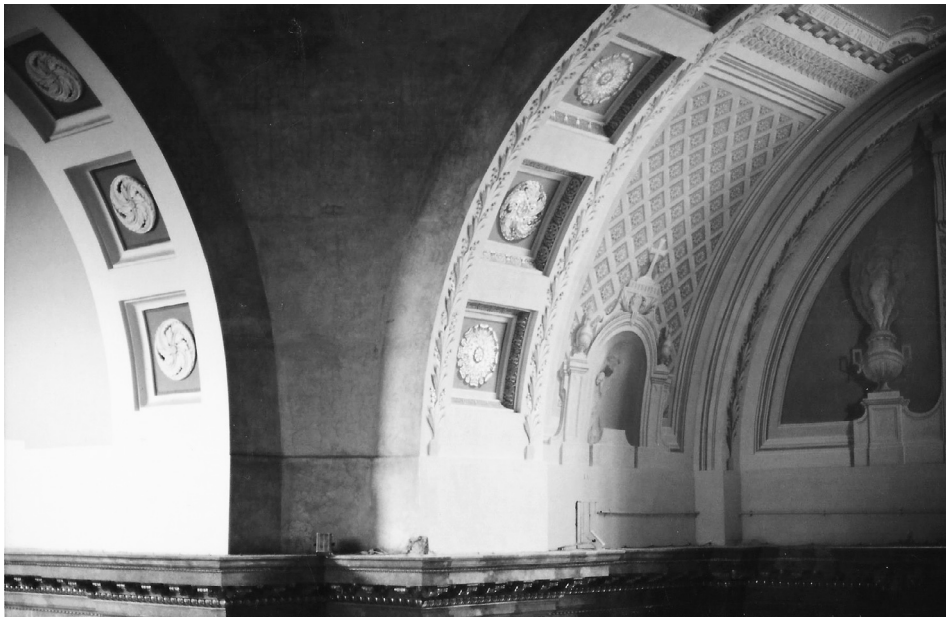
8 A téves tervezés során például az összes hevederre előre elkészültek a hatalmas gipsz rozetták, amelyek helyén eredetileg festett, látszatarchitekturális, részben aranyozott díszek voltak. A 2000-es években még a déli toronyfeljáróban láthattuk őket, majd onnan kerültek a szemétbe.



1. kép: A Szent Márton-kápolna dongaboltozatán lévő töredékes kifestés, amelyet tévesen neobarokk festésként írt le Deák Klára, holott eredeti barokk volt, 2000–2001 (Fotó: Nemessányi Klára)



2. kép: A karzat látványa a Deák Klára-féle helyreállítás után, sosem létezett állapot, a beázásnak tartott grisaille-pannóval, 2001 (Fotó: Nemessányi Klára)



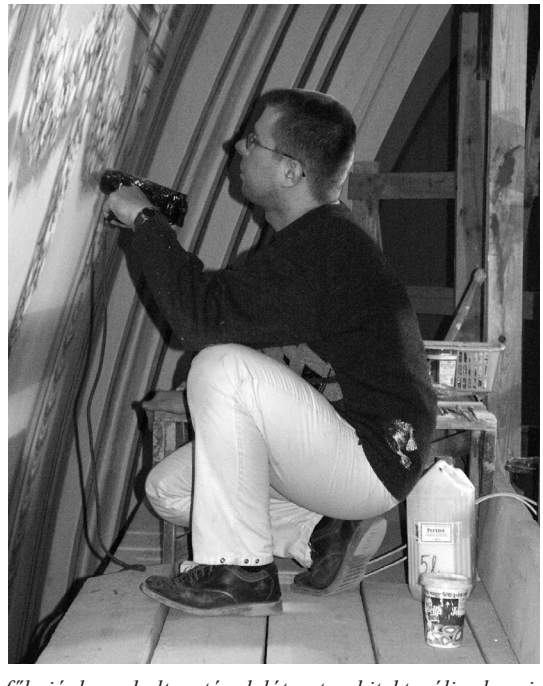
3. kép: A restaurált–rekonstruált falképek – Szent Márton-kápolna –, és a szentély részletének együttes látványa, 2001 (Fotó: Nemessányi Klára)



4. kép: A négyezeti kupola rekonstruált falképeinek részlete, állványbontás közben, 2002 (Fotó: Nemessányi Klára)



5. kép: Csoportkép a négyezeti kupola újrafestésének idején, középen dr. Konkoly István megyéspüspökkel, 2002 (Fotó: Nemessányi Klára)



6. kép: Festés a főhajó dongaboltozatának látszatarchitekturális elemein, Heitler András festőrestaurátor munka közben, 2003 (Fotó: Gyarmati András)



7. kép: Az elkészült dongaboltozati rekonstrukció részlete, állványbontás közben, 2003.
(Fotó: Gyarmati András)



8. kép: Retusálás az Utolsó ítélet című falképen, a Madonna-kápolnában, 2015
(Fotó: Heitler András)





9–10. kép: Az angyal alakja a Madonna-kápolna középképén, 1977-ből, majd 2015-ből (Fotó: Gyarmati András)



11. kép: A Madonna-kápolna a restaurálás utolsó hetében, 2015 (Fotó: Nábrádi Szabolcs)

2. A 2000–2003-AS ÉVEK MUNKÁLATAI – A BOROMISZA PÉTER–PINTÉR ATTILA PERIÓDUS

A kereszthajó, a négyezeti kupola, és a főhajó boltozatain lévő festések rekonstrukciója ebben a 4 évben készült, kiegészülve természetesen a főpárkány alatti díszítések helyreállításának nem megkérdőjelezhető folytatásával.[9] A korábbi felfogástól történő elágazást a Szent Márton-kápolna dongaboltozatán lévő falfestmények újraértékelése tette lehetővé. A bombázás során beszakadt boltozatok megmaradt részeiről az újraépítés során leverték az akkor még töredékesen fennmaradt, de lógó, meggyengült, emiatt veszélyes vakolatokat, amelyek a winterhalderi és sprengi festékrétegeket hordozták. (2. kép) A Szent Márton-kápolnában azonban több 18. századi falképtöredék maradt ránk, amelyekről az 1990-es évek elején végzett kutatás – amely mindössze egyetlen kutatóablakból állt! – során azt állapították meg, hogy nem lehet barokk, hanem az 1930-as évek felújításához köthető, és nagy valószínűséggel Steffek Albin (1893–1967) szombathelyi templomfestő műve lenne. Ez a félreértés – vagy helyesebben a kevés megismert nyom félreolvasása – miatt történhetett meg az első periódusban a teljes fikció beemelése. („*A rekonstrukció feladata nem a részletek helyreállítása, hanem ennek a szellemi tettnek újra felidézése*”[10] – hogy még utol-

9 A restaurálásban Czifra Mónika, Csépány Éva, Fabó Éva, Gyarmati András, Heitler András, Nemessányi Klára, Radukov Angel, Sztrakay Judit vettek részt. Vezető restaurátorok: Boromisza Péter, Pintér Attila.

10 *Boromisza Péter – Pintér Attila:* Restaurálási dokumentáció. A szombathelyi székesegyház Szent Márton kápolnájának helyreállítása. Szombathely, 2001. (továbbiakban: Boromisza–Pintér, 2001.) 3. p.

jára Deák Klárát idézzük.) A 2000-ben elvégzett újabb kutatás egyértelműen bizonyította, hogy a kifestés 1815 előtti, tehát Winterhalderé lehet.[11] A Szent Márton- és a Szent Kvirin-kápolnában található eredeti, mintegy 80 m^2-nyi falképek, kifestéstöredékek jelentették a boltozatok architekturális festésrekonstrukciójának alapját a következő években. 2000–2001-ben megvalósult a kereszthajó – a Szent Márton, majd a Szent Kvirin –, 2002-ben a négyezeti kupola, 2003-ban a főhajó boltozatának az akkori viszonyok között legteljesebb újrafestése. (3–5. kép) A 2000-es évek műemléki szemlélete sokszor korlátot állított a munkáknak, ezért nagy eredménynek tekinthetjük, hogy olyan alakos részletek, mint a négy evangélista figurája a kupola csegely részén, vagy angyalalakok, puttók felkerülhettek az egyébként szigorú, a középképek – és az előbbi alakok – nélkül teljesen üresnek ható látszatarchitekturális festésre. (6–7. kép) Az evangélisták eredeti színezés szerinti megfestését – erre a zsűrire különösen emlékszem – például hosszú vita előzte meg, tudniillik a művészettörténészekből álló zsűri úgy vélekedett, hogy megtévesztő lesz az eredeti polikrómiával előadott megjelenés, helyette azt javasolták, hogy a szerzők festett bronzszobrokként fogalmazzák meg az alakokat. Végül nem így lett. A nagy felületű rekonstrukció – mintegy 1800 m^2 – számos elvi és technikai kérdést vetett fel.[12] A szentély és a karzat felületei idegen, zavaró elemként fogják közre a teljesen hiteles főhajót és kereszthajót, ezek viszont félbemaradtak, mert éppen az hiányzik a közepükről, amit kereteznek, támasztanak, s velünk, nézőkkel összekötnek. Most nincs ott más – ahol korábban a Nagy Szent Leó (kb. 390–461) pápa által megfogalmazott igény szerinti képolvasmányokon ámulhattak –, mint a festett, üres ég tere. Ez ugyanakkor csak szín, festék, bármikor elfedhető, megtölthető. Ma már elfogadott egy ilyen léptékű újrafestés, nincs szükség helyettesítő, csak az elvekben működő pótcselekvésekre. Egy valószínűleg sokunk számára ismert példát említhetünk, a drezdai Frauenkirche teljes rekonstrukcióját. 1993 és 2005 között épült újjá – párhuzamosan tehát a szombathelyi munkákkal – és nem volt kérdés, hogy az eredetihez minél közelebb álló látvány készüljön.

3. A 2015. ÉV MUNKÁLATAI – A MADONNA-KÁPOLNA FALKÉPEINEK RESTAURÁLÁSA

A Szent Márton-év átfogó felújításai között restaurátori szempontból kiemelt fontossággal bírt a Madonna- (vagy Szent Mihály-) kápolna újrarestaurálása. A 1799–1800-ban a Winterhalder festette belső tér a székesegyház egyetlen, egészében fennmaradt falképciklusa. Jelentősége éppen ebben áll: egyedülálló érték, örökség a templomban, mivel a háborús pusztítás csak kisebb mértékben érte. A 18–19. század fordulójának megkésett barokk alkotása, de a nagy barokk szellemét idézi, amikor az Apolló-szerű Krisztus-ábrázolások közelebb hozták az istenit az emberhez, ahogy ezt az *Utolsó ítélet*en láthatjuk. A falképegyüttest nagy valószínűséggel a 19. század végén, majd a 20. század első felében javítot-

11 A restaurátorok a főpárkány feletti sávban ceruzás, datált névaláírásokat találtak (*Börzsönyi János 1815*. v. *19*, *Gerhardt Öveges 1920 szept 20-23*.) amelyek alátámasztották a technika- és stílus mentén azonosított korszakolást. Boromisza–Pintér, 2001. 4. p.

12 Az egyik legnehezebb feladatot például a kupola baluszteres korlátjának kiszerkesztése jelentette, ugyanis a boltozat felülete nagyon hullámzó, s míg a rajta vízszintesen felhúzott kör fent pontatlan, görbe, lentről ugyanakkor teljesen egyenesnek, hibátlannak látszik. Szélesebb egyetértést igényelt az üresen maradt képmezők – ma „égbolt” – kezelése, színezése, vagy az angyalalakok elhelyezése.

ták. A 2. világháborút követően Géfin Gyula (1889–1973), és Illés János (1908–1994) restaurátor is a falképek általánosan leromlott állapotáról számolt be feljegyzéseiben.[13] Utoljára 1977-ben restaurálták.[14] A 2015. évi munkálatokat Sári Gabriella restaurátor vezette.[15] A beavatkozás elsődleges céljának az 1977. évi átfestések, félreértelmezések, nagyvonalúságok tisztázását, az eredeti érvényre juttatását tekintettük. (8. kép) Az újrarestaurálás során a korábbi és újonnan alkalmazott konzerválások után az eredeti festett felület jól feltárhatónak bizonyult, ezért a hiányokat, formai kiegészítéseket nagyobb hányadban retusálással lehetett visszaemelni. Rekonstrukcióra, vagyis a templomtérhez hasonló kiterjedtebb újrafestésre kis százalékban volt csak szükség. A Madonna-kápolna restaurált falképeinek mai látványa áll a legközelebb a templom elpusztult későbarokk terének festett egységéhez, minőségéhez. A falképeken minden esetben az eredeti minőség érvényesül, kiváló támpontot nyújtva minden további rekonstrukcióhoz. (9–11. kép)

A szombathelyi székesegyház – az 1945. évi pusztulása után 70 évvel – nagy hányadában visszakapta azokat az értékeit, amelyek művészeti kisugárzásának és szellemiségének jelentéshordozói. Nem lehetünk azonban ma sem tervek nélkül: a közelmúlt tévedéseit megnyugtató lenne helyrehozni, ahogyan ma már elfogadható, hogy a hiányzó falképek további újrakészítéséről gondolkodunk.

13 Mindketten – Géfin 1945-ben, Illés 1965-ben – egy károsodott, hiányos, vizesedő, meggyengült falképegyüttest írtak le. *Géfin Gyula:* A szombathelyi székesegyház. Szombathely, 1945. 186. p.; Szombathelyi Egyházmegyei Levéltár. Építési iratok 2. doboz.

14 1976–1977-ben Przudzik József (1926–) restaurátor a Szombathelyi Egyházmegye alapításának 200. évfordulójára végezte el a helyreállítást, 1976 októbere és 1977 augusztusa között.

15 A munkában résztvevő restaurátorok: Bognárné Scultéty Zsófia, Dalos Viktória, Dudás Jelena, Énekes Eszter Rita, Gyarmati András, Heitler András, Horváth Ferdinánd, Kóródi Katalin (egyetemi hallgató), Mikó Edit (egyetemi hallgató), Purnhauser Rozina, Répási Viktor, Samu Erika, Sári Gabriella, Verba Erika.

BENCZIK GYULA – ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS

ÚJABB ADATOK A NÁDASD NEMZETSÉG KORAI TÖRTÉNETÉHEZ

2. RÉSZ. AZ ELENCHUS NADASDIANUS ÉS A TARÓDHÁZI NÁDASDY LEVÉLTÁR

Fejér György közismert okmánytárában 1841 és 1843 között számos oklevélkivonatot – köztük gazdag Árpád-kori anyagot – közölt egy bizonyos *Elenchus Nadasdianus*-ból.[1] A rövid latin nyelvű kivonatok nagyrészt olyan oklevelekből származnak, amelyeknek eredeti példánya a 19–20. századi forráskiadók számár nem volt ismert és ma sem azonosítható a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Diplomatikai Levéltárában, illetve Fényképgyűjteményében. Ennek ellenére az elmúlt 2 évszázadban nem akadt kutató, aki kísérletet tett volna a Nádasd nemzetség története szempontjából rendívül értékes adatokat őrző okleveles anyag beazonosítására, vagy legalább az elenchus felkutatására. Ahogy tanulmányunk első részében utaltunk rá, az elmúlt évtized Vas megyei középkortörténeti kutatásai során előkerült néhány oklevél teljes szövege, és a kivonatokat megőrző 18–19. századi kéziratokat is sikerült fellelni. Itt az ideje tehát, hogy ezt a Vas megye története vonatkozásában is kiemelkedő értékű forráscsoportot részletesen bemutassuk.

Fejér György mindössze annyit árult el forrásáról az első közleménynél, hogy az *Elenchus Nadasdianus* eredetileg Lechotzky András gyűjteményéhez tartozott, ekkor azonban Nagy Gábornál volt fellelhető.[2] A későbbiekben semmi további adatot nem közöl a forrásról, esetenként egy–egy megjegyzést fűz a kivonatokhoz, többnyire utalva arra, hogy teszi ezt Nagy Gábor nyomán.[3] Az első kérdés az, hogy mit is értett Fejér – illetve Lechotzky és Nagy – az *elenchus* megnevezés alatt? A szó elsődleges jelentése – a levéltári terminológiában – iratjegyzék, lajstrom(kötet),[4] azaz egy olyan segédlet, amely egy bizonyos szinten rendezett levéltári anyagban segíti a tájékozódást. Ismerve a 18–19. századi forráskutatók

1 A Fejér által kiadott regesztákat a tanulmány folytatásában részletesen bemutatjuk és elemezzük.

2 *Ex elencho Nadasdiano, in collectione quondam Andreae Lehotzky, nunc Gabrielis Nagy existente. Fejér Georgius:* Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. (továbbiakban: Fejér CD) Tom. 7. Vol. 5. supplementare. Ab anno 471–1300. Buda, 1841. (továbbiakban: 7/5. köt.) 222. p.

3 Pl. egy 1230. évi oklevélnél a helynevek kapcsán: *Katafa et Saar exstant in Comitatu Castriferrei. Gabriel Nagy.* Fejér CD 7/5. köt. 245. p.

4 *Ember Győző*: Levéltári terminológiai lexikon. Bp., 1982. 97. p. (A Magyar Országos Levétár kiadványai. 4. Levéltártan és történeti forrástudományok; 4.)

módszereit tudjuk, hogy készültek „fiktív elenchusok" is, amikor a kutatók a különböző helyekről összegyűjtött forrásokat tematikus csoportokba rendezték. A *Nadasdianus* jelző egyértelműen a Nádasdy családra, illetve a Nádasd nemzeteségre utal. A cím tehát jelentheti a Nádasdy család valamely ága levéltárának jegyzékét, de utalhat egy olyan forrásgyűjtésre is, amely a Nádasdy családra vagy tágabb értelemben a Nádasd nemzetségre vonatkozó dokumentumokból állt.

Az elenchus összeállítói illeteve tulajdonosai nem ismeretlen személyek: a 18. század végének és a 19. század első felének régiségbúvárai. Nagy Gábor (1770–1861) Debrecenben született, ügyvédként és táblabíróként tevékenykedett, Kazinczy Ferenc (1759–1831) barátja és támogatója volt, de leginkább értékes könyvtáráról és kéziratgyűjteményéről ismerték, amelyek között 20 kötetet kitevő okmánytár is szerepelt. Kéziratai részben a debreceni Református Kollégium könyvtárába, részben a Nemzeti Múzeumba kerültek.[5] Lehotzky András (1741–1813) egy generációval korábban élt, és szintén jogi pályán mozgott, Pozsonytól (ma: Bratislava, Szlovákia) Pesten át Nagyszombatig (ma: Trnava, Szlovákia). Elsősorban mint az első magyar családtörténeti összefoglaló mű, a *Stemmatographia nobilium familiarum regni Hungariae* – két részben: Pozsony, 1796–1798. – szerzője ismert, de gyűjtött jogtörténeti, felirattani, életrajzi adatokat és általában okleveleket és okiratokat. Kéziratai a Nemzeti Múzeumba kerültek.[6]

Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában – amely a Nemzeti Múzeum egykori kéziratgyűjteményének anyagát is őrzi – ma is fellelhetők mind Lehotzky, mind pedig Nagy kéziratai, köztük az *Elenchus Nadasdianus* eredeti és másolt példánya. Nagy Gábor hagyatékában egy letisztázott másolat található, amelynek már címe is sokat elárul a kézirat keletkezéséről: *Elenchus archivi Nádasdyani per Andream Lechotzky concinnatus ac ex originali per me Gabrielem Nagy descriptus* (azaz A Nádasdy levéltár Lechotzky András által összeállított jegyzéke, amelyet én magam, Nagy Gábor másoltam le).[7] Nagy azonban egy hosszabb megjegyzést is fűzött a kézirat címéhez, amely szerint a jegyzéket részben bizonyos perek anyagából, részben pedig a Széchenyi család levéltárából állították össze, ezért azok az iratok, amelyek sem az egyes perekre, sem a Széchenyi levéltárra nem hivatkoznak, a kamarai levéltárban lehetnek, mivel Lechotzky királyi ügyész volt.[8] A megjegyzés azért is fontos, mert – amint látni fogjuk – Lehotzky semmi közelebbit nem árul el jegyzékének eredetéről. A 16 fóliónyi kézirat első 10 lapja (fol. 2r.–10v.) tartalmazza az *Elenchus Nadasdianus*-t, további részében a Nádasdi Darabos családra (fol. 10v.–12v.), a Nádasdy–Draskovics–Széchenyi birtokokra (fol. 13r.–15v.) és vegyes családokra (fol. 16r.) vonatkozó iratok kivonatai találhatók – szintén Lehotzky gyűjtéséből.

Lehotzky eredeti kézirata az alábbi címen lelhető fel a Széchényi Könyvtár kéziratárban: *Lehóczky Andreae auctoris Stemmatographiae Elenchus literarum familiae comitum*

5 *Szinnyei József*: Magyar írók élete és munkái. 9. köt. Bp., 1903. 569–570. hasáb.

6 *Uő:* Magyar írók élete és munkái. 7. köt. Bp., 1900. 969–971. hasáb.

7 Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (továbbiakban: OSZKK) Fol. Lat. 3474. A Nagy Gábor által adott cím az első oldalon (fol. 1r.) olvasható, a jegyzék elején (fol. 2r.) egy hasonló tartalmú, de más megfogalmazású cím is található: *Elenchus literalium illustris familiae comitum de Nadasd, ms. Andreae condam Lehoczky copiatus per Gabr. Nagy.*

8 *NB: Elenchum hunc tam ex certis processibus provocatis, quam vero ex archivis Széchényianis aeque provocatis confectum esse ipsemet ellenchus docet. Ea vero, in quibus nec processus nec Archivia Széchényiana provocantur, in Archivi Camerali reperibilia esse inde suspicor, quod dictus Andreas Lehotzky auctor Stemmatographiae regius fiscalis directoralis fuerit.* OSZKK Fol. Lat. 3474. fol. 1r.

Nádasdy ab. A. 1220. usque 1744. (azaz Lechotzky Andrásnak, a Stemmatografia szerzőjének jegyzéke a Nádasdy grófok okiratairól 1220-tól 1744-ig).[9] A kézirat eredeti borítója nem maradt fenn, így nem tudjuk, hogy maga a szerző milyen címet szánt neki. A rossz sorrendben összekötött lapok közül az eredeti első oldalon (fol. 3r.) a szöveg előtt olvasható egy utólagosan beszúrt, hasonló cím, amely azonban nem a szerzőtől, hanem a kéziratot másoló és azt néhol javító Nagy Gábortól származhat. Maga a kézirat papírcédulákra feljegyzett kivonatokból áll, amelyeket utólag időrendbe rendeztek és nagyméretű, erősebb papírlapokra – a lapok mindkét oldalát felhasználva – ragasztottak; így a dokumentum 23 fóliót, azaz 46 oldalt tesz ki. Mint jeleztük, a lapokat rossz sorrendben fűzték össze, így az egyébként időrendbe szedett kézirat az 1486. évvel kezdődik, majd a harmadik lapon az 1220. évi dátummal újra indul. Szerencsére a lapokon olvasható mind a kézirattár nyomtatott fóliószáma, mind pedig az eredeti oldalszámozás, így a lapok helyes sorrendje könnyen helyreállítható.[10]

Maguk a cédulák hosszabb–rövidebb, jól összefoglalt középkori oklevél- illetve újkori okiratkivonatok, lejegyzésüket több kéz végezte, természetesen latin nyelven. A szöveget egy jellegzetes kéz több helyen javította, ugyanettől a kéztől – elsősorban a korai oklevélkivonatok esetében – több megjegyzés olvasható, és ugyancsak ő írta fel az eredeti első oldal elejére a címet. Ezek a bejegyzések és javítások feltehetően Nagy Gábortól származnak, amit leginkább az általa készített másolat írása erősít meg, de erre utalnak azok a megjegyzések is, amelyek Fejér okmánytárába mint Nagy kommentárjai kerültek be. Sőt, az is elképzelhető, hogy magát a dokumentumot is ő állította össze Lehotzky céduláiból, ugyanis néhány esetben a cédulák kétoldalasak voltak, de a beragasztáskor a hátoldali szövegeket – szintén Nagy kezeírására emlékeztető írással – egészen más, több esetben színes papírfecnikre másolták, és az eredeti darabok alá ragasztották.[11] Így feltehető, hogy a dokumentum címét – több megfogalmazásban – is Nagy Gábor adta, és ezt a címet rövidítette le *Elenchus Nadasdianus* formában, amelyet a Fejér-féle okmánytárban használt, és az egyszerűség kedvéért mi is használni fogunk. (Itt kell megjegyeznünk, hogy – amint az a terjedelmi különbségekből is jól látszik – Nagy másolata a középkor vonatkozásában ugyan teljesnek mondható, az újkori kivonatok esetében azonban csak válogatást tartalmaz.)

Az egyes kivonatok minden esetben évszámmal kezdődnek – ez adja meg a cédulák sorrendiségét –, amit többnyire levéltári jelzet követ. A jelzeteknek három típusa különíthető el (a jelzetek egyes elemei a lejegyzés vagy a másolás során elmaradhattak, de a fő csoportok mindig azonosíthatók – végső esetben a tartalomból): 1. a legtöbb esetben nagybetű és sorszám kombinációja, amely *fasciculus* (csomó) és *numerus* (szám) jelzésnek felel meg: pl. *1492. O. No. 3.*; 2. ritkábban, de a 16. századtól egyre nagyobb számban fordulnak elő konkrét birtokra utaló megnevezések vagy rövidítések, nagybetűvel jelzett *capsa* (irattartó) és *numerus* jelzéssel: pl. *1633. Arch. Kis Czenk Caps. A. No. 69.*; 3. néhány esetben egyértelműen periratok mellékleteire (*producta in processu*) illetve perekre (*processus fiscalis*) utalnak a jelzetek: pl. *1580. Prod. in Proc. No. 8.* vagy *1735. Proc. Fisc. sub D.*

9 OSZKK Fol. Lat. 3160.

10 Az egyértelműség kedvéért a továbbiakban az eredeti oldalszámozást (p.) adjuk meg, annál is inkább mivel az OSZKK fóliószámozása hibás, csupán az 1–6. p. esetében tüntetjük fel a fóliószámot is.

11 Nagy kezeírása ismerhető fel a már említett eredeti első oldalon, de ugyanitt olvasható két megjegyzés is: (1220) *NB: Hollugh hodie Halogy*; (1230) *NB: Kathi hodie Katafa*; 1236) *NB: Nadasd extat in cuttu. Castriferrei*. (fol. 3r. p. 1.). A hátoldali szövegek átmásolása pedig más kézzel, színes papírfecnikre jól megfigyelhető egy–egy terjedelmes 1394. és 1395. évi kivonatnál (p. 4.).

Az első csoportba tartozó jelzetekkel megjelölt dokumentumok – amelyek a kivonatok nagy többségét teszik ki – egyértelműen a Nádasd nemzetségre, közelebbről a Nádasdy családra és annak törzsbirtokaira vonatkoznak, a 13. századtól egészen 18. századig. A dokumentumok között a 16. század végétől jelennek meg a Taródházára (ma: Sorkifalud településrésze) és a Taródy családra vonatkozó okiratok, amelyek aztán összekapcsolódnak a Nádasdyak történetével, olyannyira, hogy az egyik utolsó, ide vonatkozó 1735. évi dokumentum már a Nádasdy és a Taródy vagyon (*bona Nadasdiana et Tarodiana*) együttes leányági örökléséről szól.[12] Ugyanebbe a körbe tartoznak a periratok mellékleteire utaló jelzetekkel ellátott dokumentumok kivonatai, sőt több esetben egyértelmű, hogy ezek megegyeznek az első csoportban szereplő, azonos dátummal ellátott oklevéllel vagy okirattal.[13] Mindez arra utal, hogy az első és a harmadik csoport kivonatai egyazon iratanyagból kerültek ki.

A második csoport iratai azonban egészen más helyről származnak: már a jelzetekben szereplő birtoknevek – Kiscenk (ma: Nagycenk), Horpács (ma: Sopronhorpács), Széplak (ma: Fertőszéplak) – is egyértelműen utalnak arra, hogy itt Széchenyi birtokokról van szó. A Széchenyi levéltár uradalmi részének a 18. századtól a mai napig meghatározó rendezési elve a birtok, a nagybetűvel jelzett *capsa* vagy *fasciculus*, azon belül pedig a sorszámmal ellátott dokumentum.[14] Mindennek csak annyi köze van a Nádasdy családhoz, hogy a Sopron vármegyei birtokok az egykori sárvári Kanizsai–Nádasdy uradalomból kerültek a Draskovicsok közvetítésével a Széchenyiekhez. Lechotzkynak volt egy olyan gyűjtése is, amely erre az uradalomra vonatkozott, másolata vagy legalábbis annak részletei *Nadasdiano-Draskovicsiano-Széchényiana* címen maradtak fenn Nagy Gábor gyűjteményében.[15] Az *Elenchus Nadasdianus* összeállítója ebből az anyagból is – közvetett Nádasdy kapcsolatai miatt – emelt be cédulákat a dokumentumba.

Tehát már a jelzetek is megerősítik – legalábbis részben – azt a megjegyzést, amelyet Nagy Gábor tett az elenchus kapcsán: az iratok a Széchenyi család levéltárából és különböző peres iratokból származnak. Nem érvényes azonban ez a megállapítás az első csoportba sorolt dokumentumokra: tartalmuk és jelzeteik alapján ezek nem tartozhattak a Széchenyi család levéltárához, terjedelmüknél fogva pedig messze meghaladják egy peres anyag mellékletének korlátait. Az anyag nagy részét ugyanakkor ezek a kivonatok teszik ki, amelyek nem csak mennyiségüknél fogva jelentősek, de tartalmi szempontból is: ide tartoznak azok az unikálisnak mondható középkori oklevelek is, amelyek napjainkban már nem lelhetők fel. A továbbiakban a kéziratnak ezzel – a közel 300 kivonat mintegy négyötöd részét kitevő[16] – részével foglalkozunk, és ezt értjük szűkebb értelemben a *Elenchus Nadasdianus* megnevezés alatt.

12 OSZKK Fol. Lat. 3160. p. 46.

13 A forrás jellegéből adódóan az egybeesés csak azokban az esetekben igazolható, ha a két azonos tartalmú, de különböző helyen fellelt dokumentum alapján készített cédula szövege jelentősebb mértékben különbözik egymástól. Az azonos dátummal ellátott és megegyező szövegű kivonatok közül a kézirat összeállítója többnyire csak az egyiket ragasztotta be a füzetbe. Eltérő megfogalmazású, de azonos tartalmú regeszták azonban így is maradtak: pl. *1293. Proc. fisc. nro. 3. = 1293. F. nro. 4.* (fol. 3v., p. 2.) vagy *1545: Prod. in proc. nro. 5. = 1545. A. nro. 14.* (p. 10.)

14 Pl. *Possessio Kis Cenk. A 1-11. (1647–1722), B 1-15. (1699–1808)* stb. Lásd *Ember Győző*: A Széchenyi család levéltára. Bp., 1958. 46. p. (Levéltári leltárak; 5.)

15 OSZKK Fol. Lat. 3474. fol. 13r.–15v.

16 Lehotzky kéziratában megközelítőleg 300 cédula található, ebből mintegy 60 darab származik a Széchenyi család levéltárából, a fennmaradó 240 tétel a szoros értelemben vett Nádasdy anyag.

Ha az első csoportba tartozó kivonatokat a kézirat eredeti, kronologikus sorrendjében végigtekintjük, akkor egyértelműen látható, hogy – legalábbis a családtörténet jobban ismert középkori szakaszában – a Nádasd nemzetség és az abból származó családok – mindenekelőtt a Nádasdy család – jól ismert birtokai és birtoktörténeti problémái kerülnek elő. Ilyen pl. a 13. századból a család különböző ágainak birtokelkülönítései,[17] a 14. század második felében az oszkói ág kihalása,[18] vagy a 15. század elején a hűtlenség miatt elvesztett családi birtokok visszaszerzésével kapcsolatos machinációk.[19] Ez a közvetlen Nádasdi – ekkor már egyértelműen a Nádasdy családra utaló – kapcsolat a 16. század folyamán is jól nyomon követhető, ami leginkább a családból kiemelkedő Nádasdy Tamás és örökösei, valamint köznemesi rokonságuk együttes szereplésében mutatkozik meg.[20] A 16. század végétől markánsan jelenik meg ez a köznemesi rokonság és annak társadalmi kapcsolatrendszere, amely őket Vas és Zala vármegye ismert családjaihoz – Polányi, Zarka, Bácsmegyei, Nemesnépi stb. – fűzte, ugyanakkor a főnemesi ág háttérbe szorul.[21] A rokon családok közül kiemelkedik a taródházi Taródy família, amelynek birtokügyei a 16. század végétől nagy számban vannak jelen az anyagban, a 17. század második harmadától pedig szorosan összekapcsolódnak a Nádasdy családdal és vagyonnal.[22]

Talán már ebből a vázlatos áttekintésből is sejthető, hogy valójában egy családi levéltárral, illetve annak kivonatos jegyzékével van dolgunk. A család egyértelműen a Nádasdy família köznemesi ága, amely házasság révén megszerezte a Taródy vagyont, és a török fenyegetés miatt Nádasdról Taródházára tette át a székhelyét, és végül a 18. század elején itt szakadt magva.[23] Bár a középkori oklevelek és az újkori iratok közül számos darab ismerős lehet a kutatók számára a Nádasdy és a Taródy család történetéből, konkrét iratokat egyelőre nem sikerült azonosítani a fennmaradt családi és országos levéltárakban. Feltehető tehát, hogy egy elkallódott vagy a birtokokkal együtt szétszóródott levéltárral van dolgunk. Ami leginkább meglepő azonban, hogy a Lehotzky-féle anyagból egy viszonylag zárt és jól rendezett levéltár képe bontakozik ki, ami a kisebb családi levéltárakra a 17–18. század fordulóján még nem igazán volt jellemző.

Ha a kronologikus rendbe szedett cédulákat a rajtuk szereplő jelzetek szerint újra rendezzük, akkor 11 darab, nagybetűkkel (A–O) jelzett csomót kapunk, amelyeken belül sorszámmal ellátott dokumentumok szerepeltek. A csomók jelzése az A-tól az O betűig folyamatos, de van olyan fasciculus, amelyből csupán egyetlen sorszám, de olyan is, amelyből közel 30 szerepel a cédulák között. A helyreállított levéltári rendben egyetlen csomó esetében sem maradt fenn az összes irat, tehát a sorszámok között mindenütt hiány tapasztalható. A legnagyobb sorszámokból ítélve a minimális darabszám 302 tétel lehetett, de

17 Karácsonyi lényegében ezek alapján mutatja be a nemzetség egyes ágait. *Karácsonyi János*: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. 2. köt. Bp., 1901. 384–395. p.

18 *Zágorhidi Czigány Balázs*: Oszkó. [Bp., 2002.] 54–55. p. (Száz magyar falu könyvesháza)

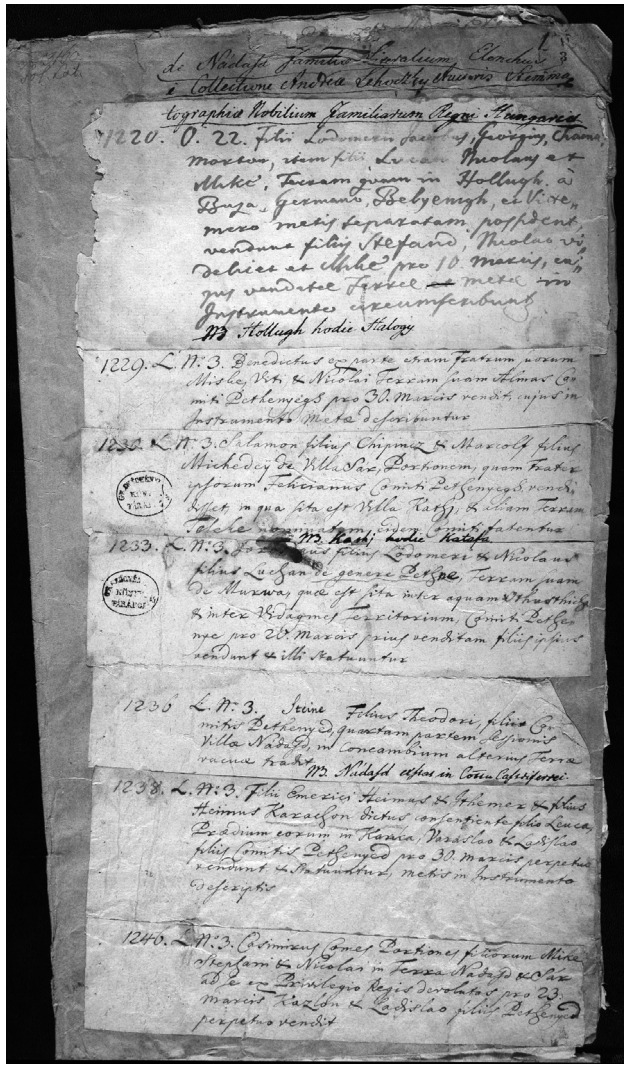
19 *Iványi Béla*: Az Előjáró-család 1415. évi címereslevele. = Turul, 1943. 1–2. sz. (továbbiakban: Iványi, 1943.) 28–31. p.

20 Pl.: 1545-ben Nádasdy Tamás országbíró testvéreivel és unokatestvéreivel együtt lép fel az Ivanóci Gálfi örökség ügyében. 1545. A. nro. 14. (fol. 1v. p. 10.)

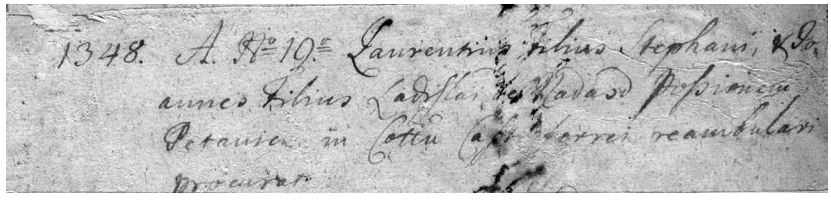
21 Pl.: Egy 17. század eleji adat a Nádasdyak fiági és leányági – Somogyi, Bocskay, Zalai, Botka – rokonsága közötti egyezségről. 1612. E. nro. 4. (p. 15.)

22 A Taródyakra vonatkozó első adat: 1584. L. nro. 2. p. 11. (fol. 2v. p.12.); az utolsó adat: 1738. (jelzet nélkül) (p. 45.)

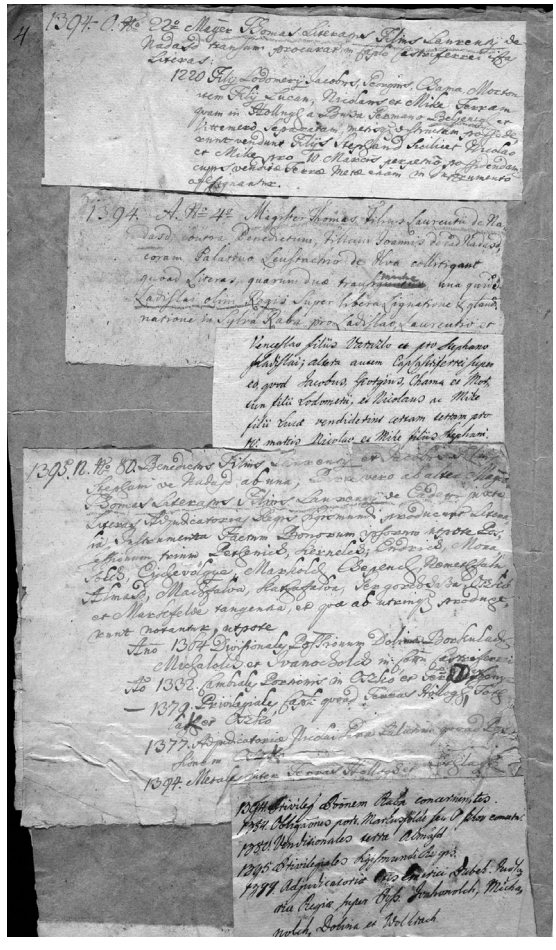
23 *Gáspár Gabriella:* Taródháza birtokosai a XV. századtól a XIX. század elejéig. = Vasi Szemle, 2018. 3. sz. (továbbiakban: Gáspár, 2018.) 325–328. p. A kérdésről részletesebben tanulmányunk következő részében szólunk.



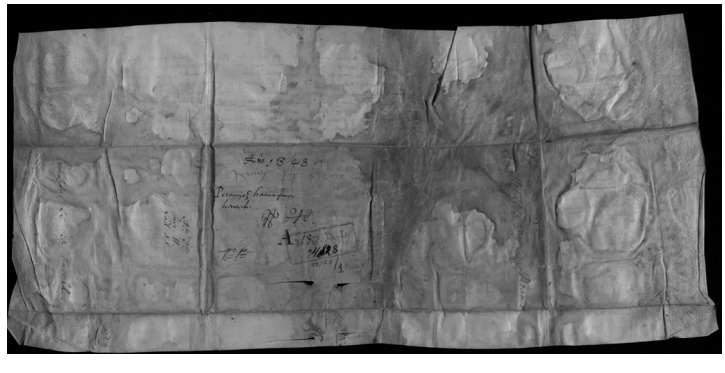
Az Elenchus Nadasdianus eredeti első oldala (OSZKK Fol. Lat. 3160. fol. 3r. p. 1.)



Petánc 1348. évi határjárására vonatkozó kivonat az elenchusban A. nro. 19. jelzettel (p. 3.)



Különböző kezek által írt cédulák az elenchusban (g. 4.)



Petánc 1348. évi határjáró oklevele a Regnicolaris levéltárból, hátoldalán A. nro. 18. jelzettel (MNL OL DL 34828)

ebből csupán 173 tételről maradt fenn adat a kéziratban. Az egyes jelzetek alatt egy–egy esetben több oklevélszöveget is tartalmazó átíró oklevél – több esetben utal a szöveg az átírásra, de ez a jelzetekből is nyomon követhető –, vagy számos irat másolatát tartalmazó kisebb–nagyobb terjedelmű füzet és kötet – ez esetben Lehotzky oldalszámot is megadott – szerepelhetett. Az iratanyagban fellelhető levéltári források száma tehát jóval nagyobb lehetett a jelzetek szerint megállapítható minimális tételszámnál. Erre mindössze csak egy viszonyítási alapot adhatunk meg: a kéziratban beazonosítható 173 jelzetre összesen 222 oklevél- és iratszöveg jut. Természetesen ezek között vannak ismétlődő darabok, de ezek elkülönítése csak egy hosszú távú feldolgozó munka során valósulhat meg.

Ami az anyag időbeli határait illeti, az a már bemutatott 1220-ra datált – valójában 1237 és 1244 között kelt – oklevéllel indul és egészen 1702-ig tart. Az egyes iratcsomókon belül nincs kronológiai rend, a legtöbb helyen vegyesen – és közel sem időrendben – szerepelnek középkori oklevelek és újkori iratok. Természetesen vannak olyan csomók is, amelyben csak újkori iratok találhatók, mégpedig viszonylag rövid időszakból. Ugyanakkor feltehetően nem volt olyan fasciculus, amelyben csak középkori oklevelek lettek volna, az egyetlen erre utaló nyom egy olyan csomóból származik, amelynek – éppen értékes középkori adatai miatt – csak az első darabjait írta át Lehotzky. Az anyag rendezési szempontjait elsősorban a tartalom határozta meg, mint általában a korabeli levéltárakban. Ezekből a tartalmi szempontokból – egyelőre csak általánosságban – az alábbi egységek határozhatók meg: fasc. A.: a Nádasdy család birtokjogaira vonatkozó iratok; fasc. B: a Nádasdyak taródházi birtokjogára vonatkozó iratok; fasc. C.: földbirtokok zálogügyei; fasc. D.: jobbágytelkek zálogügyei; fasc. E.: leánynegyeddel kapcsolatos iratok stb.

Lehotzky és munkatársai – mint említettük a cédulák több kéztől származnak – feltehetően az egész levéltárat – legalábbis annak számukra elérhető részét – kijegyzetelték, a hiányzó cédulák azonban más–más rendezési szempontok szerint összeállított dokumentumokba kerülhettek vagy elkallódhattak. Erre utal egy másik, ugyancsak Lehotzky által készített, de csak Nagy Gábor másolatában ismert gyűjtemény a Nádasdi Darabos családról: az itt található kivonatok tartalma jól illeszkedik az *Elenchus Nadasdianus*-hoz és a megadott jelzetek szerkezete is azonos.[24] Lehotzky András és Nagy Gábor teljes hagyatékának áttekintése után állíthatunk majd csak biztosat arról, mi is maradt fenn ebből a jegyzetanyagból.

A kivonatok készítői minden bizonnyal nemcsak egy levéltári jegyzéket láttak és jegyzeteltek ki, hanem az eredeti dokumentumok is a kezükben voltak. Erre utalnak egyrészt a középkori oklevélátírások, amelyekből nemcsak az eredetiben fennmaradt átíró oklevelet, hanem a benne foglalt korábbi oklevélszövegeket is külön tételként – de azonos jelzet alatt! – kicédulázták.[25] Hasonló a helyzet a kötetekkel és füzetekkel is, amelyeknek címét és tartalmát ugyan nem ismerjük, de egy–egy kötetből akár hat–nyolc oklevél- vagy okiratkivonatot is készítettek.[26] Természetesen vannak kivételek: olyan is amikor a másoló – feltehetően egy jegyzék vagy hátoldali feljegyzés alapján – egy átíró oklevelet a benne foglalt korábbi oklevélszövegekkel együtt egyetlen tételként vett fel,[27] és olyan is, amikor az átíró oklevél,

24 *Darabos de Nadasd ex elencho originali Andreae Lehoczky*. OSZKK Fol. Lat. 3474. fol. 6v.–12v.

25 L. nro. 3. (1504): az oklevélben összesen kilenc korábbi dokumentumot írtak át, amelyek mind külön tételként szerepelnek az elenchusban.

26 L. nro. 2. p. 3. (1591); p. 11. (1584); p. 14. (1590); p. 17. (1590); p. 31. (1538); p. 33. (1592).

27 A. nro. 4. (1394). Ugyanez az átíró oklevél, amelyben a már többször említett, 1220-ra datált dokumentum és IV. László király egy dátum nélküli adománya is szerepel, megtalálható az O nro. 22. jelzet alatt is. Ugyanezen jelzettel megtaláljuk a 1220-ra datált oklevelet is, de László király oklevelét hiába keressük.

vagy valamelyik átírt oklevélszöveg cédulája nem került be a kéziratba.[28] Összességében elmondható tehát, hogy Lehotzky és munkatársai az eredeti levéltári anyaggal találkoztak, amelyhez természetesen – mint rendezett levéltárhoz – jegyzék is tartozhatott. A cédulák többsége azonban az eredeti dokumentumok alapján készült, amit már a kivonatok bőséges terjedelme is alátámaszt, jegyzékből vagy hátoldali feljegyzésből legfeljebb olyan sematikusan ismétlődő szövegeket vehettek át, mint a záloglevelek, vagy néhány kivételes, többnyire ismétlődő tétel.

Arról, hogy milyen körülmények között volt alkalmuk a királyi kúria munkatársainak a Nádasdy–Taródy iratanyagot szemügyre venni, legtöbbet azok a kivonatok árulhatnak el, amelyeknek jelzetei peres anyagokra utalnak (harmadik csoport). Ezek között két csoport különül el határozottan: az egyik jelzetei (*Proc. fisc.* azaz *Processus fiscalis*) egyértelműen kincstári perre utalnak, a másik (*Prod. in proc.* azaz *Producta in processu*) általánosságban perbeli mellékletre vonatkozhat. A fiskális per mellékleteiből három darabot jegyzett le a másoló – két középkori és egy kora újkori kivonatot –, ezeket, illetve magát a peranyagot szerencsés módon sikerült is azonosítani egy 1737. évi perkötetben.[29] A másik típusú permellékletekből összesen kilenc dokumentum ismert, amelyek időhatára a középkortól egészen 1689-ig terjed. Ezt a peranyagot egyelőre nem sikerült fellelni, de bizonyára ez is a Nádasdy–Taródy vagyon felosztásához kapcsolódott. Mint már korábban utaltunk rá, ezeket a mellékleteket egyértelműen ugyanabból a levéltári anyagából emelték ki, így azok többnyire a Nádasdy és a Taródy család birtokügyeiről szólnak. A 17. századi periratokban – mint általában az egész elenchusban – kiemelt helyet kapnak a leányági örökléssel kapcsolatos dokumentumok, ami nem véletlen, a Taródy család kihalása kapcsán csupán a leányági rokonok léphettek fel – legalábbis a leánynegyed és a hozomány mértékéig – jogos örökösként. Természetesen, ugyanez a helyzet ismétlődik meg 1735 után, amikor a Nádasdy család taródházi ága is kihalt.[30]

Az elenchus két utolsó – az iratanyag korszakhatárát átlépve – már 18. századi darabja a Nádasdyak kihalásához, és az özvegy Nádasdy Imréné Márfi Anna és leánya, Terézia örökléséhez kapcsolódik. A korábbi, 1735-ben kelt irat szerint Nádasdy Imre megegyezett a királyi kincstárral, hogy 12.000 forint lefizetése után a Nádasdy–Taródy vagyont leánya örökli. Ennek az iratnak is van egy kincstári perre utaló jelzete, de a korábbiaktól eltérően itt nem sorszám, hanem betűjel szerepel.[31] Az időrendben utolsó darab 1738-ból származik, ezen már nem szerepel jelzet, és egy megállapodást rögzít: eszerint a kincstár, az ekkor már özvegy Márfi Anna mint leányának gyámja, valamint Sallér István és felesége, Nádasdy Klára megegyeznek a Nádasdy–Taródy vagyon felosztásáról.[32] Lényegében ezzel az egyezséggel – amelyet 1744-ben Mária Terézia királynő egy–egy adománnyal szentesített – zárult

28 O. nro. 23. (1359, 1364, 1364), ahol további átírt oklevélszövegnek és magának az átíró oklevélnek nincs nyoma.

29 Lásd a 40. jegyzetben. A perkötet tartalmaz egy 1573. évi megegyezést a Nádasdyak között (= Proc. fisc. nro. 1.), továbbá egy 1278. évi (= Proc. fisc. nro. 2.) és egy 1291. évi Döröskére vonatkozó oklevelet (= Proc. fisc. nro. 3.).

30 Gáspár, 2018. 331–337. p.

31 1735. Pro Fisc. sub D. (p. 46.)

32 1738. (p. 44.). A megállapodás egyik eredeti példánya megvan a Sallér levéltárban is: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban: MNL OL) P 285. A Festetics család keszthelyi levéltára. Sallér család. A család által rendezett iratok (továbbiakban: P 285.) fasc. 89. nr. 351.

le a Nádasdy család köznemesi ágának története, és szóródott szét az a vagyon, amelyet a család a 13. század óta őrzött és gyarapított. [33]

A birtokokkal együtt a birtokjogot igazoló iratanyag is az új birtokosok kezére került, azaz a korábban egységes családi levéltár töredékekre hullott szét. A taródházi Nádasdy levéltár rendezésére még a szétszóródás előtt kerülhetett sor, talán éppen 1737 és 1744 között, amikor a királyi kincstár a birtokokkal együtt[34] az iratanyagot is számba vehette. Lehotzky – aki ezekben az években született – csak jóval később láthatta ezt a levéltárat, illetve annak maradványait; mivel az innen származó adatokat nem használta fel *Stemmatographiá*-jának1798-ban megjelent második kötetében,[35] arra gondolhatunk, hogy ez csak a 18. század legvégén vagy a 19. század elején történhetett meg. Talán a taródházi kastély és birtok történetének újabb fordulata, a Tóthi Lengyel család leányági öröklése[36] adhatott alkalmat arra, hogy a levéltár maradványai a királyi kamara ügyészeinek kezébe kerüljenek. A forráskutató azonban ekkor már nem láthatta a teljes levéltárat, hanem csupán annak egy jelentősebb töredékét. Erre utal, hogy mind ez ideig kizárólag olyan középkori okleveleket és újkori iratokat sikerült azonosítani, amelyek minden bizonnyal a taródházi Nádasdy levéltárhoz tartoztak, de nem szerepelnek Lehotzky elenchusában.

Ezeknek az iratoknak a zöme a Festetics család levéltárban megőrződött Sallér levéltárban maradt fenn, ahol külön egységbe rendezték a Taródházára vonatkozó anyagot, sőt a Nádasdy–Sallér és Taródy–Nádasdy–Sallér vonatkozásokat is.[37] (Külön kérdés lenne, hogy miért került a Sallérokhoz a taródházi anyag, amikor a kastély a törzsbirtokkal a közvetlen leányági leszármazottak kezén maradt.) A jelentős forrásanyagban azonban nem találunk olyan darabokat, amelyek szerepelnek Lehotzky elenchusában is, ugyanakkor tartalmukban szorosan kapcsolódnak ahhoz. Kisebb számban ugyan, de feltűnnek olyan iratok is, amelyeken az elenchusból ismert jelzettípusok szerepelnek. Ezek a középkori oklevelek[38] és újkori iratok[39] jellemző módon hiányoznak Lehotzkynál, ami szintén arra utal, hogy Lehotzky már csak a hiányos taródházi Nádasdy levéltárat láthatta. A Sallér levéltárban fennmaradt bőséges Nádasdy anyag arra is felhívja a figyelmet, hogy az *Elenchus Nadasdyanus* alapját képező levéltári egység csak egy válogatott anyag lehetett a családi levéltárból.

33 MNL OL A Magyar Kancellária Levéltára A 57 Libri Regii (továbbiakban: LR) 39.295., 39.311.

34 Pl. Nádasd királyi kincstárat illető részének 1739. évi összeírása több példányban is fennmaradt a Magyar Kamara Archívumának Urbaria et conscriptiones fondjában. MNL OL E 156. fasc. 27. nr. 34.; fasc. 67. nr. 70.; fasc. 147. nr. 252.

35 *Lehotzky, Andreas*: Regni Hungariae et partium eidem annexarum statuum et ordinun seu nobilium familiarum stemmatographia. Pars 2. Pozsony, 1798. 243. p.

36 Gáspár, 2018. 331–337. p.

37 *Kállay István*: A Festetics család levéltára. Repertórium. Bp., 1978. 202. p. (Levéltári leltárak; 73.)

38 A legjellemzőbb példa talán az Elöljárói család címeres levele, amely a Sallér család levéltárából került a Diplomatikai Levéltárba (továbbiakban: MNL OL DL) 94142. Az oklevél hátoldalán jól látható egy *K 8* jelzet, az *Elenchus Nadasdianus*-ból ismert levéltárban a „K" jelzet alatt az Elöljárói, illetve az Elöljárói Gálfi család iratai voltak elhelyezve, pl. a családtörténeti irodalomból jól ismert 1403. évi adomány átírása (1408. K nro. 1.), vagy a Nádasdyak és Előjárói Gál egyezsége (1406. K nro. 9.) Egy olyan jelentős családtörténeti dokumentum, mint az Elöljárói címereslevél, bizonyára felkelteték volna Lehotzky érdeklődését is. Erről bővebben Iványi, 1943.

39 MNL OL P 285. fasc. 82. nro. 57. A 20 oldalnyi füzet peres iratok átírásait tartalmazza a vasvári káptalan 1662. évi kiadásában. A füzet előlapján L. 1. jelzet olvasható. Az Elenchus Nadasdianus L fasciculusában peres iratok, többnyire terjedelmesebb füzetek és kötetek találhatók, de az L. nro. 1. jelzet hiányzik.

Az egykori levéltár maradványai bizonyára fellelhetők a központi kormányszervek – mindenekelőtt a Magyar Kamara – levéltáraiban, legalábbis erre utalnak azok a nyomok, amelyek Nádasdy Imre leányának fiúsításával és a Nádasdy vagyon felosztásával kapcsolatban ismertté váltak.[40] Konkrétan a levéltárhoz kapcsolható dokumentumot mind ez ideig csupán egyetlen darabot sikerült azonosítani, de ennek példája jól mutatja, milyen mértékben szóródhatott szét az egykori irategyüttes. A családtörténeti irodalomban jól ismert és többszörösen publikált forrás Petánc (ma: Petanjci, Szlovénia) birtok 1348. évi határjárása.[41] A korábbi publikációk alapját képező oklevél az egykori felsőlendvai Nádasdy levéltár maradványaiból került a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményébe, majd onnan az Országos Levéltárba. Megtalálható azonban a határjárásról szóló jelentés egy azonos dátummal kiállított átírása is az Országos Levéltár elődjének tekinthető ún. Regnicolaris levéltár egy speciális fondjában, az országhatár rendezésére vonatkozó iratok, ezen belül a stájer–magyar határrendező bizottság 1753 és 1756 közti tevékenységéhez kapcsolódó dokumentumok között.[42] Az oklevél hátlapján többek között egy A *18* jelzet és rövid magyar nyelvű tartalmi támpont (*Petanycz hatar iar[as] lewele*) is látható. Már a magyar szöveg is utal arra, hogy a dokumentum a taródházi Nádasdy levéltárból származik, ugyanis a Sallér levéltárban megőrződött Nádasdy iratok között van egy 16. század végi oklevéljegyzék, amelyben hasonló kézzel és azonos tartalommal jegyeztek fel egy oklevelet.[43] Az *Elenchus Nadasdyanus*-ban *1348. A nro. 19.* jelzet alatt a következőt találjuk: *Laurentius filius Stephani et Joannes filius Ladislai de Nadasd possessionem Petanic in Comitatu Castriferrei reambulari curant* azaz *Nádasdi István fia Lőrinc és László fia János a Vas megyei Petánc birtok határát megjáratják*.[44] Ugyanitt a 18. sorszám hiányzik, elképzelhető tehát, hogy ezen a helyen a petánci határjárás, a 19. szám alatt pedig a határjáráshoz kapcsolódó egyéb dokumentum állhatott.[45]

Az A *18.* jelzetű oklevél több mindent is elárul a levéltár keletkezéséről és szétszóródásáról. Egyrészt utal arra, hogy az anyag nem sokkal az 1750-es évek előtt átment bizonyos

40 Ilyenek pl. a 33. jegyzetben idézett összeírások, illetve ezek egyik részletesebb példánya áthelyezve a Magyar Kamara Archívumának Neo-regestrata Acta fondjába (MNL OL E 148. Fasc. 977. nr. 39.), ahol található egy perkötet is 1737-ből Márfi Anna és a kincstár közti megegyezés kapcsán (uo. Tom. LI.). Itt szeretnénk jelezni, hogy nem volt módunk a Nádasdy–Taródy hagyaték – egyébként rendkívül sokrétű – 18. századi peres ügyeinek feltárására, csupán szúrópróba-szerűen ellenőriztük az MNL OL-ban a Sallér levéltár mellett a Magyar Kamara Archívuma és a Bírósági levéltárak különböző fondjait, elsősorban nagyobb peranyagok után kutatva, amelyek mellékleteiben középkori oklevelek felbukkanása várható. Itt köszönjük meg Rácz György az MNL OL főlevéltárosának ezirányú, sokrétű segítségét.

41 Első, 1887. évi kiadása egy másik eredeti, a felsőlendvai Nádasdy levéltárból származó példány alapján: Anjuokori okmánytár. 5. köt. 1343–1352. Szerk. Nagy Imre. Bp., 1887. 212–214. p. (Magyar történelmi emlékek. 1. osztály. Okmánytárak); legutóbbi kivonatos közlése: Anjou-kori oklevéltár. 32. köt., 1348. Szerk. Sebők Ferenc. Bp.–Szeged, 2015. 474. sz., amely az eredeti mellett (MNL OL DL 41080) utal a Sallér levéltárból (MNL OL DL 94057) és a Regnicolaris levéltárból (MNL OL DL 34828) származó 18. századi másolatokra, de nem említi az utóbbi helyen található ugyanazon dátum alatt kelt átírás eredet példányát.

42 MNL OL DL 34828. Eredeti lelőhelye: MNL OL Archivum Regni. Országhatár rendezésére vonatkozó iratok. Limitanea Hungarico-Styriatica, 1753–1756 (N 80.) Lad. RR fasc. U nro. 2. *Bottló Béla – Veres Miklós*: Regnicolaris levéltár. Bp., 1968. 307. p. (Levéltári leltárak; 42.)

43 *Az Petanycz hatar jar(as) lewele.* MNL OL P 285. fasc. 89. nro. (1598).

44 1348. A. nro. 19. (p. 3.)

45 Hasonló eset az elenchus más helyén is található, pl. Zsigmond királynak az Elöljáróiaknak és a Nádasdyaknak szóló 1414. évi adománya az A nro. 25. jelzetet viseli, míg a vasvári káptalan – az adomány szövegét is magában foglaló – iktatólevele az A nro. 26. szám alatt található.

kamarai vagy kincstári tisztviselők kezén, akik a stájer–magyar határmegállapító bizottság működése során emlékezhettek rá, hogy egyik darabja a Mura folyó mentén elterülő Petánc birtok kapcsán adatokat tartalmaz az országhatárról. Az oklevél és vele együtt a Nádasdy–Taródy levéltár ekkor feltétlenül valamelyik kormányhatósági levéltárban lehetett, ahonnan könnyen kiemelhették azt. Másrészt jól jelzi azt is, hogy a fontos dokumentum már a 18. század közepén kikerült a levéltárból, tehát nem véletlen, hogy Lehotzky kézirata nem tartalmazza azt.

A fentiek alapján az *Elenchus Nadasdianus* keletkezését az alábbiak szerint rekonstruálhatjuk: a Nádasdy család köznemesi ágának fiági kihalása kapcsán még Nádasdy Imre életében, 1735-ben elindult egy egyezkedés a vagyon leányági öröklésérőI. 1738-ban, már az utolsó Nádasdy halála után megszületett a megállapodás a vagyon három részre osztásáról: a taródházi kastélyt és a közeli birtokokat az özvegy mint leányának gyámja kapta, egy bizonyos rész a rokon Sallér családé lett, egy rész pedig a kincstárra szállt. A vagyon felmérése kapcsán bizonyára számba vették a hozzá kapcsolódó családi levéltárat és annak legalább egy részét valamelyik kincstári levéltárba szállították és rendezték. Ekkor állították fel azt a levéltári rendet, amelyet a Nádasdy elenchus és a tőle függetlenül fennmaradt néhány eredeti oklevél és irat tükröz (nagybetűvel jelezett iratcsomók és sorszámozás). A dokumentumok egy részét felhasználták több vagyoni per kapcsán is, elsőként az 1737-ben elinduló osztozkodásnál, de legkésőbb a Tóthi Lengyel család leányági öröklési ügye során a 18–19. század fordulóján (ezt mutatják a perbeli mellékletre utaló jelzetek). A levéltár egy jelentősebb része visszakerülhetett a Nádasdy birtokon osztozkodó családokhoz – erre utal a Sallér levéltár terjedelmes Nádasdy anyaga –, egy nagyobb része viszont kormányhatósági levéltárban maradt. Innen emelték ki pl. az 1348. évi oklevelet a stájer–magyar határmegállapító bizottság munkájához, és itt láthatta az iratanyagot Lehotzky is a 18. század legvégén vagy a 19. század legelején.

A levéltárhoz bizonyára tartozott iratjegyzék (elenchus) is, de ennek a teljes anyagot tartalmaznia kellett. Lehotzky viszont már a hiányos levéltárat látta és jegyzetelte ki – több esetben az átíró oklevelek egyes darabjait is külön tételként felsorolva –, ezért bátran kijelenthetjük, hogy az *Elenchus Nadasdianus* nem egy levéltári segédlet, hanem egy családtörténeti cédulajegyzet. Ennek a jegyzetanyagnak a törzsét ugyan a Nádasdyak taródházi levéltára adta, de azt kiegészítette más, a Nádasdy–Taródy vagyonra vonatkozó peres anyagokkal és tágabb értelemben a Nádasdyakhoz kapcsolódó, a Széchenyi család levéltárából származó dokumentumokkal is. Csak ebben a tágabb értelemben igaz Nagy Gábor azon magyarázata, hogy a levéltár a „Nádasdy grófok" levéltára, a szűkebb értelemben vett *Elenchus Nadasdianus* valójában a köznemesi Nádasdyak archívuma. A Lechotzky kivonatainak köszönhetően legalább főbb vonalaiban ismertté vált családi levéltár több szempontból is jelentőséggel bír: egyrész rendkívül értékes középkori oklevelek tartalmát őrizte meg, másrészt ráirányítja a figyelmet a Nádasdy család kevéssé ismert ágára, harmadrészt pedig jó metszetét nyújtja egy az Árpád-kortól a 18. század elejéig folyamatosan gyarapodó köznemesi levéltárnak.

CSISZÁR ZOLTÁN

PÁPOC TELEPÜLÉSTÖRTÉNETE (13–19. SZÁZAD)

1. rész

BEVEZETŐ

Pápoc Vas megyei település, a Vasi-Hegyhát folytatásának tekinthető Kemeneshát északnyugati szélén a Rába folyó jobb partján található. Elsőként Papuch néven említik, Csák Demeter királyi curialis comes 1234. évi ítéletlevelének datátiojában „*Datum in villa* ***Papuch*** *anno Dominice Incarnacionis M° CC° XXX° IIII°* ”.[1]

A Kemeneshát történeti földrajza alapján megállapítható, hogy a középkori települések *(Kanatha, Azzunfalva*, *Kadar*, *Chenge*, *Kegyery*, *Kechked*, *Miklosfalua*, *Papuch*) a Sitke térségétől induló dombvonulat nyugati peremén láncvonalban helyezkedtek el. A településeknek helyet adó hátság peremének relatív magassága a kezdeti 20–25 m-es értékről Pápoc után 3 m alá csökken, majd a lejtősödött dombvonulat Kemenesszentpéter és Várkesző között éri el a Rába és Marcal folyók közös árterének szintjét. A fennsíkszerű, vízhiányos hátság letelepedésre nem volt alkalmas, a jelenkorban is lakatlan erdővel takart terület – uralkodó fafaja népi nevéből (*Cser*) ítélve a szárazságtűrő cserfa lehetett.

A Kemeneshát nyugati oldalát a 19. századi vízrendezési munkák előtt a Rába, és a vele párhuzamosan futó Herpenyő széles ártere határolta, a Herpenyő Pápocnál folyt be az itt kiszakadó Rába-ágba.

Több szerzőnél is található utalás arra, hogy a Kemeneshát Árpád-kori települései a honfoglalás-kori belső gyepűvonal részét képezhették. A honfoglalás után létrehozott gyepű–védelmi rendszer geográfia módszerekkel történő vizsgálatát elsőként Fodor Ferenc végezte el, a belső gyepűvonal észak-nyugati részlete Vasvártól a Rába vonalát követve haladt Pápocig, itt átlépve a Rábán, Rábakecöl–Babót, Kapuvár irányában tartott északra.[2]

1 Árpádkori új okmánytár. Közzé teszi Wenzel Gusztáv. 6. köt., 890–1235. Pest, 1867. 556. p. (Magyar történelmi emlékek; 1/11.)

2 *Csiszár Zoltán:* Vulgo Herpenye dicta. Adalék a Nyugat-Dunántúl történeti földrajzához. = Vasi Szemle (továbbiakban: VSZ), 2018. 2. sz. 199. p.

KÖZÉPKORI RÉSZLETEK

Az Árpád-kori Papuch első beazonosítható birtokosa Kilián (*Kÿliani prepositi*) győri nagyprépost,[3] Kilián prépostról keveset tudunk, mindössze csak három korabeli oklevélben szerepel (1210–1214).

Pápoc története szorosan kapcsolódik Szentmiklósfa, Ekl és Csatabér falvakéhoz, első ismert birtokosuk is közös a győri nagyprépost személyében. A jelenkori Pápoc a Szentmiklósfával való 1926. évi egyesítéssel jött létre.[4] Ekl és Csatabér emléke már teljesen elenyészett, a Kemeneshát Árpád-kori településeinek sajátos földrajzi helyzete miatt, a láncvonal folytatásában – a Rábához közel, a hátság szélén – keresendők.

A győri káptalan 1327. évi jelentése szerint Kilián prépost *Papuch*, *Elk*, *Tataberfuldee* és *Mikulosfalua* birtokát utóbb Ugrin (*Vgrinus*) püspöknek adományozta – „*postmodum fuissent collate Domino Vgrino episcopo*".[5] Mivel Ugrin püspök esztergomi érsekségének első évében 1204-ben már meghalt, Kilián birtokosi státusza Pápocon inkább csak a 12. század utolsó harmadára tehető. Nem tudjuk azt sem megállapítani, hogy a Csák nemzetség kisfaludi ágához tartozó Ugrin érsek halála után a négy település mikor került a nemzetség ugodi ágának birtokába.

A káptalan 1327. évi jelentése szerint ugyanis Pápoc, Ekl, Csatabérföld és Miklósfalu nem örökség útján került Demeter bán (1281–1284) kezére, hanem azokat a belháborúk („*discensiones Regni et Barorum*") idején a bán erőszakkal szerezte meg. Ennek a jelentésrészletnek viszont látszólag ellentmond az a történeti adat, hogy Edve (*Edw*) déli, Rába melletti határrészére lokalizált *Janoa* földel szemközti, a Rábán túl lévő *Hergolth* malmot 1264-ben már Demeter fiai, Ugod (1264) és Csák (1264–1270) birtokában találjuk.[6] [7] A „Papuchi Demeter"-ként is nevezett „ *Demeterii Magni"* (1217–1245) Wertner Mór szerint, az 1234-ben a fent hivatkozott ítéletlevelét saját birtokán, Pápocon adta ki.[8]

PÁPOC KÖZÉPKORI TARTOZÉKAI

Az Árpád-kor településhálózata sűrűbb volt az újkorinál, ennek oka, hogy a települések kisebb közösségek (családok) szálláshelyeiből alakultak ki, ennek maradványa a nagyszámú személynévi lexémát tartalmazó településnév. Bár a pusztásodás jelensége már a korai időkben is fennállt, a nagyobb településpusztulás inkább a török hódoltság idejére tehető. A későbbi forrásokban a Pápoc középkori tartozékaként hivatkozott Csatabér és Ekl, az Árpád-korban még önálló település lehetett. Mindkettő neve személyneves eredetű: *... Chataberium et filium eius Theodorum ...* 1206; *... Ecl filius Scema ...* 1219.[9]

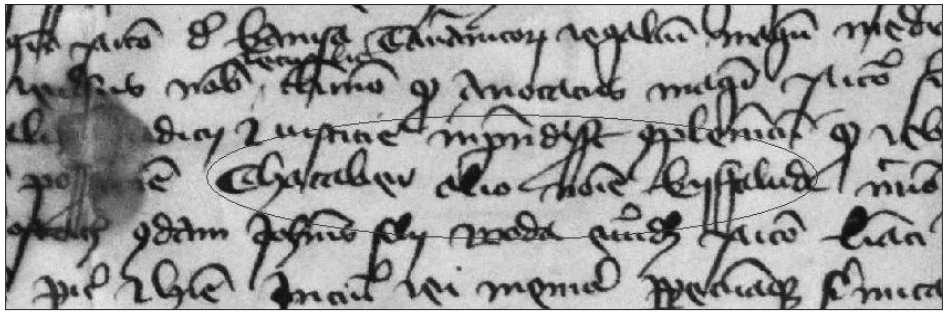
3 Hazai okmánytár. 1. köt. Kiad. Nagy Imre, Páur Iván, Ráth Károly, Véghely Dezső. Győr, 1865. (továbbiakban: HO 1. köt.) 138. p.
4 113.364/1925. B. M. sz. = Belügyi Közlöny, 1926. 2. sz. 46. p.
5 HO 1. köt. 146. p.
6 Árpádkori új okmánytár. Közzé teszi Wenzel Gusztáv. 8. köt., 1261 – 1272. Pest, 1870. (továbbiakban: Wenzel, 1870.) 111. p. (Magyar történelmi emlékek; 1/13.)
7 *Stessel József*: Adalékok Sopron vármegye történeti földrajzához. = Századok, 1906. 3. sz. (továbbiakban: Stessel, 1906.) 241., 242. p.
8 *Wertner Mór:* Adalékok a Csák nemzetség történetéhez. = Turul, 1900. 4. sz. 166. p.
9 *Csiszár Zoltán:* Papuchtól Pápocig. Egy Árpád-kori Vas megyei település névtörténete. = VSZ, 2017. 4. sz. 437. p.

Elsőként Csatabér (*Chataber folua*) említése történik, Demeter bán fiai, Móric (*Mauricius*) és Csák (*Chak*) adománylevelében.[10] Az adománylevél Pápocon készült, valószínűleg 1291-ben, bár az 1301. és a kevésbé hihető 1307. évi keltezés is feltételezett. Az irat Csatabért Rába közeli, illetve melletti (*iuxta Rabam*) falunak nevezi.

A Wenzel Gusztáv által közölt 1264. évi oklevél határleírása szerint a kérdéses hovatartozású *Hergolth* malom Edve déli, Kecöl (Rábakecöl) felöli határvégével szemben a Rába túlpartján állt.[11] Stessel József feltételezése szerint a malom Pápoc helység területén feküdt.[12] Valószínűleg Stessel feltételezése sem teljesen helytálló, a megjelölt hely ugyanis Pápoctól eléggé messze, 3 km-re északkeletre található – a Pápoc és Miklósfa középpontja közti távolság 550 m –, valamint a pápoci malom 14. századi helyét már pontosan ismerjük. A malom nem tartozhatott Eklhez sem, mivel ennek helye is nagy biztonsággal meghatározható, de tartozhatott viszont Csatabér faluhoz.

Csatabér a 14. század közepén már valóban Pápoc tartozéka, bizonyítja ezt egy 1309. és 1357. évi összetartozó oklevélpár.1309-ben Csák Móric szerzetesi pályára lépve Pápoc birtokát felvallotta a győri káptalan előtt, a szintén zárdába vonuló felesége és a már kolostorban élő Csák bán özvegye javára.[13] 1357-ben a nyúlszigeti apácák viszont már ennek ekkori tartozékaira, Csatabérre és Eklre is igényt tartottak.[14] A birtokügy rendezésére vonatkozó iratban Csatabér és Ekl már prédiumként (*predÿs Chataber et Ekl*) van megjelölve.

Csatabér birtoklástörténete viszonylag jól követhető. A Csákok után királyi adományként 1325-ben a még „*villis*" -ként írt település Köcski Sándor kezére került,[15] az 1357-ben a birtokigényt bejelentő nyúlszigeti apácákat az elhunyt országbíró örököse, fia György és unokahúga Magyar Pálné Gelsei Margit kártalanította.



1. kép: 1391. évi oklevélrészlet (DL 7681.)

Csatabér Gelsei Margit végrendeleteiben nem szerepel, nem találjuk nyomát a perjelség és prépostság későbbi birtokai között sem. A későbbi birtokügyekből ítélve valószínűleg Gelsei Margit kedvelt familiárisa Meggyes Jakab birtokába került. A pápoci prépost és perjel 1368. évi birtokba helyezésére vonatkozó királyi megerősítésből tudjuk, hogy Meggyes

10 *Fejér Georgius:* Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. (továbbiakban: Fejér CD) Tom. 7. Ad stirpem Arpadianam virilem supplementar. Vol. 2. Buda, 1832. 208. p.
11 Wenzel, 1870. 111. p.
12 Stessel, 1906. 242. p.
13 Fejér CD Tom. 8. Vol. 1. Ab anno Christi 1301–1316. Buda, 1832. 363. p.
14 HO 1. köt. 218. p.
15 HO 1. köt. 137. p.

Jakab (*Jacobo dicto Megÿes*) szolgálataira való hivatkozással, Pápoc nem megjelölt részén 60 jugerum[16] nagyságú szántót, valamint Köcski György hóstáti (*in platea Hosstath*) kúriáját és telkét kapta adományul.[17]

Csatabért 1391-ben, Papuchi Miklós diák nem rendezett tartozása miatt Zámbó Miklós tárnokmester részére statuálták,[18] az oklevél szerint az ekkor használt másik neve „*Kysfalud*" volt – ami a tartozék jelleget szintén megkérdőjelezhetővé teszi.

1400-ban az utódok nélkül elhalt Papuchi Miklós diák után, annak pápoci birtokrészeivel együtt, új adományként a Kanizsai testvérek – János és Miklós – kapták meg.[19] Papuchi Miklós személyében Meggyes Jakab örökösét sejthetjük. 1435-ben az esztergomi érsek és a nádor elé tartozó ügyek bírájának ítélete nyomán Edwi György lányai részére statuálták, a néhai Meggyes Jakab pápoci birtokrészeivel együtt.[20] 1466-ban a csornai konvent előtt Edwi János tiltja Kanizsai Imrét és rokonait a Csatabér és Barbaháza possessioik elfoglalásától.[21] 1481-ben a Ládoni család birtoka lehet, mert a király előtt a csornai prépost inti Ládoni Jánost és társait a zálogból való kiváltásra.[22] 1509-ben már pusztaként szerepel, Edwi Miklós és András adták el Mesteri Balázsnak, Bernátnak és Imrének 100 forintért.[23]

Utolsó említése 1567. évi, ekkor I. Miksa magyar király az 1325-ben Köcski Sándornak adott birtokok, köztük Csatabér iktatásáról rendelkezik Vízkeleti Ferenczy Jakab részére.[24] Ez a rendelkezés azonban nem igazolja Csatabér ekkori létezését, ugyanis a koronára háramlottnak tekintett birtokok adminisztratív jellegű adományozása történt, amely ellen a valódi tulajdonosok – pápoci prépost, pannonhalmi főapát, győri káptalan – fel is léptek.[25]

Csatabér helyét, figyelembe véve az 1291**.** évi adománylevélben említett Rába közeli megjelölést és a települések láncszerű vonalát, nagy valószínűséggel Pápoc és Ekl közé, a Hergolth malom közelébe, a későbbi Deszkaházi major környékére tehetjük.

Ekl első hivatkozását Köcski Sándor 1325. évi adományleve tartalmazza, bár az oklevél okmánytári átiratában, mint „*villis Elk* …" szerepel[26] azonossága nem vitatható.

Az országbíró 1328. évi halálát követően fia Köcski György tulajdona, tartozása ellenében 1439-ben statuálták összes tartozékával, és négykerekű malmával együtt Egri Jakab budai polgárnak.[27] A kiváltott birtok zálogjogon került Magyar Pálné Gelsei Margit kezére, 1357-ben még Köcski Györggyel közös tulajdona. Köcski György 1361. évi halála után Gelsei Margit és Köcski Kacsó (*Kachow*) Miklós birtokaként jegyzik.[28] 1367-ben Gelsei Margit a gencsi Boda fia Jánosnak és feleségének ad itt egy négy jugerum nagyságú szántót,

16 Iugerum: hold = 1 nap alatt felszántható terület; királyi hold: 84,43 ár; archaikus (usuális) hold: 48–56 ár; kis hold: 42 ár; – katasztrális hold (kh): 1kh = 5754,64153 m² = 57,5464153 ár = 0,575 464 153 hektár (ha).
17 HO 1. köt. 259. p.
18 A Magyar Nemzeti Levéltár adatbázisai. Collectio Diplomatica Hungarica. A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa. Internetes kiad. (DL–DF 5.1) Bp., 2009. (továbbiakban: DL) 7681. (Megtekintve: 2020. március 1.)
19 DL 87670.
20 DL 44021.
21 DL 65553.
22 Sopron vármegye története. Oklevéltár. 2. köt., 1412–1653. Szerk. Nagy Imre. Sopron, 1891. 544. p.
23 DL 48938.
24 A pápoci prépostság iratai. Schriften der pápocer Propstei. Szerk. Vajk Ádám. Győr, 2003. (továbbiakban: Vajk, 2003.) 24. p. (A Győri Egyházmegyei Levéltár kiadványai. Segédletek; 2.)
25 Vajk, 2003. 25. p.
26 HO 1. köt. 138. p.
27 DL 30651.
28 HO 1. köt. 239. p.

valamint egy malomhelyet.[29] Gelsei Margit 1371. évi utolsó végrendeletében – mint prédiumot, a kivett részek kivételével – a pápoci perjelségre hagyta.[30]

1387-ben Boda János fia Benedek, az itt lévő malmát a pápoci birtokrészeivel, 600 aranyforint áron Zámbó Miklós tárnokmesternek adta el.[31] 1489-ben a pápoci perjel az országbíró előtt pereskedik, mivel a Ládoniak gencsi jobbágyai a prédiumot elfoglalták és innen gabonát a tized és kilenced kiadása nélkül vittek el.[32]

1762-ben még a perjelség birtoka, az ekkori Sághy Mihály féle „csókási (elki)" erdőkárosítás[33] helyszíne a második és harmadik katonai felmérés térképein szereplő Csonka/Csonkás erdővel lehet azonos.

Ekl helye az 1782–1785. évi első katonai felmérés térképének „*Ekőly Maÿer hof*" felirata alapján pontosan beazonosítható, azonos a 19. századi Pinkóccal.[34]

Egy 1801. évi térképeken még Csonkásként szerepel, az 1784–1787. évi népszámlálás Csonkás predium adatait már Szent Péter (Kemenesszentpéter) adataihoz tartozóan kezelte, birtokosa a szombathelyi káptalan. A Kemenesszentpéter elődjének tekinthető Kisszentpéter (Szentpéterúr) birtokot 1479-ben Boda Benedek adta a perjelségnek,[35] a török dúlás során elnéptelenedett Szentpéter falut Bakos Imre pápoci perjel telepíttette újra 1696-ban.

PÁPOC ÉS SZENTMIKLÓSFA

Pápoc és Szentmiklósfa településtörténete szorosan összefonódik, így középkori birtoklástörténetének szétválasztása sem lenne indokolt.

A Pápoccal 1926-ban egyesített Szentmiklósfa első említését *Mikulosfalua*/*Miklosfalua* néven, a Köcski Sándor birtokaira vonatkozó 1327. évi királyi megerősítés tartalmazza.[36] Az 1325. évi királyi adománylevél Miklósfalut még nem említi.

Nem találjuk nyomát a Gelsei Margit által zálogjogon bírt birtokok között sem,[37] az ezeket felsoroló 1332 októberében kelt okmányból értesülünk Pápoc fele részének a birtokába kerüléséről. Az országbíró 1328. évi halálát követően bizonyára Miklósfalu is fia György tulajdonába került, a birtokkal 1360-ban már biztosan Gelsei Margit rendelkezett, mivel annak fele részét ekkor az általa előző évben alapított pápoci perjelségnek adta.[38] Köcski György 1361. évi halála után, Kont Miklós nádor Miklósfalut, a mórichidai Simon mester ellenében, Gelsei Margit és Köcski Kacsó (*Kachow*) Miklós közös birtokául ítélte.[39]

29 DL 5622.
30 *Csiszár Zoltán:* Margaretha Cubiculari. Gelsei Margit, ?–1372. = VSZ, 2019. 2. sz. (továbbiakban: Csiszár, 2019.) 191. p.
31 DL 87567.
32 DL 61867.
33 *Bedy Vince:* A pápóci prépostság és perjelség története. Győr, 1939. (továbbiakban: Bedy, 1939.) 72. p. (Győregyházmegye múltjából; 6.)
34 *Csiszár Zoltán:* A Pápoc melletti csata. Az Anjou-kor végnapjai a Magyar Királyágban. = VSZ, 2018. 6. sz. 727. p.
35 Bedy, 1939. 56 p.
36 HO 1. köt. 146., 147. p.
37 HO 1. köt. 161. p.
38 Fejér CD Tom. 9. Vol. 3. Ab anno Christi 1359–1366. Buda, 1834. (továbbiakban: 9/3. köt.) 176. p.
39 HO 1. köt. 239. p.

Bedy Vince szerint az alapítónő Miklósfalu félbirtokát – halálának évében – 1372-ben a pázmándi félbirtokra cserélve szerezte vissza Alárd zirci apáttól.[40] Ennek látszólag ellentmond, hogy az 1371. július 22-én, Pápocon tett utolsó végrendeletében Pápoc egészével együtt Miklósfalu egészéről is rendelkezett.[41] A Pápoc birtok kétharmad része és Szentmiklós birtok fele része a pápoci prépostság, Pápoc birtok egyharmad része és Szentmiklós birtok fele része pedig a pápoci perjelség birtokába került. A végrendelet szövegét vizsgálva megállapítható, hogy „*predium Miklósfalvafölde*" – ahol a malom van – nem azonos a „*possessionis Zenthmiklos*" és „*possessionis Zentmyklosfalwa*"-ként is nevezett birtokkal –, ami a végrendelet szerint Pápoc végén van.[42] Az előbbit ugyanis teljes egészében a prépostság, míg az utóbbi fele részét a prépostság, másik felét pedig a perjelség kapta. A fentiek szerint Pápoc környezetében ekkor egy *Miklósfalvafölde* nevű malomhelyes pusztának is kellett lennie.

A 14. század utolsó harmadában mindkét település birtoka – a Gelsei Margit által a familiárisai és servitorai részére adott részek kivételével – két földbirtokos, a pápoci perjelség és a pápoci prépostság között oszlott meg. A két település jobbágyai a két földbirtokos birtokán „ültek", a falusi közösség ekkor még tisztán földesúri intézmény volt. A települést a jobbágyok – földbirtokos földjén lévő –lakóházai, a két egyházi intézmény lakó és gazdasági épületei, és település közös használatában lévő építményei képezték. A jobbágytelkekkel rendelkező módosabb jobbágyok házai Pápocon, az erre a célra nyitott línea (*in platea*) mentén a hóstátban (*Houstath*)[43] helyezkedtek el, de még többségben lehettek a jobbágytelek nélküli kisebb beltelekkel rendelkező házak.

A pápoci prépostság és perjelség történetét 1939-ben közzétett tanulmányában Bedy Vince győri prépost dolgozta fel. Bedy Vince hézagpótló – bár nem hibamentes – tanulmánya kellő alapossággal, főként a győri káptalan magánlevéltárának iratanyagára támaszkodva mutatja be a két egyházi intézmény történetét.[44] Munkájában érinti Pápoc középkori egyházi épületeit is, ezen középkori egyházi épületek régészeti feltárásáról Koppány Tibor tett közzé egy összefoglaló tanulmányt.[45] Részben e két jelentős munka adatait felhasználva – esetenként megjelölve azok problémás voltát, és kiegészítve más településtörténeti szempontú adatokkal – az alábbiakban kitérek Pápoc középkori építményeire is.

40 Bedy, 1939. 22. p.
41 Bedy, 1939. 82. p.
42 Bedy, 1939. 84–85., 87. p.
43 A középkori hóstátok okleveles előfordulásait a Magyar Nyelvőrben megjelent tanulmányom tartalmazza. Az etimológiai vonatkozásokat kiegészítve, álláspontom szerint a 14. századi hóstáton még a jobbágytelkek (sessio) számára elkülönített településrészt kell értenünk – a hóstát a jobbágytelkek rendezett halmaza. A jobbágy mezőgazdasági „üzeme" a sessio, a mezőgazdasági termelésre szolgáló kültelek mellett nagyobb, meghatározott rendeltetésű és méretű belterületet igényelt. A jobbágytelek a földesúri földbirtok kettéosztásával jött létre, és a feudális fejlődés alapkövét képezte. A kisszámú középkori hóstát-előfordulások nagy része Pápochoz kötődik. Lásd *Csiszár Zoltán:* A középkori hóstátok. = Magyar Nyelvőr, 2016. 3. sz. 365. p.
44 Bedy, 1939. 124 p.
45 *Koppány Tibor:* Pápoc középkori egyházi épületei. In: Lapidarium Hungaricum. Magyarország építészeti töredékeinek gyűjteménye. 6. Vas megye. 2. Vas megye műemlékeinek töredékei. 2. Magyarszecsőd –Zsennye. Szerk. Lővei Pál. Bp., 2002. (továbbiakban: Koppány, 2002.) 117–121. p.

KÁPOLNA

A település legrégibb, és jelenleg is álló építménye, azonosnak tekinthető Pápoc elsőként hivatkozott plébánia templomával, a Szent Lőrinc-templommal. Négykaréjos, háromszintes téglaépület. Régészeti vizsgálata építését a 12. századra teszi – talán épp Kilián nagyprépost, vagy Ugrin püspök megrendelésére készülhetett. A keleti apszis földszinti ablakának átalakítása 14. századi. A 18. században régi bejáratát befalazták, a déli karéj ablakának helyére – vélhetően a kolostor templomából származó – oszlopokkal díszített bélletes kapuzatot építettek be, ekkor történhetett a felette lévő ablak átalakítása is. Jelenlegi nyolcszögű laternája (lanterna) és hagymakupolája is későbbi átépítés eredménye.

SZENT MIKLÓS-TEMPLOM

A Szentmiklós birtokhoz tartozó templom már 1363 előtt is a pápoci plébániához tartozott. Kálmán győri püspök ez évi rendelkezése a falu előtt lévőnek nevezi.[46] Helye viszonylag pontosan meghatározható, a jelenlegi Sárvár utca miklósfai kiszélesedő szakaszán keresendő. Koppány Tibor, Bedy helyismeretére alapozott azon álláspontja, hogy a templom „*a mai település déli végén elterülő temető helyén egykor volt és a 14. századra Pápocba olvadt templomáról nevezett Miklósfalván állt*”[47] több okból sem lehet helytálló. A temető csak a 19. században került Miklósfa végére, a két települést a 18. század közepén készült térképek még teljesen különállóként jelölik, a térképeken a templom a két falu között „*Miklosfa*” északkeleti végén látható.

Nem fogadható el Bedy azon közlése sem, hogy a Szent Miklós-templom a török időben pusztult el,[48] ugyanis a templom az 1761. és 1778. évi térképeken még szerepel. Bedy Miklósfa helyére vonatkozó feltételezése is téves: „*Miklósfalva (Szentmiklós, v. Miklósfa) valószínűleg azonos a pápoci birtok Deszkaház dűlőjével.*”[49]

A PERJELSÉG SZŰZ MÁRIA TEMPLOMA

Kálmán győri püspök 1359. évi alapítólevele szerint Gelsei Margit Pápocon a Boldogságos Szűz Mária tiszteletére egy templomot (*Ecclesie Beate Maria Virginis*) építtetett, amit ekkor a letelepíteni kívánt Szent Ágoston-rendi remeték használatára ajánlott fel.[50] A szerzetesek kezelésébe került templom is átvészelte a török időket, az 1698. évi Canonica Visitatio ugyanis még „két hatalmas bazilikát” és az egyik szomszédságában lévő kápolnát említ. Az 1754-ben még meglévő falainak elbontása a 18. század harmadik negyedévében történhetett.

A Koppány Tibor által közölt, a templom helyére vonatkozó megállapítás nem túl meggyőző, ugyanis az 1975–1976. évi feltárás során nem került elő feltételezett templom apszisa.[51]

46 Bedy, 1939. 53. p.
47 Koppány, 2002. 117. p.
48 Bedy, 1939. 73. p.
49 Bedy, 1939. 16. p.
50 Bedy, 1939. 52. p.
51 Koppány, 2002. 129. p.

ÁGOSTON-RENDI KOLOSTORÉPÜLET

1359-ben Gelsei Margit az Ágoston-rendi remeték számára a már meglévő Szűz Mária-templom mellett telket is ajánlott a kolostor megépítésére. A kolostor 1368-ben még építés alatt állt, ugyanis az alapítónő ez évi, Pápocon írásba foglalt végrendelete a kolostor építésének befejezéséhez további forrásokról rendelkezik.[52] A kápolna északnyugati oldalához csatlakozó iskolaépület 1973. évi átépítése során derült fény arra, hogy az a középkori kolostor maradványait rejti.

A PRÉPOSTSÁG SZENT SZALVÁTOR TEMPLOMA

Az 1365-ben alapított prépostság templomának (*Ecclesie Sancti Salvatoris*) építési időpontjáról nincs közvetlen információnk, 1368-ban még építés alatt lehetett.[53] A török időket szintén átvészelte – nyilvánvalóan ez az 1698-ban említett másik „hatalmas bazilika". 1685-ben a káptalan Széchenyi György püspöktől a prépost jövedelmét kérte a romladozó prépostsági templom megjavíttatására, a püspök a káptalan kérését teljesítette. A leromlott állapotú templomot Milkovich János pápoci prépost 1738-ban építtette újjá, az ekkor még egyhajós templom fatornyát és tetőzetét 1792-ben Majláth Antal pápoci prépost cseréltette le.[54]

A TELEPÜLÉSEK MALMAI

Gelsei Margit 1360. évi a perjelség javadalmazására vonatkozó rendelkezéséből tudjuk, hogy az ekkori Miklósfaluhoz több („*molendinis in eadem Miklosfalua*") malom is tartozott.[55] Ugyanezen irat rendelkezik először a Pápochoz tartozó Mezőrábán („*fluuio Mezeuraba*") lévő hatkerekű („*molendini sex rotarum*") malomról is, aminek létesítésére még 1325-ben Köcski Sándor kapott királyi engedélyt.[56]

A győri káptalan 1700-ban adott engedélyt a perjelség jobbágyainak, hogy a „*extra hortos a parte superiori fluvium Rabam versus super fluvio Herpenye ibidem praeterlabenti*" lévő régi malmot újból felépítsék. A malom azonos lehet az 1822. évi szolgabírói jelentésben említett, az időszakos vízhozamú Herpenyőn lévő másodosztályú malommal: „*Ad secundum Classem – ad Fluvium Herpenyő in Possne Pápocz*".[57] Tekintettel arra, hogy a malom mindkét hivatkozás szerint Pápoc possessio területén volt, a Mezőrábán lévő középkori hatkerekű malommal lehet azonos. Az 19. század eleji térképek csak ezt az egy malmot jelölik, létezik olyan térkép is, amely ezt a Rába ágat Herpenyőként tünteti fel.

52 Bedy, 1939. 102. p.
53 Csiszár, 2019. 190 p.
54 Bedy, 1939. 73. p.
55 Fejér CD 9/3. köt. 176. p.
56 HO 1. köt. 142. p.
57 *Nádasdy Lajos:* Kemenesalja céhes malomipara és annak alakulása a céhek megszűnése után. 2. rész. = VSZ, 1983. 3. sz. 384. p.

A malmok vonatkozásában további adatokat találunk az 1368. évi királyi megerősítésben, itt a pápoci malmot közhasználatú nevén hatosmalomnak („*Hotosmolun*"), egy miklósfalui malmot pedig újmalomnak („*Wÿmolun*") hívtak. Ebből az iratból megtudjuk azt is, hogy a miklósfalui újmalom négykerekű, és a Rába folyón van.[58]

A királyi megerősítés még két ekli malomról („*excepto loco vnius Molendini*") is említést tesz,[59] Eklen a 14. században a Boda család is épített egy malmot.

Márton pápoci perjel és Ábrahám (Kápolnai) pápoci prépost 1412. évi egyezséglevele szerint a kolostornak a Rábán egy posztókalló malma („*pozto kwlyw*") is létezett.[60]

UDVARHÁZAK

A rendelkezésre álló forrásokból az Anjou-kori Pápocon két udvarház („*Curia*") azonosítható be, Bartha fia András és Köcski György kúriája a hóstát északi részén,[61] és nyilvánvalóan a Magyar családnak is külön udvarháza lehetett.

A jelentős egyházi intézményekkel, építményekkel és hetivásár tartási joggal is rendelkező Pápoc, a 14–15. század fordulóján már mezővárosi (*oppidum Papoch*) státuszú településként működött.[62]

58 HO 1. köt. 258. p.
59 HO 1. köt. 259. p.
60 DL 238365.; Zsigmondkori oklevéltár. 4. [köt.], 1413–1414. Mályusz Elemér kéziratát kieg., szerk. Borsa Iván. Bp., 1994. 341. p. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai. 2. Forráskiadványok; 25.); Érdekes színfolt, hogy a pereskedésre többek között azért került sor, mert a perjel nem engedte be a prépostság embereit az általa építtetett kallómalomba. Kallómalmon, a malomkerék tengelyén lévő bütykökkel mozgatott, kalapácsos szerkezetű, ütögetéssel tömörítő gyapjúipari malmot kell értenünk. Első említésük a 12. század közepére tehető.
61 HO 1. köt. 258., 259. p.
62 Fejér CD Tom. 10. Vol. 3. Supplementare et ultimum. Ab anno 1382–1400. Cum accessionibus. Buda, 1838. 156. p.

KÁROLYI BÁLINT

EGY NYUGAT-MAGYARORSZÁGI KÖZNEMES MOHÁCS ÉVSZÁZADÁNAK FORGATAGÁBAN[1]

ZICHY RAFAEL ÉS A ZICHY CSALÁD A 16. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN.

Az 1526 augusztusában lezajlott mohácsi csatát szokás korszakhatárnak jelölni. A középkori Magyar Királyság bukását hozó csatáról és következményeiről több tudományos igényű, illetve ismeretterjesztő munka született. Az utóbbi időszakban pedig az újabb régészeti felfedezéseknek köszönhetően ismét lendületet kaptak a csatával kapcsolatos kutatások.[2] Jól ismert, hogy 1526 után előbb Szapolyai János majd Habsburg Ferdinánd megkoronázása komoly feszültséget, majd polgárháborút eredményezett, aminek a legnagyobb nyertese egyértelműen az Oszmán Birodalom lett. A török előretörés következtében egy viszonylag jelentős mozgás indult meg az ország belső területeiről északi, nyugati és keleti irányba.[3]A 16. századi belső migráció főiránya a délnyugat-dunántúli nemesség számára a biztonságosabbnak vélt Zala és Vas vármegyék, illetve még északabbra Sopron, Győr, Moson és Pozsony vármegyék felé irányult.[4] Természetesen az

1 A tanulmány az EFOP-3.6.1-16-2016-00001 „Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen" projektre leadott pályázat keretében végzett kutatások eredményeit közli.

2 Mohácsról a teljesség igénye nélkül: *Perjés Géza:* Mohács. Bp., 1969. 465 p.; *Szakály Ferenc:* A mohácsi csata, Bp., 1977. 141 p. (Sorsdöntő történelmi napok; 2.); Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alakalmából. Szerk. Rúzsás Lajos, Szakály Ferenc. Bp., 1986. 369 p.; Mohács emlékezete. A mohácsi csatára vonatkozó legfontosabb magyar, nyugati és török források. A csatahely régészeti feltárásának eredményei. Szerk. Kiss Károly et al. Bp., 1987. 283 p.; Újabban: *B. Szabó János:* Mohács. Bp., 2006. 650 p. (Nemzet és emlékezet); „Nekünk mégis Mohács kell…" II. Lajos király rejtélyes halála és különböző temetései. Az Országos Széchényi Könyvtárban 2015. augusztus 29-én megrendezett tudományos szimpóziumon elhangzott előadások szerkesztett és bővített kiadása. Szerk. Farkas Gábor Farkas, Szebelédi Zsolt, Varga Bernadett. Bp., 2016. 336 p.

3 *Szakály Ferenc:* A dél-dunántúli hadszíntér, 1526–1543. In: Pécs a hódoltság korában. Tanulmányok. Szerk. Szakály Ferenc, Vonyó József. Pécs, 2012. 17–53. p. (Pécsi Mozaik; 2.); *Barta Gábor:* Adalékok az 1543. évi török hadjárat történetéhez. = Hadtörténelmi közlemények (továbbiakban: HK), 1993. 3. sz. 3–18. p.; *Szakály Ferenc:* Egy végvári kapitány hétköznapjai. Horváth Márk szigeti kapitány levelezése Nádasdy Tamás nádorral és szervitoraival, 1556–1561. In: Somogy megye múltjából. Szerk. Kanyar József. Kaposvár, 1987. 45–126. p. (Levéltári évkönyv; 18.)

4 *Dominkovits Péter:* Főúri udvar – uradalom – vármegye – katolikus egyház. Adatok és szempontok a 17. századi nyugat-dunántúli megyei nemesség mozgástereinek kutatásához. = Turul, 2008. 2. sz. (továbbiakban: Dominkovits, 2008.) 35. p.

elvándorlók mellett találunk olyan családokat is, akik saját szülőföldükön maradtak, és ott igyekeztek boldogulni. Jó példa erre a szlavóniai Budor család, akik a szlavóniai nemesség egy részével ellentétben, helyben maradva harcoltak az oszmánok ellen.[5] Az új helyzetre reagálva a 16. század folyamán a nemesség átalakulását/átrétegződését kihasználva a tehetségesebbek viszonylag könnyen tudtak nagy karriert befutni.

A legkézenfekvőbb lehetőséget a háborús mindennapokban a végvidékeken való szolgálat jelentette. A már említett Budor család tagjai is így tettek. Budor Vid, és fia János a folyamatos katonáskodásban látták a boldogulásuk útját, s nem kevés eredménnyel küzdöttek az ország nyugati felében több főúr szolgálatában, s ezzel csak idősebb korukban hagytak fel.[6]

A katonai pálya mellett a köznemesség tagjainak jó karrierépítési terület lehetett a vármegye is. A vármegyei felemelkedés több fajta lehetőség kínált. Mivel a vármegye a főispán választásának kivételével minden tisztség betöltését magáénak tudhatta, ezért a nemesek számára is adott volt a lehetőség. Természetesen, a nemességen belüli különbségeknek köszönhetően a legszegényebb rétegének a taksás nemeseknek (taxalisták) korlátozottabb lehetőségek álltak rendelkezésükre. Általában közülük kerültek ki a szolgabírák, a vagyonosabbak vagy képzettebbek közül pedig a vármegye vezető hivatalnokai. A tisztségeket betöltők családjai egymás között, azonos társadalmi csoportban házasodtak. A felemelkedésre viszonylag kevesebb lehetőségük adódott. Jó példa erre, hogy Sopron vármegyében a 16–17. századból az eddigi kutatások alapján nem ismerünk senkit sem, aki az alispánságig jutott volna a nemesség szegényebb rétegeiből.[7] A vármegyei karrier csúcsát egyértelműen az alispáni hivatal elnyerése, adott esetben továbbörökítése jelentette. Alispánként ugyanis nem csak a vármegyei nemesség elvárásainak, hanem az aktuális főispán igényeinek is meg kellett felelni. Ellenkező esetben könnyen bukással és leváltással végződhetett egy–egy ígéretes pálya.[8]

A főúri szervitori és vármegyei karrier mellett jó lehetőségeket biztosítottak az egyes főpapok udvarában való szolgálat, vagy kimondottan az egyházi pálya választása.[9] Bár a török előretörésével és a reformáció hatásának erősödésével a katolikus egyház igen nehéz helyzetbe került, az uralkodóház támogatásával sikerült birtokainak jelentős részét megőriznie, ahogy a főpapok is biztosítani tudták a befolyásukat az udvarban és továbbra is olyan kulcsfontosságú pozíciókat töltöttek be, mint a kancellár, a kamaraelnökség vagy adott esetben a nádori szék üresedésében a helytartóságot.[10] Birtokaik igazgatására bőven szükségük volt világi hivatalnokokra. Pálffy Géza tanulmányában kiemelte, hogy a Pozsony vármegyei nemesség sokkal előnyösebb helyzetbe került társaikhoz képest, mivel Buda 1541. évi eleste után az ország új fővárosa Pozsony (ma: Bratislava, Szlovákia) lett. Emellett az érseki központ is a Pozsony vármegyei Nagyszombatba (ma: Trnava, Szlovákia) került. Esztergom 1543. évi elvesztése után az ide települő hivatalok és az egyházi elit nagyobb

5 *Pálffy Géza:* Egy szlavóniai köznemesi família két ország szolgálatában. A budróci Budor család a XV–XVIII. században. = HK, 2002. 4. sz. (továbbiakban: Pálffy, 2002.) 931–932. p.
6 Pálffy, 2002. 933-945.p.
7 *Dominkovits Péter:* Szolgabírák és járásaik Sopron vármegyében a 16/17. század fordulóján. In: Archivariorum historicorumque magistra. Történeti tanulmányok Bak Borbála tanárnő 70. születésnapjára. Szerk. Kádár Zsófia, Lakatos Bálint, Zarnóczki Áron. Bp., 2013. 553–557. p. (A Magyar Levéltárosok Egyesülete kiadványai; 13.)
8 Hasonló történt a 17. század folyamán Sopron vármegyében, amikor Esterházy László főispán menesztette 1651-ben az addigi alispánt, Cziráky Ádámot. Vö.: Dominkovits, 2008. 37. p.
9 Dominkovits, 2008. 33. p.
10 *Fallenbüchl Zoltán:* Magyarország főméltóságai. Bp., 1988. 109–110. p.

fokú jelenléte szintén komoly lehetőségeket biztosított a helyiek számára. Ezt még jobban növelte Bécs, a birodalmi központ közelsége is.[11]

Végül, de nem utolsó sorban, a köznemesség számára az utolsó karrierépítési területet, a régi és az újonnan felálló központi és regionális hivatalok jelentették.

A Magyar Királyság 16–17. századi történetének két legfontosabb központi szerve a Bécsben működő Magyar Kancellária, és a Pozsonyban székelő Magyar Kamara volt. Míg a kancellária középkori előzményekre tekint vissza, addig a Magyar Kamarát 1527-ben hozta létre I. Ferdinánd, működése pedig 1531-től tekinthető folyamatosnak. A két hivatalból a 16. század folyamán a klerikusok kiszorultak– a vezetőket leszámítva – ezzel megnyílt a lehetőséget a világiak, elsősorban a nemesek előtt a hivatali karriere.[12]

Rövid, a korszakra, illetve a köznemesi karrierekre vonatkozó áttekintés után áttérhetünk tanulmányunk főszereplőjére, Zichy Rafaelre. Karrierjén keresztül azt szeretnénk bemutatni, hogy hogyan sikerült alkalmazkodnia, és karriert építenie a Mohács utáni évtizedekben. Mint látni fogjuk tevékenysége összességében nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a család a Mohács után helyzetben meg tudta szilárdítani pozícióit. Családja pedig ennek köszönhetően elindulhatott a felemelkedés útján.

Az eredetük alapján a Zichyek esetében egy középkori eredetű famíliáról beszélhetünk. A grófi oklevelük egészen az Árpád korig vezetik vissza származásukat. A nagy főnemesi családokkal ellentétben nem valamelyik valós vagy kitalált törzsfőtől, esetleg nemzetségi vezetőtől származtatják magukat. Bővebben ezzel nem kívánok foglalkozni, ugyanis nagyon távol vezetne a dolgozat eredeti témájától.[13]

A Zichyek Mohács előestéjén már egy igen népes és szerteágazó családot alkottak. A família már 1526 előtt is a zalai törvényhatóság módosabbjai közé tartozott. Zala életében való régi jelenlétükre utal, hogy a család egyik tagja, egy bizonyos Zichy Elek, már a 14. században betöltötte Zala vármegye alispánjának tisztét.[14] A 15. század második felében Zichy II. Benedek (?–1520 körül) mint katona harcolhatott a törökök ellen. Legalábbis erre enged következtetni, azaz üzenet, amiben Báthory István utasította őt, hogy sereget gyűjtve vonuljon zászlaja alá.[15]

A Zichy Benedek és családja erejét jól példázza, hogy a szomszédos Somogy vármegyében is rendelkeztek birtokokkal. Zichy Benedek és özvegy anyja az 1470–1480-as években Benedek nagybátyjával folytatott komoly pereskedést Somogy vármegye Zala vármegyével határos részén lévő birtokaiért. Az ügy végül Báthory István országbíró

11 *Pálffy Géza:* Pozsony megyéből a Magyar Királyság élére. Karrierlehetőségek a magyar arisztokráciában a 16–17. század fordulóján. Az Esterházy, a Pálffy és az Illésházy család felemelkedése. = Századok, 2009. 4. sz. 857. p.

12 Kancelláriai karrierek lásd *Fazekas István:* A Magyar Udvari Kancellária és hivatalnokai a 16–18. században. Hivatalnoki karrierlehetőségek a kora újkori Magyarországon. = Századok, 2014. 5. sz. 1131–1155. p.; Kamarai karrierek: *Gecsényi Lajos:* A döntés előkészítő hivatalnoki elit összetételéről. A Magyar Kamara vezetői és magyar tanácsosai a 16. században. In: Uő: Gazdaság, társadalom, igazgatás. Tanulmányok a kora újkor történetéből. Szerk. Katona Csaba. Győr, 2008. 475–488. p.

13 A Zichyk középkori leszármazására lásd *Zichy István:* Adatok egy XVII. századi katholikus főúri család történetéhez. Öregebbik Zichy István gróf, 1616–1693. In: Regnum. Egyháztörténeti évkönyv, 1942–1943. 5. köt. Bp., 1943. (továbbiakban Zichy, 1943.) 744–745. p.; *Nagy Iván:* Magyarország nemes családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal. 12. köt. Pest, 1865. (továbbiakban Nagy, 1865.) 368–369. p.

14 Zala megye archontológiája, 1138–2000. Szerk. Molnár András. Zalaegerszeg, 2000. (továbbiakban: Molnár, 2000.) 248. p.

15 *Neumann Tibor – Horváth Richárd:* Ecsedi Bátori István. Egy katonabáró életpályája, 1458–1493. Bp., 2012. 62. p. (Magyar történelmi emlékek. Értekezések)

közbenjárásával rendeződött el.[16] Ugyanakkor a kérdéses birtokok helyzete talán azt mutatja, hogy a család terjeszkedése Mohács előtt délkeleti irányú lehetett, elsősorban Somogy vármegye felé. Ezt a Dráva menti kereskedő útvonalak indokolhatták. Társadalmi pozíciójukat tekintve bizonyosan nem sorolhatóak azon előkelő családok közé, akik abban a köztes helyzetben voltak, mint a Korlátköviek.[17] Nagy valószínűséggel nem rendelkeztek várral vagy erődített kastéllyal. Ugyan igyekeztek igényt formálni egy Daró nevű erősségre és a hozzá tartozó uradalmakra, de hogy birtokolták-e, az további kutatásokat igényelne.[18] Ennek következtében úgy vélem, hogy a Zichyek a középkor folyamán sokkal inkább tartoztak a Fügedi Erik által meghatározott jómódú birtokos, várral vagy erősséggel még nem rendelkező nemesség körébe. Ugyanakkor ennek a csoportnak inkább a felső rétegéhez sorolhatjuk őket, akik már kellő erővel rendelkeztek ahhoz, hogy esetleg birtokba vehessenek egy–egy erősséget.[19] A török hódítás megindulását követően helyzetük alaposan megváltozott.

A 16. század első felének zavaros időszaka természetesen Zala vármegyében is éreztette a hatását. A vármegye a két király időszakában többször is oldalt váltva, hol Szapolyai János (1487–1540), hol pedig I. Ferdinánd (1503–1564) hűségére pártolt. Ebben óriási szerepe volt a térség nagybirtokosainak és természetesen a törvényhatóság főispánjainak is. Zala vármegyében a jelentős birtokállománnyal rendelkező alsólendvai Bánffy, és az enyingi Török családok befolyása érvényesült. Az ő pártváltásaik és politikai ambíciói határozták meg leginkább a térség helyzetét. Az országban dúló belharcok – vagy polgárháború – keményen rányomta a bélyegét a térségre is. A zavaros időszakot, így a leghatalmasabb főurak mellett, a köznemesség soraiból is többen próbálták a maguk hasznára fordítani.[20]

A helyzetet tovább rontotta és nehezítette a török folyamatos terjeszkedése is. Valkó, Pécs, Kaposvár, majd végül Szigetvár eleste nyomán a térség nemességének birtokai hosszú időre elvesztek, vagy nehezen megközelíthetővé váltak. Azzal azonban, hogy a térségből menekült nemesek közül többen is vállaltak végvidéki szolgálatot, egy ideig megvolt a lehetőség, hogy a Hódoltságban lévő területek adóit adott esetben behajtsák.[21]

A kialakult polgárháborús helyzet és a török jelenléte az országban a Zichyeket is lépésre kényszerítették. Mint oly sok feltörekvő és ambiciózus család, a Zichyek is igyekeztek a maguk javára fordítani az ország romlását. A család több tagja is sikeres karriert futott be a nyugat-magyarországi térségben.[22] Esetünkben, a még Mohács előtt elhunyt Zichy Benedek

16 *Kammerer Ernő – Dőry Ferencz:* A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeo. 11. köt. Bp., 1915. 224–226., 329–330., 351–353., 368–370., 390–391, 503. p.

17 *Neumann Tibor:* A Korlátköviek. Egy előkelő család története és politikai szereplése a 15–16. században. Győr, 2007. 9. p. (A Győri Egyházmegyei Levéltár kiadványai. Források, feldolgozások; 5.)

18 Zichy, 1943. 745. p.

19 Vö.: *Fügedi Erik:* Az Elefánthyak. A középkori magyar nemes és klánja. Bp., 1992. 258 p. (Mikrotörténelem)

20 A Mohács után káosz és polgárháborús helyzetre lásd Magyarország története, 1526–1686. Főszerk. Pach Zsigmond Pál, szerk. R. Várkonyi Ágnes. Bp., 1985. 140–222. p. (Magyarország története tíz kötetben; 3/1.); Memoria Rerum, 1504–1566. Szerk. Bessenyei József. Bp., 1981. 26–125. p., Istvánffy Miklós Magyarok dolgairól írt Históriája. Tállyai Pál XVII. századi fordításában. 1/2. köt. Szerk. Benits Péter. Bp., 2003. passim. (Történelmi források)

21 *Szakály Ferenc:* Magyar adóztatás a török hódoltságban. Bp., 1981. 59–139.p.

22 A Zichyk között több végvári szolgálatot vállaló személy nevével is találkozunk. A legtekintélyesebb egyértelműen Zichy István volt, aki Nádasdy Tamás szervitora és kanizsai kapitány, karrierje csúcsán pedig dunántúli országos vicekapitányként tevékenykedett. Vö.: *Pálffy Géza:* Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században. Minta egy készülő főkapitányi archontológiai és „életrajzi lexikonból". = Történelmi Szemle, 1997. 2. sz. 270. p.

fia, Zichy Rafael (1522 előtt –1584 körül) az, aki komolyabb figyelmet érdemel, ugyanis ő volt az egyik, aki megteremtette azokat az alapokat, ami a család túléléséhez és felemelkedéséhez vezetett.

Fiatal koráról nagyon keveset tudunk. Születési ideje nem ismert, csupán annyi biztos, hogy nem sokkal a mohácsi csata előtt születhetett, ugyanis apja, Benedek még 1520 körül meghalt. A félárván maradt Rafael gyámja előbb édesanyja lett, majd 1522 és 1526 között idősebb testvére Zichy I. Zsigmond (?–1526) látta el a gyámi feladatokat, egészen a mohácsi csatáig amikor elesett az ütközetben. Bátyja gyámságának a későbbiekben komoly következményei lettek, amelyek alább részletezek. A fiatal nemes úr életének nagy hiátusa, hogy az 1526 és 1531 közötti időszakból egyelőre nem kerültek elő források, így a jelzett, közel 5 esztendő történései egyelőre nem tisztázhatóak.[23]

A Zichy Rafael első ismert ego dokumentuma egy 1531-ben Nádasdy Tamáshoz írt levél. Ebben, Zajkon álló házába invitálja a későbbi nádort, hogy bemutassa urának az újdonsült feleségét, Zele Erzsébetet. A levél több szempontból is érdekes. Egyrészt megtudjuk belőle első házasságának időpontját, valamint utal a Zichy és Nádasdy közötti kötelékre. Ezek alapján kijelenthető, hogy már ekkor is igen jó kapcsolatot ápolt a későbbi nádorral.[24] Kettejük viszonya esetében sokkal inkább feltételezhető valamilyen távoli rokoni kapcsolat.[25] Azt kizárhatónak tartom, hogy Zichy Rafael azoknak a nemeseknek a sorát bővítette volna, akik korábban a Kanizsai családot szolgálták, és Nádasdy–Kanizsai házasság révén kerültek át a későbbi nádor köreibe. Nem elhanyagolható az sem, hogy 1532-ig Nádasdy Tamás nem sorolható azon nemesek közé, akik egy nagyobb szervitori hálózatot fenn tudtak volna tartani. Ami viszont biztosan állítható, hogy az 1532 után már Nádasdy Tamás szervitorai között kell említeni őt. Zichy Rafael neve ekkor már szerepel a Nádasdy család szervitorianak jegyzékében is.[26] A jelek szerint, ha nem is egész életében, de sokáig szolgálta a nyugat-magyarországi térség egyik legjelentősebb családját. Az összeírások között, egy 1555-ben készült familiáris jegyzékben is felbukkan a neve, igaz már 1556-ra való fizetségével.[27] Egy 1555-ben Nádasdy Tamásnak írt levelében pedig maga emlékezik meg több éves jargalásáról[28] és azért járó pénzekről.[29]

23 Zala megye helytörténeti lexikona – kéziratos regesztagyűjtemény (továbbiakban: Zala megye helytörténeti lexikona) https://library.hungaricana.hu/en/view/ZALM_Hl_08/?query=1162&pg=127&layout=s (Megtekintve: 2020. április 11.)

24 Zichy Rafael Nádasdy Tamáshoz. Zajk, 1531. október 31. In: Zala megye történelmi olvasókönyve. Helytörténeti szöveggyűjtemény. Szerk. Molnár András. Zalaegerszeg, 1996. 60–61. p. Ugyanez a levél ismertetve: Középkori leveleink 1541-ig. Szerk. Hegedűs Attila, Papp Lajos. Bp., 1991. 233. p. (Régi magyar levéltár; 1.)

25 500 magyar levél a XVI. századból. Csányi Ákos levelei Nádasdy Tamáshoz, 1549–1562. Szerk. Őze Sándor. Bp., 1996. 1. köt. (továbbiakban: Őze, 1996.) 6–7. p.

26 Registrum Anno 1530. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban: MNL OL) E 185. Kincstári Levéltárak. A Magyar Kamara Archivuma. Archivum familiae Nádasdy (továbbiakban: E 185.) (Mikrofilm másolat X 1713 Mf. 31997.)

27 Registratum familioniore 1555. MNL OL E 185. (Mikrofilm másolat X 1713 Mf. 31997.)

28 Jargalás jelentése: A szervitor 1 évre meghatározott szerződéses alapon nyújtott szolgálatáért járó fizetés. A Jahr Geld német szóösszetétel torzulásából alakult ki. Vö.: *Varga J. János:* Szervitorok katonai szolgálata a XVI–XVII. századi dunántúli nagybirtokon. Bp., 1981. 29–30. p. (Értekezések a történeti tudományok köréből; 94.)

29 Zichy Rafael Nádasdy Tamáshoz. Zajk. 1555. szeptember 20. *Komáromy András:* Magyar levelek a XVI. századból. 5. közl. = Történelmi tár, 1908. 3. sz. 441–442. p.

Zichy Rafael anyagi helyzetéről és a zalai törvényhatóság területén elfoglalt szerepéről viszonylag jó képet tudunk kialakítani. Mivel apja is a jómódú középbirtokosok (*bene possessionati*) rétegéhez tartozott, ezért őt is ebben a csoportban kell elhelyezni. Vagyonosabb voltára már az 1530-as évek elejéről vannak adataink. 1531-ben büki Büki Balázstól és családjától zálogba vette 40 magyar forintért büki birtokait két kastéllyal, minden hasznával és tartozékával egyetemben. A zálogolásban szerepelt egy olyan kitétel, hogy amennyiben lesz elegendő vagyonuk, akkor Büki Balázs utódai visszaválthatják a zálogba helyezett jószágokat. Az ügyletet Zalaváron, a konvent előtt hitelesítették.[30]Az üzlet hosszútávon kifizetődő volt Zichy számára. A jelek szerint a Büki család fiágon 1553-ra kihalt, ugyanis ekkor Zichy Rafaelt letenyei és tolmácsi emberek előtt iktatták be, immáron örökjogon a büki birtokba.[31] További birtoklását igazolja, hogy 1560-ban már egy mezőt, és egy erdőrészt is adományozott az ottani javaiból zemenyei Lakos Gergelynek.[32]

A törvényesen zálogjogon vagy örökjogon való birtokszerzés mellett törvénytelen eszközökkel is igyekezett a saját és családja vagyonát gyarapítani. Kihasználva a zavaros időket, alkalom adtán a hatalmaskodás eszközével is élt. 1537-ben semjénföldi Semjén András özvegyét fosztotta ki embereivel, 60 forintnyi kárt okozva. Az ügy nem múlt el nyomtalanul, ugyanis 1543-ban Ferdinánd király parancsára, a kapornaki konvent elé idézték Rafael urat. Semjén András özvegyének Zichy Rafael akciója után sem lehetett könnyebb. 2 évvel később 1539-ben Rafael úr egy emberrablásban is résztvett, igaz nem ő tervelte ki az akciót. A konventhez intézett királyi utasítás szerint az uralkodó parancsba adta, hogy vizsgálják ki Semjén Orsolyának az elrablását és házasságra kényszerítését.[33] A vizsgálatok kimeneteléről ugyanakkor egyik esetben sincs tudomásunk. Feltételezhetjük, hogy nem lett komoly következménye, ugyanis alig 10 évvel később Zichy Rafael már a vármegye alispánjaként bukkan fel a forrásokban.

Zichy Rafael életében még két peres eset érdemel némi figyelmet. Az elsőt a Mohácsnál elesett testvérének lánya, Zsófia ellen indította. A hölgy ekkor Zenyessy György felesége volt. Rafael úr azért kezdeményezett unokahúga ellen pert, mert szerinte bátyja még gyámjaként a birtokaiból szerzett jövedelmeket elsikkasztotta. Ezért 5000 (!) forintot követelt unokahúgától és annak férjétől.[34] Az ügy kimenetelét egyelőre nem ismerjük. Kiderítése további vizsgálatokat igényelne. Vélhetőleg az összeg is túlzónak tekinthető. De ha mégis helytálló lenne, véleményem szerint kizárható, hogy Zichy Zsófia és férje teljesíteni tudták volna nagyobb eladósodás nélkül. A másik esetben Rafael úrnak saját menye, Sárkány Klára ellen kellett pereskednie. Rafael fia, Zsigmond[35] viszonylag korán még 1539 előtt elhunyt. Megözvegyült felesége, Sárkány Klára pedig Zala vármegye egyik jómódú birtoko-

30 *Bilkei Irén:* Zalavári és kapornaki konventek hiteleshelyi levéltárainak oklevélregesztái, 1527–1541. Zalaegerszeg, 1999. (továbbiakban: Bilkei, 1999.) 54. p. (Zalai Gyűjtemény; 47.)

31 Zichy Rafael beiktatása büki javakba, 1553. Zala megye helytörténeti lexikona https://library.hungaricana.hu/en/view/ZALM_Hl_04/?query=1158&pg=489&layout=s (Megtekintve: 2020. április 12.)

32 Zichy Rafael adománya Lakos Gergely számára, 1560. Zala megye helytörténeti lexikona https://library.hungaricana.hu/en/view/ZALM_Hl_04/?query=2320&pg=489&layout=s (Megtekintve: 2020. április 12.)

33 *Bilkei Irén:* Zalavári és kapornaki konventek hiteleshelyi levéltárainak oklevél regesztái, 1542–1544. Zalaegerszeg, 2002. (továbbiakban: Bilkei, 2002.) 52. p. (Zalai Gyűjtemény; 54.)

34 Zichy Rafael követelése húga és annak férje felé. Zala megye helytörténeti lexikona https://library.hungaricana.hu/en/view/ZALM_Hl_04/?query=1162&pg=427&layout=s (Megtekintve: 2020. április12.)

35 Zichy III. Zsigmond esetében nehéz helyzetben vagyunk. Tekintettel arra, hogy Rafael úr első ismert házassága 1531-ben köttetett, feltételezhető, hogy esetleg volt egy korábbi, eddig ismeretlen házassága. Ugyanakkor nem zárható ki az sem, hogy Zichy Rafael valamelyik korán elhunyt oldalági családtagjának a fiát tisztelhetjük Zsigmondban, akinek a gyámságát elvállalta Rafael úr. Sajnos a genealógia kutatások sem tudták kimutatni kiről is van szó esetében.

sához, Viczmándy Andráshoz ment feleségül.[36] Az asszony pedig beperelte egykori apósát, mivel az elmulasztotta neki kiadni az asszony hitbérét és jegyajándékát. Az ellenségeskedés valamikor 1538–1539 fordulóján pattanhatott ki. 1539-ben az akkor éppen Szapolyai János király (1526–1541) hűségén lévő vármegyében a kapornaki konvent volt köteles eljárni. A király abban az évben büntetést szabott ki a felekre, mivel azok nem jelentek meg a tárgyalásra kijelölt helyen.[37] Úgy tűnik, a per elhúzódott, utolsó intézkedés az ügyben 1540 februárjából származik. Így feltételezhető, hogy ekkorra sikerült megállapodniuk a feleknek.[38]

Az 1548. esztendőt tekinthetjük birtokszerzései egyik csúcsának. Ekkor ugyanis I. Ferdinánd utasításából megtudjuk, hogy Zichy Rafael, Zichy Ferenc és Zichy István új adományt (*nova donatio*) kaptak korábbi birtokaikra, amiknek iratai a háborús időkben elvesztek.[39] Az 1 évvel később, 1549-ben készült összeírás alapján Zichy Rafael viszonylag jelentős birtokállományra tett szert. Az összeírás szerint ekkor már 16 jobbágyportával rendelkezett a törvényhatóság területén, amivel a zalai nemesség köreiben a középbirtokosok alsó rétegébe sorolható.[40]

Ezzel párhuzamosan a vármegyei közigazgatásban is elkezdte karrierjének építését. 1543-ban már, mint Zala vármegye rovásadó-összeírója (*dicator*) és adószedője volt jelen a vármegye politikai életében.[41] Arról, hogy az adószedői tisztségét vármegyei vagy királyi megbízásból végezte, nem állnak rendelkezésre információk. Biztosnak látszik, hogy ebben az időszakban valamilyen visszaélést követett el társaival egyetemben. Ezt igazolja, hogy 1558-ban többedmagával a vármegye nemesi közgyűlése elé idézték, hogy az korábbi időszakról elszámoljanak.[42] Mivel itt a vármegye szólította fel az egykori adószedőket az elszámolásra, úgy néz ki, hogy Zichy Rafael vármegyei szolgálatban állhatott társaival egyetemben.

A vármegyében játszott szerepének fontosságát látszik igazolni, hogy Várdai Pál (1483–1549) esztergomi érsek utasítása alapján királyi emberként (*homo regius*) is feladatokat látott el. 1543 áprilisában azt a megbízást kapta, hogy mórichelyi Farkas Péter lányait, Dorottyát (Hollóssy Benedek özvegye) és Orsolyát (Huszár István özvegye) iktassa be Mórichely birtokba, illetve a Somogy vármegyei Bunya és Magas birtokokba.[43]

Zichy Rafael pozícióinak az erősödésére és presztízsének növekedésére utal, hogy 1553-ban a Zala vármegyei nemesség megbízásából őt, illetve Rajky Gábort küldték a Magyar Kamarához vármegyéjük képviseletében.[44]

A folyamatosan növekedő elismertségnek meglett az eredménye. Az eddigi kutatások szerint Zichy Rafaelnek sikerült felérnie a vármegyei nemesség karrierjének csúcsára, és a 16. század derekán megválasztották Zala vármegye alispánjának. Ennek pontos idejére csak következtetni tudunk. A kezdőpontot már Nagy Iván is feltételezte, máig alap műnek számító családtörténeti munkájában.[45] Ezt az információt vette át Bilkei Irén is, aki újabb adatokra

36 Nagy, 1865. 370. p.
37 Bilkei, 1999. 100. p.
38 Bilkei, 1999. 105. p.
39 *Bilkei Irén:* Zalavári és kapornaki konventek hiteleshelyi levéltárainak oklevélregesztái, 1545–1548. Zalaegerszeg. 2008. (továbbiakban: Bilkei, 2008.) 116–117. p. (Zalai Gyűjtemény; 64.)
40 *Maksay Ferenc:* Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén. 2. köt. Bp., 1990. 1009. p. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai. 2. Forráskiadványok; 16.)
41 Molnár, 2000. 257. p.
42 *Bilkei Irén – Turbuly Éva:* Zala vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái, 1555–1711. 1. köt. 1555–1609. Zalaegerszeg, 1989. (továbbiakban: Bilkei – Turbuly, 1989.) 15. p. (Zalai Gyűjtemény; 29.)
43 Bilkei, 2002. 45. p.
44 MNL OL E 41. Magyar Kincstári Levéltárak. Magyar (pozsonyi) kamarai levéltár. Magyar Kamara regisztratúrája. Literae ad Cameram exaratae.1553 évkör. nr. 123. Sine loco, 1553. július 27.
45 Nagy, 1865. 370. p.

alapozva bizonyította, hogy 1555-ben is betöltötte a tisztséget.[46] A már feltárt források alapján azonban újabb megállapításokat is tehetünk Zichy Rafael alispánságával kapcsolatban. Ezek alapján némileg pontosíthatóak hivatalviselésének időpontjai. Zala vármegye archontológiai kézikönyve szerint 1550-ben gersei Pethő Jánost választották meg az alispáni tisztségre.[47] Bilkei Irén kutatásai alapján a tisztséget Pethő már korábban, 1548-ban és 1549-ben is betöltötte. Társa, 1550-től kányaföldi Kerecsényi Mihály volt. 1552-ben már csak Kerecsényi viselte ezt a hivatalt, mellette pedig pölöskei Ördögh Mátyással egyetemben.[48] Ezek alapján úgy gondolom, nem zárható ki, hogy Zichy Rafael hivatalviselésének kezdete akár 1553-ra is tehető, mivel 1554 februárjában egy Batthyány Kristófnak Alsólendváról (ma: Lendava, Szlovénia) írott levelében magát már Zala vármegye alispánjának címezte.[49]

Hasonlóan problémás lehet hivatalviselésének végződési időpontját megállapítani. Ehhez apró adalékkal szolgálnak Zala vármegye nemesi közgyűlési jegyzőkönyvei. Az 1558-ban Kapornakon összeült közgyűlésen Zichy Rafaelt, mint egykori alispánként említik meg.[50] Az archontológiai kézikönyv szerint 1556 és 1568 között Hásházi Imre töltötte be a vármegye egyik alispáni tisztét. Mellette 1556-tól Rajky Gábor, 1558-tól pedig Hagymássy Lesták látta el a másodalispáni teendőket. Ezek alapján feltételezhető, hogy az egyik alispán feladatait 1553 és 1556 között Zichy Rafael látta el. Az újabban feltárt néhány levél alapján megerősíthető, hogy 1554-ben és 1555-ben stabilan betöltötte a tisztséget, ugyanis a korszak két ismert főurához Batthyány Kristófhoz (1510–1570) és fiához, Batthyány Boldizsárhoz (1542–1590) 1554-ben és 1555-ben írott leveleiben magát Zala vármegye alispánjának jelöli meg.[51]Ebben tisztében végzett tevékenysége azonban újabb kutatásokat igényel. Mivel a vármegye közgyűlési jegyzőkönyvei a 16. század első feléből szinte teljesen elpusztultak, így más forrásokat kell alapul venni.

Zichy Rafael 1556 körül megvált a zalai alispáni hivatalától. A továbbiakban nincsen tudomásunk, hogy bármilyen hivatalt is vállalt volna. Ekkor azonban már komoly tekintéllyel rendelkezhetett nemcsak vármegyei, hanem regionális szinten is. Károly főhercegnek (1540–1590) ismert egy 1566-ban a Magyar Kamarának küldött utasítása, amiben a nemrég meggyilkolt Csombordi Máté ítélőmester ügyében való eljárásról írt. Ebben az ítélőmester hátramaradt javainak kezelőjeként Perneszy Andrást, Therjék Tamást és Zichy Rafaelt említette.[52] Úgy tűnik, Zichy próbált hasznot húzni az esetből. 1568-ban az uralkodó már arra utasította a kamarát, hogy Csombordi Máté javai miatt Zichy Rafael és Niczky Boldizsár kérelmet nyújtottak be, ugyanis mindketten az elhunyt ítélőmesternek a testamentárius urai voltak, Csombordi pedig a végrendeletében nem a kamara részére rendelkezett a javairól. Ezért Miksa király utasította a kamarát, hogy a végrendelet szerint járjanak el.[53] Csombordi Máté ügyével kapcsolatban érdekes részlet, hogy az ítélőmester sokkal jobban kötődik Sopron vár-

46 *Bilkei Irén:* Adatok Zala megye 16. századi archontológiájához. = Levéltári Szemle, 2004. 1. sz. (továbbiakban Bilkei, 2004.) 48. p.
47 Molnár, 2000. 252. p.
48 Bilkei, 2004. 47–48. p.
49 Zichy Rafael Batthyány Kristófnak Alsólendva, 1554. január 13. MNL OL P 1314. Batthyány család levéltára. Missiles (továbbiakban: P 1314.) nr. 53329.
50 Bilkei – Turbuly, 1989. 16. p.
51 Sajnos, a levelek szinte olvashatatlanok. Ellenben, a levelek alján viszonylag jól láthatóak a „*vicecomes Rafael de Zych*" aláírások a Batthyány Boldizsárhoz és Batthyány Kristófhoz írott levelein. MNL OL P 1314. nr. 53329–53334.
52 MNL OL E 21. Magyar Kincstári Levéltárak. Magyar (pozsonyi) kamarai levéltár. Magyar Kamara regisztratúrája. Benignae Resolutinones (továbbiakban: E 21.) 1566-os évkör. Károly főherceg levele a Magyar Kamarához. Bécs, 1566. február 13.
53 MNL OL E 21. 1569. fol 1-9. Miksa király utasítása a Magyar Kamarának. Bécs, 1569. március 19.

megyéhez. Zichy Rafael részvétele ezért különlegesen érdekes lehet. Esetében is megfigyelhető, mint oly sok kortársa, regionálisan is igyekezett pozíciókat szerezni. Így nem véletlen, hogy Zala vármegyei érdekeltsége mellett északabbra, a jóval biztonságosabb Sopron vármegyében is felbukkan a neve egy–egy forrásban. A soproni törvényhatóságban való fokozottabb jelenlétére utal, hogy a vármegye közgyűlési jegyzőkönyveiben is előkerült a neve. 1581-ben ugyanis kérelmezte, hogy küldjék ki az egyik szolgabírót, hogy valamelyik birtokának a határait kiigazítsák.[54] Mivel a családi levéltárban egyelőre nem sikerült fellelni ide vonatkozó iratokat, így csak feltételezhetjük, hogy Zichy Rafael szolgálatai fejében kapta az ottani fekvő jószágát vagy akár Csombor Máté javaiból sikerült szereznie. Ezzel részben ő is hozzájárult Sopron vármegye nemesi társadalmának cseréjéhez.[55] A Zala, Vas és más délebbi vármegyékből észak felé való költözés, vagy terjeszkedés egyáltalán nem tekinthető egyedinek. Jól ismert tény, hogy a későbbi nádori helytartó, Istvánffy Miklós és családja Baranya vármegyéből költöztek északra.[56] De Zichy Rafaelhez vagyonilag és kvalitásokban is közelebb álló kortársai között is bőven akadtak olyanok, akik hasonló módon igyekeztek karrierjüket építeni. Itt olyan nemeseket érdemes megemlíteni, mint Récsey Bálint, aki a 16–17. század fordulóján költözött Sopron vármegyébe.[57] A fokozatosan birtokaikat gyarapító vármegyei birtokos nemesség esetében pedig a 16. század derekán megfigyelhető jelenség, hogy hatalmukat nemcsak a vármegyében, hanem a környező törvényhatóságokban is igyekeztek növelni. Így emelkedhettek fel az olyan családok, mint a Falussyak, a Chernelek, Hatosok és mellettük a Zichyek is. Az egymással határos vármegyékben való birtokszerzés pedig lehetőséget teremtett számukra, hogy nemcsak a kiinduló törvényhatóságban, hanem újdonsült vármegyéikben is karriert építsenek.[58] Ezzel pedig egyrészről maguk pozícióit erősítették, másrészről közvetett módon a dominuszuk befolyását is növelhették a térségben.

Zichy Rafael jelenleg ismert legkorábbi, Sopron vármegyei jelenléte 1563-ra tehető. Ekkor az elhunyt Sárkány Antal javainak elosztásakor Rafael úr is részesült némi apanázzsal. Zichyt ugyanis egy értékes zafírral ékesített aranygyűrű illette a testamentum szerint.[59] Úgy néz ki, hogy kapcsolatai az 1570-es évekre megerősödtek Sopron vármegyével és magával a várossal is. 1572-ben Sárkány János, Wirth Mihálynak írott levelének a végén Zichy Rafael és Hássady János üdvözletét közölte.[60] 10 nappal később már maga Rafael úr írt Wirthnek. Levelében köszönetét fejezte ki, az ő és társainak ügyében való közben járásért. A jelek szerint a soproni jegyzőhöz igen jó viszony fűzte az egykori zalai alispánt.[61]

1581-ben a már említett közgyűlési felszólalás mellett egy peres ügyben fordult a városi tanácshoz az akkor már idős nemes úr. Lánya – nevét sajnos nem ismerjük – egy bi-

54 A feljegyzésben nem nevezik meg, hogy a vármegye területén melyik településen volt birtokos Zichy Rafael, vagy éppen melyik részen lehettek a birtokai. Vö.: *Tóth Péter:* Sopron vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái.1., 1579–1589. Sopron, 1994. 83–84. p.

55 Dominkovits, 2008. 34. p.

56 *Varga Szabolcs:* Genius Loci. Az Istvánffyak Baranyában. In: „A magyar történet folytatója" Tanulmányok Istvánffy Miklósról. Szerk. Ács Pál, Tóth Gergely. Bp., 2018. 61–73. p. (Magyar történelmi emlékek. Értekezések)

57 *Dominkovits Péter:* Familiárisi szolgálat – vármegyei hivatalviselés. Egy 17. századi Sopron vármegyei alispán, gálosházi Récsey (Rechey) Bálint. = Korall, 2002. 9. sz. (továbbiakban: Dominkovits, 2002.) 36–40. p.

58 Két példa: Dominkovits, 2002. 39–40. p.; *Dominkovits Péter:* Egy 17. századi vasvármegyei alispán: Felsőkáldy Káldy Péter. In: Egy emberöltő Kőszeg szabad királyi város levéltárában. Tanulmányok Bariska István 60. születésnapjára. Szerk. Mayer László, Tilcsik György. Szombathely, 2003. 191–197. p.

59 Sárkány Antal Soproni házának leltára. *Házi Jenő:* XVI. századi magyar nyelvű levelek Sopron szabad királyi város levéltárából. Sopron, 1928. (továbbiakban: Házi, 1928.) 36–47. p., különösen 40. p.

60 Sárkány János Wirth Mihálynak. Hásság, 1572. január 10. Házi, 1928. 77. p.

61 Zichy Rafael Wirth Mihálynak. Lós, 1572. január 20. Házi, 1928. 78–79. p.

zonyos Kalmár János kereskedővel lefolytatott per ítéletét nem volt hajlandó elfogadni. Ezért jelezte a városi tanácsnak, hogy fellebbezni fog az ítélet ellen.[62]

Végezetül, de nem utolsó sorban szükséges Zichy Rafael házasságairól és családi kapcsolatairól is röviden értekezni, hiszen a korszakban a házasságpolitika kiemelkedően fontosnak számított a jövőépítés szempontjából. A forrás csekély száma miatt viszonylag keveset tudunk Rafael úr házasságairól. Ismereteink szerint kétszer lépett frigyre. Először a Zala vármegyében birtokos Zele családba házasodott be. Rafael úr és Zele Erzsébet a menyegzőt valamikor 1531 októberében tarthatták, ugyanis Zajkról keltezett Nádasdy Tamásnak írott levelében újdonsült felesége haza hozataláról írt.[63] Az üzenetével pedig az elkövetkező menyegzőre invitálta a későbbi nádort, Zajkon álló kúriájába.[64] A házasság több szempontból is sikeresnek tekinthető. Zichy Rafael valamennyi felnőttkort megért gyermeke ebből a frigyből született. Az utódok mellett további haszonnal jártak a házassággal nyert családi kapcsolatok. Talán a legfontosabb kiemelni, hogy Zele Erzsébet nagy valószínűséggel Nádasdy Tamás unokahúga volt. Így a későbbi nádorral is rokonságba került a család.[65] Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy a Zichy–Zele kapcsolat megfelelt a Nádasdy család érdekeltségébe tartozó familiárisok házasság politikájának, miszerint a szervitorok egymással fűzték szorosra kapcsolataikat. Emellett nem elhanyagolható a Zelék Zala vármegyében szerzett pozíciója sem. A család nagyjából a Zichyekkel lehetett azonos társadalmi csoportban. Zele Jakab, Nádasdy Tamás nádor megbízható szervitora 1555-től kanizsai udvarbírói tisztségben szolgált.[66] Mellette többen is Zichyhez hasonlóan rovásadó összeíróként is szolgáltak.[67]

Második házasságának időpontját egyelőre nem tudjuk pontosan meghatározni, a források hiánya miatt. Nagy Iván tudni vélte, hogy 1571-ben vezette oltárhoz a Zala vármegyében igen jelentősnek számító Hagymássy családból származó Hagymássy Annát. Ez a frigy is komoly hozadékkal járt. Zichy Rafaelnek sikerült a Zele család után is egy vármegye és talán regionális szinten is jelentős családba beházasodnia. Erre utal, hogy már korábban is egy magasabb társadalmi rétegbe, a várral is rendelkező nemesek közé tartoztak.[68] A Hagymássyak a Zichykhez hasonlóan a 16. század közepén kezdtek a vármegye szolgálatában tevékenykedni. Hagymássy Lesták egykori rovásadó összeíró, pedig Zichy Rafael után lett a vármegye alispánja 1558 és 1564 között. A család a század végén még egy alispánt adott Zalának.[69] Mellette szintet is léptek, ugyanis 1587-től kezdve megszakításokkal ugyan, de a 1620-as éveikig a vármegye országgyűlési követeiként képviselték a törvényhatóságukat Pozsonyban.[70] Ugyanakkor nem szabad elfeledkeznünk a Hagymássyak esetében az Erdélybe származó, és ott nagyhatalmú tanács úrrá váló Hagymássy Kristófról (1510?–1577) sem, aki így szintén távoli rokona lett a Zichyeknek.[71] Házasságai nyomán megállapítható, hogy Zichy Rafaelnek sikerült magát vármegyei és regionális szinten is elfogadott személlyé tennie. Saját pozícióit és növekvő tekintélyét kihasználta gyermekei kiházasításában is.

62 Zichy Rafael Sopron város tanácsának. Szombathely, 1581. április 25. Házi, 1928. 119–120. p.
63 Vö.: 24. lábjegyzet.
64 *Szabó András Péter:* Menyegzőtől mennyegzőig. Gondolatok a házasságkötési szokásrend magyarországi fejlődéséről. = Századok, 2010. 5. sz. 1039. p.
65 Őze, 1996. 6. p.
66 Őze, 1996. 20. p.
67 Molnár, 2000. 258. p.
68 Molnár, 2000. 26. p.
69 Molnár, 2000. 252. p.
70 Molnár, 2000. 241–242. p.
71 *Horn Ildikó:* Politikusportrék János Zsigmond udvarából. Hagymássy Kristóf. In: Uő: Tündérország útvesztői. Tanulmányok Erdély történetéhez. Bp., 2005. 33–45. p. (TDI könyvek)

Jelenlegi ismereteink szerint Zichy Rafaelnek csak az első házasságából származtak gyermekei. Zele Erzsébettől négy fia: Tamás, György János és Zsigmond – és három lánya: Margit, Orsolya és Anna született.[72]

A gyerekek közül a fiatalon elhunyt Zsigmond a vármegyében birtokos és a 15–16. század fordulóján még országos jelentőségű, a 16. század közepén inkább regionális erőnek számító ákosházi Sárkány családból Klárát vette feleségül. A korábban ismertetett per alapján a házasság legfeljebb 1539-ig tarthatott. A jelek szerint gyermekeik nem születtek, mégis ennek nyomán Zichy Rafael és családja sógorságba került Zala vármegye egyik jelentős családjával.[73] Hasonló a helyzet Zichy Margit esetében, aki a Sopron vármegyei Viczay Mihály felesége lett. Talán ez a házasság is a soproni törvényhatóságban való megtelepedést irányozta elő. Akárhogy is volt, Zichy Margit 1582-ben már özvegyként szerepel Nagy Iván gyűjtésében. A jelek szerint nem házasodott újra.[74] Ismeretlen lánya pedig Hassághy János özvegyeként szerepelt 1581-ben.

Zichy Rafael hosszú, tartalmas, és ami legfontosabb, sikeres karriert tudhatott maga mögött. Sajnos, a 16. századi források hiányossága miatt nem tudjuk pontosan, mikor hagyta háta mögött az árnyékvilágot. Ha az 1586-ban végrendelkező özvegy Sárkány Jánosné Hagymássy Anna azonos Rafael úr feleségével, akkor a testamentumból több dologra is következtethetünk. Az egyik, hogy férje halála után az özvegy újraházasodott, de továbbra is szoros kapcsolatban maradt első férje családjával.[75] A testamentum alapján elfogadhatónak tartom Nagy Iván azon megállapítását, hogy Rafael úr valamikor 1584 körül halhatott meg.[76]

Zichy Rafael halálával átadta helyét még életben lévő fiainak, Tamásnak és Györgynek. Tamás életéről nem sokat tudunk. Csupán az látszik biztosnak, hogy az 1590-es években rövid ideig török fogságban tengődött. További karrierje egyelőre ismeretlen.[77] Gyermekeivel a családnak ez az ága megszakadt.[78] Zichy György tudhatta magának egyértelműen a legsikeresebb életutat Rafael gyermekei közül.[79] Túlszárnyalva apját hosszú éveken át több vármegye alispáni tisztét is betöltötte. Gyermekeiben válik szét a Zichy család köznemesi és főnemesi ága.[80] Unokája, Zichy István volt az, aki a főnemességet szerzett és megalapozta a család későbbi hírnevét.[81] Neki, illetve utódainak köszönhetően a Zichy család sikeresen integrálódott a főnemesség soraiba. A kései utódok sikereinek köszönhetően a 16. századi ősök karrierje szinte a feledés homályába veszett.

72 MNL OL P 707. A Zichy család levéltára fasc. 283. nr. 1. fol. 2.
73 Sárkány család 16. századi történetére lásd *Bilkei Irén:* Okleveles adatok az ákosházi Sárkány család XVI. századi történetéhez. In: Zalai történeti tanulmányok, 1994. Szerk. Uő. Zalaegerszeg, 1994. 3–16. p. (Zalai Gyűjtemény; 35.)
74 Nagy, 1865. 370. p.
75 Hagymássy Anna testamentuma. Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Megyei Levéltára. Zichy család levéltára fasc. 8. nr. 5.
76 Nagy, 1865. 379. p.
77 Thurzó György környezetében időről időre felbukkan egy Zichy Tamás nevű nemes ember. Érdekes egybe esés lenne, ha kiderülne, hogy az illető azonos Zichy Rafael fiával. A kérdés tisztázása további kutatásokat igényel.
78 Nagy, 1865. 379. p.
79 Szándékunkban áll Zichy György életét és karrierjét a közeljövőben egy önálló tanulmány keretében feldolgozni.
80 *Károlyi Bálint:* A zicsi és vásonkői Zichy család grófi ágának leszármazása a 16–17. században. (Megjelenés előtt.)
81 Vö.: Zichy, 1943.

BAJZIK ZSOLT

A SOROKPOLÁNYI KASTÉLY TÖRTÉNETE

2. RÉSZ

A századvég fiatal arisztokratái örömmel vetették rá magukat az új szórakozásra és automobilokkal száguldoztak az életveszélyes hazai utakon. Így tett Szapáry Pál is, amikor 1901 szeptemberében Darracq márkájú autóján Bécsből Varsóba ment Potocki grófhoz egy vadászatra. Ezt követően Moszkvába, majd Szentpétervárra szándékozott tovább autózni, azonban valószínűleg rájött, hogy ez igen vakmerő vállalkozás. Jókora vargabetűt írt le Oroszország belsejében és hamarosan visszatért Magyarországra.[1] A sportkedvelő gróf 14 napi távollét után érkezett vissza a fővárosba, ahol a szerencsés vállalkozásáért sokan üdvözölték.[2] Szapáry – mint az előbbi példa is bizonyítja – már igen korán megismerkedett az „automobilizmussal", és felismerte az új közlekedési eszköz jelentőségét. Nemcsak ő maga vezette a gépkocsit, hanem propagálta annak használatát is. 1900-ban már számos autó található Budapesten, ezért az ifjú gróf felvetette egy ilyen jellegű klub létesítésének a gondolatát, amely aztán hamarosan meg is alakult. Szapáry nagy lelkesedéssel vezette a szervezet ügyeit, és 1901-ben már sikeres autó kiállítást rendezett. 1903-ban elfoglaltságai miatt lemondott a klub vezetéséről, ezután annak tiszteletbeli elnökévé választották. A gróf később is lelkes barátja maradt az autózásnak, majd a gyorsan fejlődő aviatikának.[3]

1901 decemberében a sajtó a sorokújfalui (ma: Sorokpolány) ünnepségekről tudósított. Az ide látogató vendégek között említették Lónyay Elemér grófot és feleségét, Stefánia királyi hercegnőt, akik december 6-án érkeztek Szombathelyre, ahonnét a gróf fogatán kocsikáztak a sorokújfalui kastélyba. Itt tartózkodott még a három Braganza herceg, az orosz Lubomirszki herceg és felesége, Metternich Kelemen, Radziwill Mátyás hercegek, Bornemissza Gyula báró, Potocki Román, Széchényi Andor, Esterházy Mihály grófok és feleségeik.[4] Az arisztokrata életmód koronája a vadászat, amely hazánkban már évszázadok

1 *Ocskay Zoltán:* Grófok automobilon. = 168 óra, 2000. nov. 30. 47. p.
2 Szapáry Pál gróf hazatérése. = Vas, 1901. aug. 11. 6. p.
3 Gróf Szápáry Pál. = A motor, 1917. febr. 18. 7. p., Szapáry Pál 1901-ben az Automobil Club elnökeként beadvánnyal kereste meg Vas vármegye alispánját, amelyben autóverseny megrendezéséhez kért engedélyt, de nem tudunk annak a megvalósításáról. Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára (továbbiakban: MNL VaML) Vas vármegye alispánjának iratai. Közigazgatási iratok (továbbiakban: Vvm. alisp. ir.) VI. 323/1901. Iktatókönyvi bejegyzés.
4 Főúri ünnepségek. = Hazánk, 1901. dec. 6. 6. p.

óta csak a kiváltságosok szórakozásaként jelenik meg.[5] 1901. december 1-jén fácán-, a következő napokban nyúlvadászatot tartottak az uradalom területén, majd 7-én a társaság külön vonaton Budapestre utazott, ahol a Park-klubban ebédeltek. Itt csatlakozott a főúri társasághoz Szapáry László fiumei (ma: Rijeka, Horvátország) kormányzó, a Csekonics grófok, Lipthay Frigyes báró és együtt utaztak a gyálai (ma: Dala, Szerbia) uradalomba,[6] majd Rácszentpéterre[7] (ma: Nagyszentpéter (Sânpetru Mare), Románia) vadászni.[8]

1902 márciusban a sajtóban arról tudósítottak, hogy Szapáry kastélyában, a parkban, a tiszti és gazdasági épületekben már villamos világítást alkalmaznak, és ennek üzemeltetésére egy 16 lóerős[9] benzinmotort működtettek. A villamosságot a vízvezeték üzemeltetéséhez is felhasználták. „*Dicséretre és követésre méltó tényként felemlítendő, miszerint az országszerte általános népszerűségnek örvendő főúr az egész vállalat létesítését, berendezését és bevezetését városunk egyik tevékeny és törekvő kisiparosára: Krausz Sándor helybeli mechanikusára bízta, ki épp a mai napon kezdi meg Sorki-Ujfaluban a működését*.”[10] – írták a Szombathelyi Friss Ujságban.

Nemcsak az áram, hanem a – korszak kiváló találmányának, – a telefonnak a bevezetésére is sor került. Láng Lajos kereskedelemügyi miniszter 1902. július 5-én kiadott rendeletével engedélyezte, hogy a sorokújfalui kastélyt is bekapcsolják a szombathelyi városi távbeszélő hálózatba. Ezt megelőzően a telefon részére építendő vonal közigazgatási bejárására került sor, amelyet a szombathelyi központból kiindulva a meglévő támszerkezeten a 76. számú távbeszélő oszlopig vezették. Innét aztán a körmendi és a rábahídvégi állami út mentén egészen a sorokújfalui kastélyig vitték a drótot, amit a kastély oldalfalán elhelyezett fali tartón rögzítve juttattak be az épületbe.[11] 1906-ban a birtok tulajdonosa engedélyt kapott arra, hogy az uradalomhoz tartozó majorokat is telefonvonallal kössék össze. [12]

1902. június 2-án újabb öröm érte a Szapáry családot, amikor Budapesten megszületett Erzsébet, Márai, Antoinette nevű kislányuk.[13] 1902 októberében Szapáry Pál, aki éppen Oroszországban jávorszarvasra vadászott, hirtelen hazatért a Vas vármegyei birtokára, mivel a családja táviratozott neki, hogy Sarolta szászmeiningeni hercegné és udvartartása meglátogatja az otthonában.[14] 1902 novemberében a német császár testvére, Sarolta hercegné és férje díszes társaság kíséretében érkezett Szombathelyre. A vasúti pályaudvaron Szapáry

5 *Baji Etelka – Csorba László:* Kastélyok és mágnások. Bp., 1994. (továbbiakban: Baji – Csorba, 1994.) 145. p.
6 A Szeged szomszédságában található 4300 holdnyi gyálai birtokot 1870-ben vásárolta Szapáry Géza, amelyet Pál fia örökölt és 1905-ben Deutsch Emil és társai cégével kívánta parcelláztatni. Szapáry 400.000 koronával kártalanította a birtok bérlőit, akik még 27 évig jogosultak voltak a földek használatára. Birtokparcellázás. = Budapesti Hírlap (továbbiakban: BH), 1905. júl. 14. 15. p.; A gyálai rét parcellázása. = Magyar Nemzet, 1905. júl. 14. 7. p.
7 Az itteni birtokot Szapáry Géza halála után Pál fia örökölte, aki azt az 1905–1906. években az aradi görögkeleti román egyházmegyei alapnak, kisebb részletekben a közeli sajténybeli (ma: Şeitin, Románia) birtokosoknak adta el. *Reiszig Ede:* Torontál vármegye községei. In: Torontál vármegye. Szerk. Borovszky Samu. Bp., 1912. 134. p. (Magyarország vármegyéi és városai)
8 Főúri ünnepségek. = Hazánk, 1901. dec. 6. 6. p.
9 1 metrikus lóerő (LE) = 735,5 Watt.
10 Villamos világítás Sorki-Ujfaluban. = Szombathelyi Friss Újság (továbbiakban: SZFÚ), 1902. márc. 6. 5. p.
11 MNL VaML Vvm. alisp. ir. VI. 573/1902.
12 Telefon Szapáry… = Vasvármegye (továbbiakban: Vvm.), 1906. jan. 27. 3. p.
13 *Gudenus József János:* A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája. 4. köt. Bp., 1998., 16. p.
14 A német császár testvére Magyarországon. = BH, 1902. okt. 28. 6. p.

gróf és Reiszig Ede főispán fogadták az előkelőségeket, akik 2 napot töltöttek el a sorokújfalui kastélyban Batthyány Lajos, Erdődy Sándor grófok, Szapáry László fiumei kormányzó társaságában.[15] Pár nap múlva az ifjú mágnás ismét vadászatot tartott a birtokán az osztrák és magyar arisztokrácia számos tagjának a részvételével. A főúri kompániát november 7-én különvonattal vitték a gróf gyálai birtokára, ahonnan másnap visszajöttek a sorokújfalui kastélyba, ahol tovább folytatták a vadak elejtését.[16] A főúri világ kedvencének névnapja alkalmából, 1903 májusában számos főúri vendég gyűlt egybe a sorokújfalui rezidencián, köztük László testvére, Csáky Györgyné grófnő, Bánffy György gróf és még sokan mások.[17] A Magyar Szalon című újságban tették fel ebben az időben a kérdést, hogy van-e, aki nem ismeri a szőke és kékszemű, örökké mosolygós grófot, akit a fiatal magyar mágnások egyik legszimpatikusabb tagjának, Budapest kedvencének tartottak, és csak Pali grófként emlegettek. Az ekkor alig 30 éves fiatalember, mint a Park-klub igazgatója, az Idegenforgalmi Vállalat alapítója tevékenyen vett részt a főváros közéletében. Folyamatosan azon fáradozott, hogy külföldön minél többen megismerjék az országunkat és Budapestet.[18]

1903 júniusában Szapáry visszaérkezett Párizsból az otthonába, ahol a Lónyay grófi pár fogadására folytattak előkészületeket. Időközben azonban Stefánia főhercegnő sorokújfalui látogatását későbbre halasztotta.[19] Júliusban, a gróf uradalmából 110 csikó, kocsiló került árverése, és a híres tenyésztőtelep sok vevőt vonzott a faluba, a környék uraságait, német és osztrák főurakat, közöttük Stürk és Wickenberg stájer grófokat is. Végül 85 darab lovat adtak el, ami után a házigazda az otthonában egy kedélyes vacsorán látta vendégül a résztvevő urakat, ahol cigányzene mellett mulattak.[20] Ebben a korszakban a drága paripák nélkülözhetetlen résztvevői a reprezentációnak, szimbólumai a gazdagságnak és remek szórakozások eszközei. A napi vidéki élet ekkor még hosszú ideig elképzelhetetlen a lovak és a különféle kocsik, fogatok nélkül.[21] Az őszi vadászati idény kezdetével ismét megélénkült az élet Sorokújfaluban, ahol a főúri palotában a mágnásvilág előkelőségei adtak egymásnak találkát. 1903. szeptember 10-től 2 napon keresztül tartott az esemény. Az első napon sólyommal, míg másnap puskával történt a közönséges fogoly vadászat. A vendégek között említik Burián Istvánné bárónőt, a közös pénzügyminiszter nejét, Széchényi László, Draskovich Dénes és Pál, Erdődy Sándor, Korniss Károly, Schönborn Károly, Sigray Antal grófokat és feleségeiket.[22] A következő napokban, és szeptember végén is újabb illusztris személyek érkeznek vendégségbe, akik között megnevezik Nagelsmackers Györgyöt, a nemzetközi hálókocsi társaság vezetőjét és Ludwig Gyulát a MÁV elnök–igazgatóját, Baltazzi Arisztid, Chereau Urbain, Esterházy Károly grófokat és Bornemissza Gábort.[23]

1903. november 22-én újabb arisztokratákat vártak Sorokújfaluba, amelyről a sajtó a következőket írta: „*Vasárnap érkezik ide Szentpétervárról Mihály orosz nagyherczeg, ugyancsak e napon Colona herczeg Róma polgármestere és a braganzai herceg is meglátogatja a főúri világ kedvencének,* gróf *Szapáry Pálnak sorkiujfalusi kastélyát, hol a jövő hét fo-*

15 A német császár testvére Magyarországon. = Hazánk, 1902. nov. 5. 6. p.
16 Főúri vadászatok. = Pécsi Napló, 1902. nov. 29. 3. p.
17 Gróf Szapáry Pál névünnepe. = SZFÚ, 1903. jún. 1. 5. p.
18 Gróf Szápáry Pál. = Magyar Szalon, 1903. jan. 9. 801. p.
19 Gróf Szapáry Pál… = SZFÚ, 1903. jún. 28. 5. p.
20 A sorkiujfalui lóárverés. = SZFÚ, 1903. aug. 1. 5. p.
21 Baji – Csorba, 1994. 157. p.
22 Főúri vadászat. = SZFÚ, 1903. szept. 13. 5. p.
23 Előkelő vendégek Sorki-Ujfaluban. = SZFÚ, 1903. szept. 27. 5. p.

lyamán nagyszabású vadászatokat rendeznek."[24] November 26-áig további főnemesek érkeztek ide, hogy kivegyék részüket a téli szórakozásokból. A vendégek között sorolták fel Malborough hercegnőt, Lady Spencer Churchillt, Rotocka Jennyt, Draskovich grófnőt, Odescalchi hercegnőt, Zichy Jenő és Potocki Ágost grófokat, Steininger bárót, Villavija és Gandara márkikat, Erdődy, Festetics és Przezdzieski grófokat, Windischgrätz herceget. Az év utolsó napjaiban is számos vendég tartózkodott itt, úgymint Braganza Ferenz József és Trautmansdorf Károly hercegek, Esterházy Károly és Mihály grófok. A főúri társaság 2 napon keresztül vadászatokkal szórakozott, míg az esti ebédnél Balázs Lajos cigány zenekara szolgáltatta a nótákat.[25]

A következő évben is fenséges vendégeket vártak ide, hiszen már 1904 júliusára jelezték, hogy Sarolta német császári hercegnő érkezik látogatásra Sorokújfaluba. A gróf autón szándékozott a hercegnő elé menni Drezdáig, de a közbejött egyéb akadályok miatt ekkor lemondták a látogatást. Augusztus végére azonban az a hír érkezett, hogy szeptember 1-jén jönnek a vendégek. A kastélyban ezért nagyban folytak az előkészületek az előkelőségek fogadására.[26] Szapáry gróf 1904. augusztus 26-án autóval indult Németországba – Szász-Meiningenbe –, hogy onnét magával hozza hercegi vendégeit a Magyarországra. A gróf Meiningenben néhány napig vendégeskedett a hercegi pár otthonában, azután pedig Németországon keresztül indult vissza, a grófi kastélyába. Az autómobilban Sarolta német császári hercegnő és férje Bernárd szászmeiningeni örökös herceg, Röder Vilmos ezredes, hadsegéd utaztak. A hercegi pár 8 napig időzött Sorokújfaluban, ahol a tiszteletükre naponta fényes estélyeket tartottak. A rendezvényekre meghívták a Hunyady, az Erdődy, a Draskovich grófi, valamint a Bornemissza és Steininger bárói családok tagjait, és augusztus 30-án megjött Szapáry László is.[27] A vendégek megérkezését követő napon társalgással, zongorázással és társasjátékokkal szórakoztatták magukat, majd fényes estélyt tartottak.[28] A kastély termeit örökzöld növényekkel és virágokkal díszítették fel. Külön erre az alkalomra olyan csillárokat helyeztek fel, amelyek „*mesés fényt árasztottak. Fejedelmi díszpompába varázsoltatta a nemes gróf a kastélyt, ami a herczegi párt és a többi vendégeket valóban elragadta. A gróf nyájasságával és ismert előzékenységével a herczegi vendégeket valósággal lebilincselte. Nem győznek eleget csodálkozni a gróf vendégszeretetén*."[29] A következő napokban Szapáry a vendégeit négyes fogaton Körmendre vitte, onnét Grazba utazott az illusztris társaság. 1 nap múlva jöttek vissza Sorokújfaluba, és szeptember 7-én utaztak tovább Budapestre.[30] Erről az eseményről a következőket írta a Vasmegyei Napló: a hercegi vendégek „*… kik néhány nap óta Szapáry Pál gróf sorokujfalui kastélyában tartózkodtak, ma, Szombathelyen át, Budapestre utaztak, hol négy vagy öt napot töltenek, aztán visszautaznak Németországba. A hercegi vendégek Szapáry Pál gróf és neje társaságában utaztak el Sorokujfaluból Budapestre, hol Szapáry Pál gróf bemutatja vendégeinek budapesti palotáját*."[31]

24 Előkelőségek Sorkiujfaluban. = SZFÚ, 1903. nov. 20. 5. p.
25 Gróf Szapáry Pál … = SZFÚ, 1903. dec. 30. 5. p.
26 A német császár nővére Sorokujfalun. = SZFÚ, 1904. aug. 27. 3. p.
27 Vilmos császár nővére Sorokujfaluban. = Vasmegyei Napló (továbbiakban: VmN), 1904. aug. 31. 4. p.
28 Herczegi vendégek Sorokujfaluban. = SZFÚ, 1904. szept. 2. 5. p.
29 Fényes estély Sorokujfalun. = SZFÚ, 1904. szept. 3. 5. p.
30 Személyi hírek. = VmN, 1904. szept. 7. 5. p.
31 Vilmos császár nővérének elutazása Sorokujfaluból. = VmN, 1904. szept. 7. 5. p.

A következő hetek is mozgalmasan teltek a Vas vármegyei településen, ahol a gróf szeptember 16–20. között ismét vadászatokat tartott. Az eseményre Campo Franco herceg és felesége Olaszországból, Lucigne Francigny herceg Franciaországból, Draskovits Dénes és Pál grófok, Frankenstein báróné Bécsből, Miss Chaumcey Londonból, Erdődy Sándor és Palkovics huszárkapitány érkeztek. Szapáry gróf „*kastélyában fényes estélyt rendezett illusztris vendégei tiszteletére, akiket a nagy kényelemmel és főúri pompával berendezett kastély és a házigazda nejének kedves előzékeny vendégszeretete valóban elragadott. Tegnap este azonban még nagyobb szabású estélyt rendeztek. Vacsora után táncz is volt, amelyhez a muzsikát Balázs Lajos jó nevű szombathelyi prímás zenekara szolgáltatta*."[32]

1904 őszén is nagyon sokan látogattak el az itteni vadászatokra, amelyre számos külföldi főurat és magyar mágnást hívott meg a házigazda. November 12-én érkezett meg Eillenburg grófné lányával Bécsből, Saint Marsan gróf és felesége, Comte Jean de Castellane, Comtesse Jean de Castellane, Zichy István, Eszterházy Sándor, Draskovics Iván grófok, Comte Gropelló, Sigray Antal, Károlyi Mihály, Festetics György és Draskovits Pál, Esterházy Mihály grófok, Potoczky Román lengyel gróf, Steiniger báró és tábornagy. A házigazda vendégei tiszteletére pazar estélyeket rendezett.[33] Az esti gyorsvonattal utazott Szombathelyre az egykori brazíliai császár fia, Don Miquel de Braganza herceg, akit Szapáry személyesen fogadott a vasútállomáson.[34] Az előkelőségek szórakoztatásáról bőségesen gondoskodott a gróf, amelynek 6 napos programja a következő volt: 13-án 14 személyre ebéd este 10 órakor, Balázs Lajos bandájával szolgáltatja a cigányzenét; 14-én vadászat, este 10 személyre ebéd; 16-án galamblövészet; 10 órakor reggeli, délután 1 órakor nyúlvadászat 12 puskással, este ebéd 18 személyre, cigányzene és tánc; 17-én 10 órakor galamblövészet, 12 órakor reggeli, 1 órakor vadászat 16 puskással, 9 órakor este 24 személyre ebéd; 18-án 10 órakor galamblövészet, 12 órakor reggeli 24 személyre, 1 órakor vadászat 18 puskással, 8 órakor este ebéd 24 személyre, cigányzene; 19-én 10 órakor galamblövészet, 12 órakor 20 személyre reggeli, 1 órakor vadászat 18 puskással, 8 órakor ebéd 20 személyre.

A vendégek kényelmének biztosítására a házigazda mindent megtett, a kisunyomi kastélyát is teljesen felújíttatta, bebútorozta, mert a sorokújfalui kastélyában a nagyszámú vendéget nem tudta elhelyezni, ezért a két település közötti autó- és fogatösszeköttetést tartott fenn.[35]A vadászatok és a vendégeskedések végeztével a gróf családjával együtt Párizsba utazott, hogy ott töltsék el a telet.[36]

Ezek a rendezvények rendkívül hatalmas összegeket emésztettek fel, és talán nem véletlen, hogy 1905 januárjában a hazai sajtóban a gróf állítólagos vagyoni csődjéről megnevezik. „*A beavatottakat azonban nem lepték meg az események, mert jól ismerték a telekkönyveket, ahol a rácszentpéteri és gyálai birtokok túlontúl be voltak táblázva. Csak a legutóbbi hetekben szerzett a gróf a Szeged-Csongrádi Takarékpénztárnál 400.000 korona hitelt, ezt azonban oly föltétellel kapta, hogy első helyen táblázták be a birtokaira.*"[37] – írták a Hazánk című lap hasábjain.

32 Szapáry Pál gróf vendégei. = VmN, 1904. szept. 17. 4. p.
33 Vendégek Sorokujfaluban. = VmN, 1904. nov. 12. 3. p.
34 A braganzai herczeg Sorokujfaluban. = VmN, 1904. nov. 12. 3. p.
35 Vadászatok Sorokujfaluban. = VmN, 1904. nov. 12. 3. p.
36 Gróf Szapáryék Párizsban. = VmN, 1904. dec. 24. 3. p.
37 Gróf Szapáry Pál gyálai birtoka. = Hazánk, 1905. jan. 14. 6. p.

Ugyanekkor a Pesti Hírlapban is Szapáry Pali pénzügyi zavarairól szóltak, amelyben megállapították, hogy tényleg költségesek a gróf passziói, de csak bizonyos tartózkodással fogadták ezeket a híreket. Tényként közölték, hogy a Park Club igazgatójaként, az Automobil Club elnökeként, számos jótékonysági egyesület védnökeként igyekezett reprezentálni a Szapáry családot. Az ifjú anyagi gondjait már az is jelezhette, hogy az előző évben egy önkéntes árverésen eladta a híres ménesét. Rengeteg pénzébe került a Duna–ünnepély, a Párizs–Bécs autóverseny résztvevőinek Budapestre hozatala, az Andrássy úton megvásárolt palota és annak berendezése. Az újság közlése szerint az összes adóssága 3,5–4 millió koronára rúgott, amit „*valószínűleg rendezni fog a család*."[38] A következő napon a gróf titkári hivatala cáfolta és alaptalannak tartotta a pénzügyi nehézségekről szóló híreket. „*Habozás nélkül adtak felvilágosítást a gróf tetemes aktíváiról s mostani tartózkodási helyéről. A gróf lakóhelye Párizsban, a Rue Royal 1. alatt van. A telet régi szokása szerint előkelő francia barátainak meghívására az ő körükben tölti. A birtokain levő jelzálogtartozásokat azok értéke többszörösen fedezi és egyáltalán nem igaz az, hogy a gróf bármi tekintetben is fizetési zavarok közé jutott*."[39] – fogalmazták meg a Pesti Hírlapban.

A sok mulatság felkeltette bűnözők figyelmét is, és 1905 nyarán betörtek sorokújfalui kastélyba, ahol felfeszített a pincéből 800 korona értékű bort és pezsgőt tulajdonítottak el.[40] Ősszel újabb vadászatokat tartott a gavallér gróf, aki szokás szerint vendégül látta a meghívott ismerőseit. A napi eseményeket pazar lakomákkal fejezték be, amelyekre ínyenc ételeket és a különféle csemegéket Kikaker Kálmán szombathelyi kereskedő főszakácsa készítette.[41]

1905. december 31-én Abbáziában (ma: Opatija, Horvátország) megszületett a gróf második gyermeke, Antal Károly Szilveszter, akinek a keresztelőjét is ott tartották meg. Keresztapának Zichy Antal grófot, míg a keresztanyának Sarolta szászmeinigi hercegnőt kérték fel, akit a ceremónián a csecsemő édesanyja képviselt.[42] Közben február közepén Szapáry Pál vakbélgyulladást kapott és Berlinben megműtötték,[43] ahonnét a hónap végén utazott Budapestre, majd onnan Abbáziába.[44]

Szeptemberben ismét neves személy érkezett a fiatal mágnás vidéki kastélyába. Bonaparte Lajos herceg, orosz tábornok időzött itt rövid ideig a kíséretével, amelynek során a szórakoztatásukra rendezett vadászaton 800 darab vadat ejtettek el.[45] 1906 decemberében arról tudósítottak a sajtóban, hogy Szapáry Sorokújfaluból autóján Bécsbe utazott, ahol villamossal ütközött. A gróf halálos beteg kisfiát kívánta hazaszállítani Vas vármegyébe, ezért a baleset után rögtön folytatták az útjukat.[46] 1907 őszén Stefánia főhercegnő mellett Braganza Miguel és Braganza Ferenc József hercegek, valamint Festetics Tasziló és Vilmos, Erdődy Sándor, Merán János, Draskovics Dénes grófok érkeztek a szokásos vadászatra.[47] A kisunyomi és sorokújfalui határban folytatott hajtáson 1656 fácánt, 19 sza-

38 Fizetésképtelen főúr. = Pesti Hírlap (továbbiakban: PH), 1905. jan. 12. 13. p.
39 Fizetésképtelen főúr. = PH, 1905. jan. 13. 14. p.
40 A pezsgő tolvajai. = PN, 1905. júl. 22. 4. p.
41 Vendégség Sorokujfaluban. = SZFÚ, 1905. okt. 15. 1. p.
42 Keresztelő… = Vvm., 1906. jan. 6. 5. p.
43 Szapáry Pál gróf állapota. = Vvm., 1906. febr. 14. 3. p.
44 Szapáry Pál ... = Vvm., 1906. febr. 24. 2. p.
45 Gróf Szapáry Pál ... = Vadász-lap, 1906. szept. 25. 359. p.
46 Gróf Szápáry Pál ... = PN, 1906. dec. 1. 12. p.
47 Szapáry Pál vendégei. = Vvm., 1907. okt. 30. 4. p.; Szapáry Pál gróf … = Vadász-lap, 1907. nov. 6. 425. p.

lonkát, 11 őzbakot és rókát ejtettek el az arisztokraták. Közben gróf házmestere bűvészmutatványokkal szórakoztatta a főúri társaságot.[48] A következő év nyarán tartott vadászatokon 8000-nél több foglyot, majd októberben közel 1200 nyulat, fácánt és foglyot lőttek ki az előkelőségek.[49]

1907 decemberében a Szapáry család budapesti Szép utcai palotájában tűz ütött ki, ami félóra leforgása alatt felemésztette a felbecsülhetetlen értékű műkincseket és „*elhamvadt néhány millió*", ahogy a sajtóban ironikusan megfogalmazták. A család tagjai ekkor a muraszombati kastélyukban tartózkodtak, és Budapestre készültek, ezért táviratban kérték a személyzetet, hogy fűtsenek be az épületben, ennek során keletkezett a tűz. A tudósítás szerint a katasztrófát követően értesült arról a közönség, hogy mit is rejtett magában a Szapáry palota. Velencei bútorok, selyem kárpitok, üvegcsillárok, tükrök és festmények égtek el a tűzben.[50] A következő év tavaszán újabb csapás érte a családot, amikor – 1908 májusában – 71 éves korában meghalt özvegy Szapáry Gézáné grófnő, akit a muraszombati kastély kápolnájában ravataloztak fel, és a beszentelés után a család tagjai Sorokújfaluba kísérték a halottat, ahol a családi sírboltban, a korábban elhunyt férje mellé helyezték el.[51] A gyász ellenére a gróf tovább folytatta a nagyvilági életét. Októberben arról tudósítottak, hogy Szapáry gróf autóján Erzsébet főhercegnővel – Rudolf trónörökös leányával – és férjével, Windischgräz Alfréd herceggel Győrbe utazott, ahol a Royal kávéházban tartózkodtak, s onnét vonattal Tatára mentek Eszterházy Miklóshoz.[52]

1909 nyarán Moretti Rezső festőművész javítási munkákat kezdett a sorokújfalui kastély képtárában, ahol Tintoretto, Tinelli, Paolo Veronese és Rubens egy–egy eredeti műremekét fedezte fel a restaurátor.[53]

1909 őszén „Blériot Lajos" – ahogy a sajtóban írták – Budapesten népszerűsítette a repülést. Ennek során feleségével együtt számos helyre hívták vendégségbe, így járt Aszódon is, ahol egész nap vadászott. Az estét a francia főkonzulnál töltötte, aki vacsorát adott a tiszteletére, majd másnap ellátogatott a Nemzeti Kaszinóba és a 10. huszárezred kaszárnyájába. Szapáry Pál is meghívta az ünnepelt repülőst a sorokújfalui birtokára. Az aviatikus az invitálást elfogadta, és a levegő diadalmas hőse a feleségével együtt *„szerda reggel óta szívesen látott vendége volt a sorokujfalui Szapáry-kastélynak*."[54] Szapáry az autóján szállította otthonába Louis Blériot és párját, valamint a kíséretükben érkező Fontenay francia főkonzult, Nemeskéri Kiss Pál nyugalmazott államtitkárt. A következő napon megrendezett körvadászaton a pilóta 95 nyulat, fácánt és foglyot ejtett el. Este lakomát rendeztek a vendégek tiszteletére, ami után a vendéglátó gróf cimbalmon magyar nótákat játszott és késő éjszakáig járták a csárdást.[55] Másnap délután Blériot-ék Szapáry híres négyes fogatán kocsikáztak a szombathelyi vasútállomásra, ahonnét a gróf szalonkocsijában indult tovább Bécsbe.[56] A pályaudvaron körülvette az ifjúság a repülőst, akik autógrammot kértek tőle, amelyet ő lelkesen teljesített.[57]

48 A sorokujfalui vadászat. = Vvm., 1907. okt. 30. 5. p.
49 Lőjegyzék. = Vadász-lap, 1908. nov. 5. 410. p.
50 Elhamvadt mágnáslakás. = Népszava, 1907. dec. 31. 5. p.; Műkincsek halála. = Új Idők, 1908. 1. sz. 63–64. p.
51 Özvegy gróf Szapáry Gézáné halálához. = SZFÚ, 1908. máj. 31. 2. p.
52 Szapáry és a trónörökös leánya. = SZFÚ, 1908. okt. 14. 3. p.
53 Képzőművészet. = BH, 1909. júl. 17. 9. p.; Rövid hírek. = Népszava, 1909. júl. 18. 9. p.
54 Bleriot elutazott. = VmN, 1909. okt. 22. 2. p.
55 Blériot Sorokujfalun. = BH, 1909. okt. 22. 10. p.
56 Bleriot elutazott. = VmN, 1909. okt. 22. 2. p.
57 Blériot Sorokujfalun. = BH, 1909. okt. 22. 10. p.

1909 decemberének elején kezdődött a birtokon a szokásos vadászat, amelyre eljött Goluschovszky Agenor gróf, egykori közös külügyminiszter és felesége, Karácsonyi Margit grófnő, Erdődy Sándor, Draskovits Pál, Prinziczky grófok, Herberstein huszárezredes, Bárzcy István Budapest polgármestere és Fráter Lóránd[58] a híres népdalköltő. A későbbiekben csatlakozott a társasághoz Henrik bajor herceg, Vilmos német császár öccse. A herceg, Andrásy Géza és Szapáry Pál grófok kíséretében utazott a szombathelyi vasútállomásra, ahonnét gépkocsival mentek tovább a sorokújfalui kastélyba.[59] A bajor főúr vadászni, szórakozni, illetve diplomáciai ügyben érkezett ide, amelynek érdekes előzményei voltak. Az 1909. évi morvaországi őszi hadgyakorlaton Vilmos német császár is részt vett. Szapáry Pál erre az alkalomra szervezett automobil csapat parancsnokaként gyakran érintkezett a német császárral, aki kirándulásai alkalmával általában a gróf gépkocsiját vette igénybe. Szapáry szolgálatait a német uralkodó honorálni kívánta és szárnysegédje útján egy ordót küldött neki.[60] E katonai kitüntetés körül aztán bonyodalom alakult ki, mivel ezt egy harmadrendű érdemrendnek tekintették, amilyennel a jelentéktelen szolgálatokat jutalmazták. A kitüntetést a császár adjutánsa adta át Szapárynak, aki azt visszaküldte. Vilmos császárt kellemetlenül érintette ez az eset, és erről tájékoztatta Ferenc Ferdinándot, majd Ferenc Józsefet is. A király kifejezett óhajaként kívánták elsimítani e kényes ügyet, és ezt megfelelő módon Szapáry gróf tudomására hozták. A sorokújfalui vadászatot találták a legalkalmasabbnak arra, hogy megoldják a felmerült problémát. Végül a gróf autómobil csapatparancsnoki minőségében szerzett érdemei elismeréséül első rendű kitüntetést kapott a német császártól.[61] A vadászatot december 4-én sikeresen fejezték be, mindenki jól szórakozott és a főúri nimródok 1875 darab fácánt ejtettek el.[62]

1909 végén érdekes hír jelent meg a helyi sajtóban, amely arról szólt, hogy gazdát cserél a sorokújfalui birtok. „*A sok zajos, vígságos napokat látott sorokujfalui Szapáry-kastély alighanem rövidesen elveszti azt a hírnevet, melynek a mulató, szórakozást kereső magyar mágnásvilágban örvendett. Szapáry Pál gróf ugyanis, mint az ma már nyílt titok, anyagi viszonyainak kényszerítő hatása alatt megválni készül gyönyörű sorokujfalui birtokától. Régóta keres már vevőt. Mint a Magyar Kereskedők lapja írja, Sorokujfalu gazdacserélése már küszöbön van. Állítólag Cóburg Lujza főhercegnő vette volna meg azokon a friss milliókon, melyekhez most atyjának Lipót belga királynak halálával jut*."[63]

A kastélyban ekkor még megtették az előkészületeket VII. Haakon norvég király fogadására, mivel a gróf meghívta egy magyarországi vadászatra, de a hitelezők közbeszóltak és a látogatás elmaradt.[64]Az anyagi gondok meglétét támasztja alá, hogy a tartozások miatt 1910. június 20-án készült egy adásvételi szerződés, amelyben a sorokújfalui uradalmat

58 Fráter Lóránd a következőket írta az itt eltöltött időszakról: „*Már hetek óta együtt volt a főúri társaságnak egy része a sorokújfalúi gyönyörű kastélyban, mikor Kuli a következő sürgönyt kapta: „Duc d'Orleans szép nótáidban gyönyörködni akar.*" … „*Roppant megörültek a vendégek Kuli megérkezésének. Itt értesült, hogy fácán és nyúlvadászat van. Már az első este bemutatta zenei tudományát s a mélabús magyar nóták gyönyörű változataival hegedülte, énekelte, illetve mondta el saját szerzeményű nótáit…*" *Fráter Lóránd:* Genere Kuli. = PH, 1926. okt. 24. 33–34. p.

59 Szombathelyről jelentik … = MTI Politikai Kiadás, 1909. dec. 1.

60 Diplomáciai vadászat Sorokujfalun. = VmN, 1909. dec. 3. 1. p.

61 Uo.

62 A sorokujfalui vadászatok. = VmN, 1909. dec. 4. 2. p.

63 Gazdát cserél Sorokujfalu. = VmN, 1909. dec. 24. 2. p.

64 A Szápáryak. = PN, 1913. márc. 23. 6. p.

Hauser Lipót bécsi kereskedő javára előjegyezték, de 1911. október 31-én a tulajdonjog bejegyzés törlésre került.[65] A problémák meglétére utal az is, hogy 1910 októberében a bíróság a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank kérésére Ghillányi Mihályt nevezte ki a sorokújfalui birtok zárgondnokának, aki ezért ekkor be is költözött a kastélyba.[66]



Sorokújfalui képeslap, 1911.
Bajzik Zsolt gyűjteménye

1911 februárjában rövid hírként közölték a sajtóban, hogy a gyermekeivel együtt a svájci Lausenne-ban tartózkodó Szapáry Pálné grófnőt vakbéllel sikeresen megműtötték.[67] Mindezen események ellenére áprilisban újabb vadászatot tartottak az uradalomban, ennek során értesült Thyssen-Bornemissza Henrik báró, hogy Ágoston nevű testvére ellen 52 millió márka erejéig elrendelték a csődöt.[68] 1911 nyarán a magyar és a német sajtóban többször foglalkoztak egy magyar mágnás anyagi problémájáról. A legtöbb lap ugyan nem írta le a nevet, de megemlítették, hogy az illető sokat szerepelt a börzén, a lóversenyen, ő rendezte a balsikerű Duna-ünnepélyt, a Pouly Fils-féle bikaviadalokat. Ezek alapján mindenki tudhatta, hogy a tönkrement mágnás a főváros Szapáry Palija. A hatalmas birtokaiból ekkor már csak a sorokújfalui domínium maradt, de azt is túlterhelte adósságokkal. Ebben az évben már annyira kritikus a gróf anyagi helyzete, hogy az utolsó földbirtoka is eladóvá vált. Regéket beszéltek az ifjú könnyelműségéről, amellyel a vagyonát rövid pár év alatt sikerült elvernie. De legjobban az jellemezte az elővigyázatlanságát, hogy a csibész–zsar-

65 MNL VaML Szh. tkv. bet. Sorokújfalu 1. betét B. tulajdoni lap 22–23. bejegyzés.
66 Mágnások, adósságok. = PN, 1910. okt. 30. 9. p.
67 Gróf Szapáry Pálnét… = VmN, 1911. febr. 5. 2. p.
68 Ötvenkét milliós csődügy. = VmN, 1911. ápr. 11. 2. p.

gonban ő utána nevezték el a balekokat „palinak". Az esztelen pazarlás és a pech, ami a vállalkozásait kísérte, hamar elvitte az értékeit.[69] Ezekben az években Szapáry ellen, adósságai miatt számos végrehajtási eljárást indítottak, amelynek során kastélya berendezéseit, az ingóságait, borokat, gabonát, kocsikat, gazdasági felszereléseket, luxus- és gazdasági lovakat, szarvasmarhákat hirdették meg a nyilvános árveréseken.[70]

Szili Miksa szombathelyi orvos is a Szombathelyi Törvényszékhez fordult Szapáry 1800 koronás tartozása miatt. A tanúk meghallgatása során bebizonyosodott, hogy az uraság nem rendelkezett pénzzel, ezért nem tudta kifizetni az orvost. Hönig Lajos szerint a doktor már régóta, évi 1200 korona átalányért látta el a grófnál, valamint az uradalomban az orvosi teendőket. Ezért az 1909. évi és az 1910. év első felére járó ellátásért 1800 korona megfizetésére 15 napos határidővel, végrehajtással kötelezték a grófot.[71]

1910. szeptember 13-án, a Szombathelyi Törvényszéken a Legáth testvérek nyújtottak be keresetet a gróf ellen, mivel a leszállított áruk ellenértékét és a kölcsönkért pénzt sem törlesztette. Bár Szapáry azt állította, hogy nem rendelt semmilyen árut és pénzt sem kölcsönzött a kereskedőktől. Azonban Hönig Lajos, Krisztinkovich Dezső és Gábor József – grófi alkalmazottak – egybehangzóan bizonyították, hogy munkaadójuk megbízásából rendelték a különféle termékeket. Az uradalom jószágigazgatója Krisztinkovics Dezső, majd 1908-tól Hönig Lajos személyesen és távbeszélőn jegyeztették elő a portékákat, amelyet a gróf gépkocsin szállított az otthonába. Hönig szintén telefonon kért 400 korona kölcsönt Anatole Monastiernek, amiről francia nyelvű nyugtát állítottak ki. A tanúk a számlák tartalmát nem kifogásolták, és a jószágigazgató az uraság nevében többször is megígérte, hogy az adósságokat rendezik.[72] Az ügy lezárásaként 1911 augusztusában újabb árverési hirdetmény került kiadásra a szombathelyi Legáth testvéreknek megítélt 5101 korona tartozás rendezésére. A július 19-én foganatosított végrehajtás során szarvasmarhákat, kocsikat, gazdasági felszereléseket, borokat és a kastélyberendezéseket foglalták le. A licitálást a sorokújfalui uradalomban, a Géza- és Edeházi majorokban szeptember 23-ára hirdették meg.[73]

1911-ben a hitelezők elérték, hogy a sorokújfalui nagybirtok régóta tervezett parcellázását végrehajtsák. Erre a feladatra alakult egy vállalkozó konzorcium, melynek élére Nemeskéri Kiss Pál nyugalmazott államtitkár került.[74] „Nagy parcellázási üzlet" címmel jelent meg a Pesti Hírlapban június 1-jén a hír, hogy 3.600.000 koronáért kerül eladásra a sorokújfalui földtulajdon. Gerliczy Ferenc báró és Kugler Albert érdeklődtek a gazdaság után, amelynél a felmerülő pénzügyi műveleteket a Szeged-Alföldi Takarékpénztárral kívánták elvégeztetni.[75] Közben, 1911 nyarán beköltözött a kastélyba Szapáry Pál legnagyobb hitelezője, Hauser Lipót bécsi lókereskedő. A parcellázó konzorcium első dolgaként kifizette Hausert, aki ezután elhagyta az épületet. A megjelent sajtóhír szerint, a gróf ekkor már el is vitette a kastélyából azokat az ingóságokat, amelyeket magának tartott meg.[76]

69 Tíz milliós nyereség. = Délmagyarország (továbbiakban: Dm.), 1911. dec. 2. 4. p.
70 Árverési hirdetmény. = PN, 1910. nov. 13. 40. p.; 5348. Árverés. = Budapesti Közlöny Hivatalos Értesítője (továbbiakban: BKHÉ), 1911. márc. 11. 7. p.; 9785. Árverés. = BKHÉ, 1912. ápr. 20. 15. p.
71 MNL VaML Szombathelyi Királyi Törvényszék iratai. Polgári perek nem peres iratai (továbbiakban: Szh. Tszék ir.) II. 299/1910.
72 MNL VaML Szh. Tszék ir. II. 319/1910.
73 MNL VaML Szombathelyi járás főszolgabírája iratai. Közigazgatási iratok 5831/1911.
74 Nagy parcellázások. = VmN, 1911. ápr. 15. 3. p.
75 Nagy parcellázási üzlet. = PN, 1911. jún. 1. 18. p.
76 A sorokujfalui parcellázás. = Magyarország, 1911. jún. 1. 17. p.

Majd 1911 decemberében Szapáry Pál eltűnt az országból, mivel adósságai miatt több pert is indítottak ellene. Ekkor a Vasvári Járásbíróság küldött idézést a grófnak, de azt nem tudták neki átadni. Először a sorokújfalui otthonában keresték, majd Budapesten, Bécsben, és a külföldi városokban, de sehol sem találták meg a bírósági végzéssel. Végül a Budapesti Közlönyben hívták fel a figyelmet a következő év elején kezdődő tárgyalásra.[77]

A sorokújfalui birtokra már majdnem aláírták az adásvételi szerződést Gerliczyvel, amikor Szapáry táviratozott, hogy az még sem eladó. Ennek hátterében az lehetett, hogy a gróf állítólag Párizsban a „*beszélő-mozgófénykép részvénytársaság megalapításával tíz millió frank nyereséghez jutott*”[78] és így az összes hitelezőjét képes lett volna kifizetni.[79] Valószínűleg a gróf csak haladékot kívánt nyerni a pénzügyei rendezésére – hiszen néhány hónap múlva –, 1912. március 30-án a sorokújfalui uradalmat Szapáry Pál 2.500.000 koronáért eladta Gött Gyulának és feleségének, valamint dr. Gött Zoltán győri lakosoknak.[80]

Szapáry anyagi helyzete ennek ellenére továbbra sem rendeződött és nemzetközi feltűnést keltett 1913 májusában, hogy csődöt kértek ellene a budapesti törvényszéken. „*Soha mágnást úgy nem sajnáltak nálunk, mint a rendszerint mosolygó, kedves arcú »Pali grófot«, Sorokujfalu letört urát*.”[81] – írták a Friss Újságban. 1913 augusztusában a helyi és az országos a sajtóban szenzációként közölték, hogy Szapáryt csalás miatt feljelentette Gerliczy Ferenc országgyűlési képviselő. A báró feljelentésében azzal vádolta meg távoli rokonát, hogy megtévesztette, illetve több százezer koronával megkárosította. A gróf ekkor már több mint 4 éve küzdött a teljes anyagi megsemmisülése ellen. Apjától, néhai Szapáry Géza gróftól ugyan tekintélyes összeget örökölt, de ez kevés volt a vadászatok, a főúri reprezentálások és a pazarlások fedezésére. Gerliczy kezességet vállalt a grófért, aki a fedezetül írásban biztosított értékeit közben másoknak eladta. A feljelentésében a báró azt kérte az ügyészségtől, hogy a terhelő bizonyítékok alapján tartoztassák le az ekkor már vagyontalannak tekintett Szapáryt.[82] A feljelentésben szereplő vád szerint az ifjú eltékozolta az örökségét és a vagyonát, a hitelét teljesen kimerítve üzletek szerzésére és közvetítésére adta a fejét, hogy legyen miből élnie. 1911-ben azonban a balkáni háború miatt kialakult rossz pénzügyi helyzet miatt ezek a bevételek is elmaradoztak, amely a gróf teljes vagyoni összeomlását okozták. Hiába fordult a különböző bankokhoz, hogy rendezzék a zilált pénzügyi helyzetét, erre a pénzintézetek nem vállalkoztak. Ebben a reménytelen helyzetben megkeresték Gerliczy Ferencet, a Szeged-Alföldi Takarékpénztár vezetőjét, hogy segítsen rendezni a gróf adósságait. A báró magánemberként hajlandónak mutatkozott segíteni, mivel az ügyvédek azzal bíztatták, hogy a grófnak összesen csak 3.500.000 korona adóssága van, amit könnyen visszaszerezhetnek a parcellázandó sorokújfalui birtokból, de azt jóval az értékén felül terhelték. A megindított tranzakció során Gerliczy 900.000 koronás adósságot vállalt át a Pesti Magyar Banknál, ahol megkezdték a hitelezők kifizetését. De közben egyre több olyan kölcsönre derült fény, amely nem szerepelt a listában. A báró feltétlenül megbízott barátjában és elhitte neki az adóssága mértékét, de hamar kiderült, hogy 1.000.000 koronával túlfizette a kialkudott összeget. Gerliczy ezért újabb fedezetet kért Szapárytól,

77 Szapáry Pál gróf eltűnt. = VmN, 1911. dec. 23. 1. p.
78 Tíz milliós nyereség. = Dm., 1911. dec. 2. 4. p.
79 Uo.
80 MNL VaML Szh. tkv. bet. Sorokújfalu 1. betét B. tulajdoni lap 24–26. bejegyzés.
81 *Tábori Kornél:* Gavallérok közelről. = Friss Újság, 1924. okt. 19. 4. p.
82 A sorokujfalusi grófot csalásért feljelentették. = VmN, 1912. aug. 3. 2. p.

aki maga és felesége nevében írást adott arról, hogy az összes bútorát, elzálogosított és még meglévő részvényeit, felesége ékszereit biztosítékul adja. 2 hónapot kért arra, hogy a 3.500.000 korona felett lévő kifizetéseket törleszti, ellenkező esetben az értéktárgyak a báró tulajdonába mennek át. Az idő múlásával egyre több hitelező és egyre nagyobb követelésekkel jelentkeztek. Gerliczy bizalmatlanná vált és ügyvédje által megindította a fedezetül felajánlott értékek lefoglalását. Ekkor derült ki, hogy a részvényeket közben más nevére írták át, az ékszerek eltűntek, a sorokújfalui kastély bútorait pedig eladták. A megkárosított báró ezek után adott utasítást az ügyvédjének, hogy jelentse fel a grófot és feleségét.[83] Néhány nap múlva megjelent újsághír szerint Szapáry a bírói út elkerülésével óhajtotta megoldani ezt az ügyet, és ekkor még Gerliczy ügyvédje sem terjesztette be az ügyészségre a gróf által aláírt közjegyzői okiratot. A békés megegyezés fő feltételének azt tartották, hogy az elvitt értékeket visszaszállítják oda, ahová azt a közjegyzői okiratban foglalt szerződésben megállapították.[84] Szapáry alaptalannak tartotta a vádakat és ezért felkérte Szemere Miklós és Batthyány Elemér grófokat, hogy provokáljanak párbajt a báró ellen. „*Valószínű, hogy az egész bűnvádi följelentésnek nem is lesz más eredménye, mint ez a párbaj. A gróf urak és a báró urak egymás közt fogják elintézni az ügyet két pisztolydurranással vagy néhány lapos kardvágással*.” [85]

1913 augusztusának végén a Budapesti Hírlap ismét Szapáry Pál ügyével foglalkozott. A nagy nyilvánosságot keltett ügyben a rendőrség több tanút is kihallgatott és az ügyészség elé terjesztette a nyomozati aktákat. Az ügyészség azonban megtagadta a vád képviseletét. Vázsonyi Vilmos dr. szerint a rendelkezésére bocsátott iratok tartalmának a mérlegelése után úgy találta, hogy Szapáry és felesége sem csalást, sem más büntetendő cselekményt nem követtek el a sértett és társai ellen. Az ügyész szerint a gróf és a feljelentő között létrejött 1912. december 5-ei megállapodás a grófnét semmire sem kötelezte, mivel a közös tulajdonukat képező sorokujfalui ingatlan eladására adott csak meghatalmazást. De nem volt alapja a följelentésnek Szapáryt illetően sem, mivel nem felelt meg a valóságnak, hogy a báró által bejelentett 548.869 korona követelésre nem állt rendelkezésre a fedezet. Az 1912. évi megállapodás által biztosítékként lekötött ezüstneműeket ugyanis Badruch Károly ékszerész 320.000 koronára becsülte, s amelyeket 300.000 korona lefizetése ellenében szándékozott csak kiadni a grófnénak. Ezzel szemben a becsatolt foglalási jegyzőkönyv szerint a följelentők mindössze 9204 koronára becsülték azt, a 30.000 korona lombard kölcsönnel terhelt Ritz Szálloda Rt. részvényeit pedig értéktelenek tekintették. Így a följelentő által csalárdul elvontnak beállított fedezet alig tett ki 20.000 koronát, amelyet aránylagosan csekély értéknek tekintette az ügyész, különös tekintettel a gróf társadalmi helyzetére és közismert személyére. Az 1912. december 5-ei megállapodás a följelentettre nézve nem eredményezett anyagi hasznot, csak a följelentők számára tekintették előnyösnek a szerződést. Az ügyész szerint nem állapítható meg a gróf terhére az sem, hogy a december 5-ei megállapodásban felajánlott fedezeti tételekkel fondorlatos módon megtévesztette volna Gerliczyt és társait.[86]

83 Gerliczy Ferenc báró csalással vádolja Szapáry Pál grófot. = Az Újság, 1913. aug. 2. 6. p.; Gerliczy Ferenc följelentése Szapáry Pál ellen. = Dm., 1913. aug. 2. 3. p.
84 Békésen intéződik el a Gerliczy-Szapáry affér? = Dm., 1913. aug. 5. 5. p.
85 Párbajjal és Kaszinóbojkottal fejezik be a Gerliczy-Szapáry ügyet. = Népszava, 1912. aug. 3. 11. p.
86 Törvényszéki csarnok. Szápáry Pál gróf ügye. = BH, 1913. aug. 22. 16. p.

Pali gróf kora ifjúságától jelentős szerepet vitt a pesti arisztokraták körében. A Parklub elnökeként, pazar mulatságok rendezőjeként kitűnően értette a nagyúri reprezentálást. A vadászatokon és bálokon kívül a kártyajáték is gyorsan apasztotta a vagyonát. Angol, német királyi hercegek és hercegnék, orosz nagyhercegek is megfordultak a sorokújfalui uradalomban, ahol a leghíresebb cigánybandák szórakoztatták az előkelő vendégeket. A magyar mágnásvilágban senki nem rendelkezett annyi szép lóval és hintóval, mint a gróf felesége. Angol, német, francia, orosz, olasz és öt magyar kocsist tartottak egyszerre, hogy az előkelő vendégeik lehetőleg anyanyelvükön beszélhessenek a fogat hajtójával. A fiatal gróf soha nem kímélte a pénzt, így nem is csoda, hogy az örökölt uradalmak közül csak a sorokújfalui maradt meg 1912-ig.[87]

Az utolsó birtokának eladása után 5 évvel, 1917 januárjának végén Bécsben, a Cottage szanatóriumban rövid betegség következtében meghalt Szapáry Pál, aki néhány évvel korábban még a főúri világ sokat szereplő és számottevő tagjaként szervezett vadászatokon nemcsak a hazai mágnásvilág tagjait, hanem külföldi uralkodókat is vendégül látott a birtokán.[88] A gróf neve fogalommá vált Magyarországon, de Bécsben, Párizsban és Londonban is. „*Kedvelt tagja volt a legelőkelőbb társaságoknak, igazgatója a Park-klubnak és rendezője sok fényes mulatságnak. Sorokújfalui birtoka valóságos mesebeli birodalom volt, Goluchowski Agenor és Blériot, kívülük sok más előkelő idegen ott hallgatta a magyar cigányzenét. Szerencsétlen vállalkozásai lassanként felemésztették milliós vagyonát és Sorokújfalu is dobra került.*”[89] A mágnás halála utáni évtizedekben Krúdy Gyula és mások is megemlékeztek a „bohém” Szapáry Paliról, akinek ötleteként említették az 1902. évi lovagi játék megszervezését a fővárosban,[90] de ő rendezte a következő évben az emlékezetes Duna-ünnepélyt is.[91] Krúdy az Anna-bálok hőseként említi Szapáryt, aki „*voltaképpen mindig úgy lengedezett Pesten, mintha örökké bálokba készülne…*”[92] Az író megjegyezte még, hogy nagyszabású embernek indult a gróf, akit Magyarországon még sokáig emlegetnek kedvességéről, szeretetreméltóságáról, könnyelműségéről, de végül is csak egy Anna–bál rendező lett belőle. Vidáman járta Budapest utcáit és „*rossz sorsát olyan mosolyogva viselte, mint azok a bálrendezők, akiknek a mulatságát elverte az eső.*”[93]

TULAJDONOSVÁLTÁS ÉS A KASTÉLY ÁTÉPÍTÉSE

Az 1912-ben befektetésként megszerzett birtok az 1. világháború időszaka alatt ismét új tulajdonos kezébe került, amikor 1916 júniusában 4.800.000 koronáért dr. Haupt–Buchenrode István báró,[94] az osztrák urak háza elnöke megvásárolta azt.[95]

87 Uo.
88 Szapáry Pál gróf meghalt. = Szombathelyi Újság (továbbiakban: SZÚ), 1917. febr. 1. 3. p.
89 Gróf Szapáry Pál halála. = PN, 1917. febr. 1. 10. p.
90 *Krúdy Gyula:* A XIX. század vizitkártyái. Ferenc József lovagjai. = Magyarság, 1927. szept. 18. 13. p.
91 *Uő:* Régi pesti históriák. = Újság, 1932. jan. 31. 25. p.
92 *Uő:* A XIX-ik század vizitkártyái. Anna-bálok hőse. = Magyarság, 1926. júl. 25. 7. p.
93 Uo.
94 Buchenrodei báró Haupt István (Göding, 1897. május 22. – Rio de Janeiro, 1959. november 16.) bankigazgató.
95 Új vármegyei földesúr. = SZÚ, 1916. jún. 16. 3. p.; Gazdát cserélő nagybirtok. = BH, 1916. jún. 17. 14. p.

A Tanácsköztársaság időszaka alatt Vas vármegye 3000 budapesti gyermek nyaraltatására dolgozott ki javaslatot. A Népjóléti Népbiztosság küldöttsége végiglátogatta a megye gazdátlanul maradt kastélyait azzal a céllal, hogy azokban fogják elhelyezni a nyaraló gyermekeket. Így jártak Bogáton (ma: Szombathely része), Balogfán (ma: Balogunyom), Bakófán (ma: Táplánszentkereszt), Pinkafőn (ma: Pinkafeld, Ausztria), Borostyánkőn (ma: Bernstein, Ausztria), Hegyfalun, Gyimótfalván (ma: Jormannsdorf, Ausztria), Bucsun, Szentkereszten (ma: Táplánszentkereszt), Táplánfán (ma: Táplánszentkereszt), Sorokújfalun és más kastélyokban is, ahol megállapították az épületek befogadóképességét.[96] De 1919-ben összeírták a vármegyében található úrilakokat, kastélyokat, amelynek során Sorokújfaluban Haupt–Buchenrode István báró osztrák állampolgár 27 szobás, nyolc személyzeti lakásos, két konyhás és verandás kastélyához 2 kh[97] park tartozott, amely ekkor üresen állt. A listán szerepelt még a kilenc szobás, verandás, két cselédszobás, konyhás kiskastély is, amelyhez 2 kh gyümölcsöst és konyhakertet jegyeztek fel. Ebben az épületben az intéző és famíliája, valamint 3 „proletár" család lakott.[98]

E zűrzavaros időszak után, 1920. május 5-én ajándékozási szerződést kötött a báró a fiával, ifjabb Haupt–Buchenrode Istvánnal. Az egyezmény tárgyát a sorokújfalui uradalom, a kastély, és az egyéb épületek – valamint az összes berendezés – képezték. Az ingatlanokat 2.622.800 korona, míg az ingóságokat 1.280.000 korona értékűre becsülték. Az apa a megállapodásban fenntartotta magának az életfogytiglani haszonélvezeti jogot, és a továbbiakban igényt tartott a birtok jövedelmének ¾ részére, valamint a kastélyban való lakhatásra, maga és családja részére. Halála után özvegyét illette az életfogytiglani haszonélvezeti jog, a birtok jövedelmének ¼ része, és a lakhatási jog a rezidenciában. A birtokra a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank javára bejegyzett – 1.600.000 korona – tartozást a megajándékozott fiú vállalta magára.[99] Az 1922. január 16-án Szombathelyen kiállított közjegyzői okirat szerint az ifjabb báró 3 millió korona hitelt kért a Pesti Magyar Banktól. A megállapodás tervezete szerint az adósságot 10 féléven keresztül 345.000 korona részletfizetéssel kívánta törleszteni. A kölcsön fedezetéül a tulajdonos nevén szereplő sorokújfalui birtokot, annak tartozékait, valamint a haszonélvezeti jogát jegyezték be.[100]

1921 őszén az ifjabb báró vízerőművet készíttetett a kastély közelében, – a Sorok patakon – Pohl Ede és fiai gépgyárral és Trümmel József sopronújlaki (ma: Neutal, Ausztria) építőmesterrel. Az itt megtermelt árammal látták el Sorokújfalu és Sorkipolány (ma: Sorokpolány) településeket, az uradalom épületeit és a kastélyt is. A korábbi malom helyén, az alulcsapott vízikerék helyett egy 720 másodperc/liter teljesítményű álló tengelyű turbinát építettek be a régi épület falai közé. 1922. február 25-én azonban bedőlt a betonpartfal és a turbinakamra, valamint leszakadt a duzzasztógát jobb oldala. A szakértők megállapították, hogy a kimosódás következtében bekövetkezett problémát a fazsilipes gát rossz állapota idézte elő, amelyet az építkezés előtt kellett volna kijavítani. Az összes helyreállítás költségét 401.844 koronában állapították meg, ehhez számolták még azt a költséget, amelyet a vil-

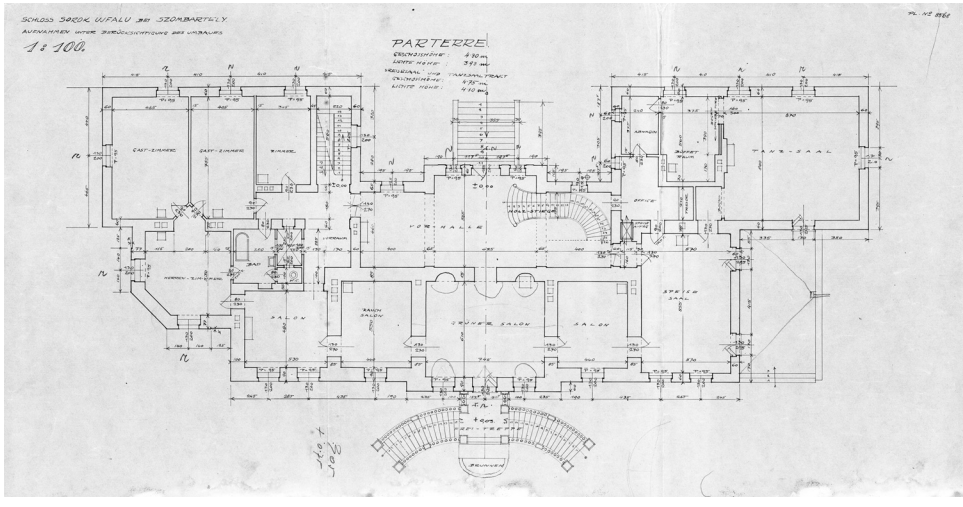
96 *Kiss Mária:* Egészségügy. In: A Tanácsköztársaság Vas megyében. Tanulmányok. Szerk. Rácz János. Szombathely, 1979. 237–251. p.

97 1 kataszteri hold = 1600 négyszögöl = 5755 m^2 = 0,5755 hektár.

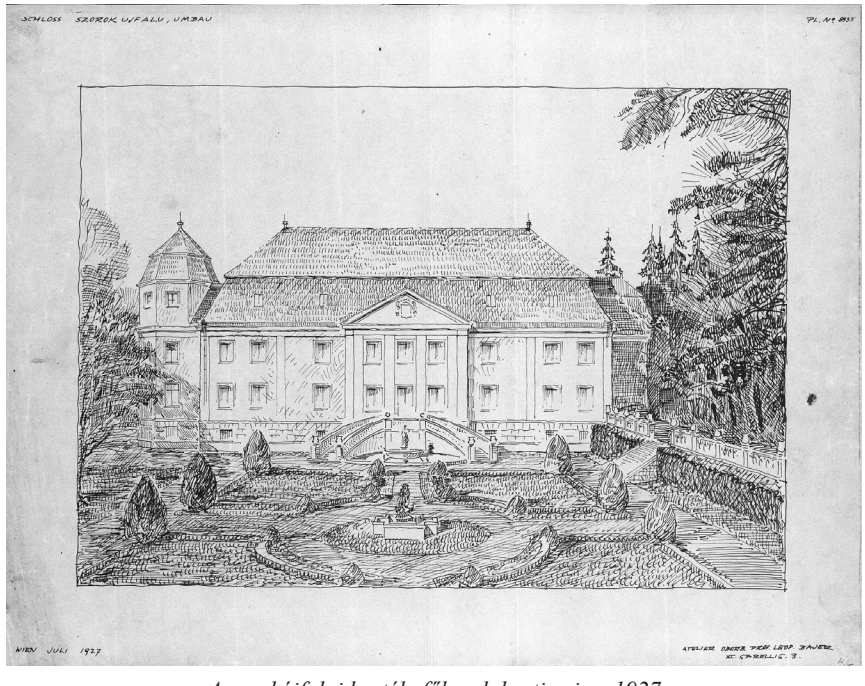
98 *Bajzik Zsolt:* Vasi kastélyok a Tanácsköztársaság idején. = Vasi Szemle (továbbiakban: VSZ), 2000. 6. sz. 809. p.

99 MNL VaML Vas Megye Törvényszéke iratai. Szombathelyi járás telekkönyvi iratai (továbbiakban: Szhely jár. tkv. ir.) 38/1920

100 MNL VaML Szhely jár. tkv. ir. 20/1922. Közjegyzői okirat.



A sorokújfalui kastély földszinti alaprajza, 1927
MNL VaML Szhely. ép. váll. ir. 33. doboz. Sorokújfalu, 1927–1930.



A sorokújfalui kastély főhomlokzati rajza, 1927
MNL VaML Szhely. ép. váll. ir. 33. doboz. Sorokújfalu, 1927–1930.



Sorokújfalui képeslap, 1930-as évek. Bajzik Zsolt gyűjteménye

lannyal ellátott települések fizettek volna az áramért.[101] A szakértői összeírás szerint villanyvilágítással láttak el a kastélyban 27 szobát, öt fürdőszobát, két hivatali szobát, a konyhát, a személyzeti ebédlőt, a gazdatiszti lakóházat és irodát, a főintéző lakását, a major épületeit, a kocsiszínt, az istállót, és a villanyszerelő lakóházát.[102]

1927 és 1930 között jelentős átalakításra, modernizálására került sor a kastély épületén és a parkban is. A báró a szombathelyi Müller és Weisz építési vállalkozókat bízta meg a kastély átépítési munkálataival, amellyel tulajdonképpen 1928-ra elkészültek, de néhány garanciális javítást a későbbiekben végeztek el. A terveket Leopold Bauer[103] bécsi építész professzor, tanár készítette el, illetve a munkálatokat is ő koordinálta.[104] Egy 1927-ben Müller Ede és Weisz Oszkár építési vállalkozóknak címzett levél szerint az épület rekonstruálásának első részletére vonatkozó műveletet is Bauer professzor készítette elő. Az építési vállalkozók a terveket az építésznél, illetve a bárónál tekinthették meg, illetve a kastélyban felvételeket is készíthettek. A munkát oly módon kellett végrehajtaniuk, hogy a régi tető fölé emelték az újat, a szükséges átvágások és dúcolások segítségével. A beázások ellen ponyvával védekeztek. A szükséges falazásokat az attika fal lebontásából maradt régi tég-

101 MNL VaML Szombathelyi Kultúrmérnöki Hivatal iratai. Sorokújfalui vízerőtelep 130.
102 Uo.
103 Leopold Bauer (Krnov, 1872. szeptember 1. – Bécs, 1935. október 7.) az újabb bécsi építészet képviselője, Otto Wagner tanítványa, modern szellemben, de a klasszikus hagyományok alapján dolgozott. Számos kastélyon és lakóházon kívül ő készítette az egykori Osztrák–Magyar Bank terveit. Művészeti Lexikon. Szerk. Éber László. 1. A–K. Bp., 1935. 81. p.
104 MNL VaML Szombathelyi Építőipari Vállalat iratai (továbbiakban: Szhely. ép. váll. ir.) 33. doboz. Sorokújfalu, 1927–1930.

lából, míg a kéményeket betonból kérték megépíteni. A megbízó azt is meghatározta, hogy az odaszállított régi cserép is legalább olyan minőségű legyen, mint amilyen korábban borította az épületet. A kiírt munkákon kívül a báró a kőmelléklépcső folytatásában lévő padlás falépcsője helyett betonlépcsőt kívánt készíttetni.[105] Bauer építész nem támogatta, hogy a homlokzatra kerülő címert műkőből készítsék, hanem azt javasolta, hogy a ballusztrádokat, a parkban lévő szoborалkotásokat is valódi kőből faragják ki, mert tapasztalata szerint az kevesebbe került. Az épület homlokzatát Sempernova anyaggal javasolta bepucoltatni.[106] Az építkezést 1930 augusztusában fejezték be teljesen, amikor is jelentették a megbízónak, hogy a kastélyban 2 évvel korábban megkezdett átalakítási munkák után felmerült hiányokat pótolták, a szükséges javításokat elvégezték.[107] Közben még 1928-ban 3 napos teniszversenyt rendeztek a dunántúli mágnásoknak, amely eseményt rendkívüli érdeklődés kísérte. A viadalon megjelent vasi főurak között említik Batthyány-Strattmann László herceget, Apponyi Albert grófot, Eszterházy herceget, a Szapáry-, Sigray, Erdődy grófokat, Tarányi Ferencet és dr. Pető Ernőt, valamint a szomszédos vármegyék előkelőségeit. A verseny augusztus 23-án, Iváncon vette kezdetét Sigray Antal grófnál, ahonnét a főúri társaság tagjai autóval utaztak Pető Ernő és felesége acsádi kastélyába, ahol hajnalig táncoltak. Augusztus 24-én Sorokújfalun Haupt–Buchenrode báró kastélyában került sor az újabb mérkőzésekre, amelyen részt vett többek között Erdődy Marietta grófnő, Szécsényi grófné, Lónyay grófné, Szapáry grófné. Körmenden folytatódott a következő napon a küzdelem, ahol közel 11 személyből álló főúri társaság gyűlt össze.[108] 1929-ben is hasonló 3 napos teniszversenyre került sor, ekkor a körmendi, a sorokújfalui és ivánci kastélyok a helyszínei a versengésnek.[109]

1932-ben, az akkor már Bécsben tartózkodó Szapáry László gróf pert indított Haupt-Buchenrode István ellen, hogy visszaszerezze az egykori sorokújfalui családi mauzóleumot. Az ügy előzményei a birtok eladásához kapcsolódtak, amikor Szapáry László eladta azt testvérének, Szapáry Pálnak és feleségének. Az uradalmat át is írták a vevők nevére, akik azonban 1912-ben továbbadták a gazdaságot. Szapáry keresetében azt állította, hogy az adásvételi szerződésbe tévedésből került bele annak a parcellának a száma, amelyen a szüleinek a kriptája található. „*Ő annakidején a szerződés megkötésekor nem is ügyelt a dologra, nem tűnt fel neki, hogy a megállapodásban szereplő számok között az a parcella is benne foglaltatik, amelyen a mauzóleum van és így történet, hogy tévedésből ezt a darab földet is átírták a vevőkre. Mindaddig, amíg az ingatlan Szapáry Pálék nevén volt, a tévedésre nem is jött rá, mert hiszen továbbra is látogathatta a kriptát, karbantartásáról gondoskodhatott és fogalma sem volt arról, hogy ez a terület már nem az övé.*”[110] – nyilatkozta az elszegényedett gróf. A kérdés akkor éleződött ki, amikor a Haupt–Buchenrode báróék szerezték meg az ingatlant és a tulajdonjoguk alapján a mauzóleum feletti rendelkezési jogot is maguknak tartották fenn. Szapáry a keresetében azt kívánta bizonyítani, hogy a

105 Leopold Bauer levele Szombathely, 1927. július 29. MNL VaML Szhely. ép. váll. ir. 33. doboz. Sorokújfalu, 1927–1930.
106 Leopold Bauer levele Wien, 1928. március 10. MNL VaML Szhely. ép. váll. ir. 33. doboz. Sorokújfalu, 1927–1930.
107 Weiss Oszkár levele, Szombathely, 1930. augusztus 12. MNL VaML Szhely. ép. váll. ir. 33. doboz. Sorokújfalu, 1927–1930.
108 Főúri teniszverseny. = Vvm., 1928. aug. 28. 4. p.
109 A vasmegyei arisztokraták tenniszversenye. = Vvm., 1929. aug. 28. 2. p.
110 Szápáry László gróf tévedésből eladta családi mauzóleumát. = Magyarország, 1932. aug. 13. 8. p.

kérdéses terület átruházása csak tévedésből történt, és ő annak idején kijelentette, hogy a kriptát a maga számára kívánja fenntartani. A báró a kereset elutasítását kérte, mivel a korlátozásról őt nem tájékoztatták, amikor az egész földtulajdont megvásárolta. Hosszas pereskedés után végül a kúria a beadott keresetet elutasította, mivel a tévedés korrigálását csak a telekkönyvi átírástól számított 3 éven belül lehetett volna kérvényezni.[111]

Nem véletlen, hogy Szapáry pert indított, mivel teljesen elszegényedett és pénzre lehetett szüksége. Az 1. világháború alatt és az összeomlást követő években Szapáry László ijesztő gyorsasággal haladt a csőd felé. Az ő költséges életmódja is rengeteg pénzt emésztett fel, és a birtokainak zöme az elcsatolt területekre került. Sokáig pereskedett a földjeinek kisajátítása miatt, de a kiadások és az adósságok lassanként teljesen tönkretették. A korábban pazar pompában élő – egykori fiumei kormányzó – ekkor már Bécsben élt, ahol hónapos szobában lakott és az egyik bécsi kávézóban töltötte napjait. Ebben az időben jelent meg a hír, hogy muraszombati kastélyát és a parkját a szerbek elárverezték, amely Szapáry számára természetesen egyetlen fillért sem jelentett, mivel az ősi birtokot már korábban megszerezték a hitelezők.[112]

Az 1934-ben a Szombathelyi Ünnepi Hét keretében a városban ismét művészettörténeti kiállítást rendeztek, amelyen a vármegye kastélyainak értékei is bemutatásra kerültek. A sorokpolányi Haupt–Buchenrode család herendi, meisseni, ludwigsburgi porcelánokat, egy faragott, fehér alapon arany–zöld színű, márványlappal ellátott rokokó és egy 17. századi csonttal berakott német asztalt, valamint egy velencei karos gyertyatartót ajánlott fel a bemutatóra.[113] A katalógus szerint 13 tárgyat – bútorokat, különféle porcelánokat – állítottak ki a báró gyűjteményéből, amelyek között faragott, aranyozott keretben a Szapáry grófról készült olajfestményt is megemlítik.[114]

A 2. világháború vége előtt Sorokpolány község határában munkaszolgálatosokat dolgoztattak a fakitermelésen. Várkonyi Endre visszaemlékezése szerint egy havas téli napon olasz katonák érkeztek a sorokpolányi kastélyhoz, ahol a munka elosztása történt. A Rábahídvégen elszállásolt olaszokat teherautóval hozták ide, felsorakoztatták őket az épület előtt, ahol fejszét, fűrészt, csákányt kaptak és a munkaszolgálatosokkal együtt tevékenykedtek. A jelenlévő németek hajszolták, állandóan szidták és fenyegették az olasz katonákat.[115]

1944 őszén a falu alatti réten a németek repülőteret alakítottak ki és a tiszteket a kastélyban szállásolták el. Az álcázott repteret zsidó munkaszolgálatosokkal építtették meg, majd utána 1945 februárjáig a bárói uradalomban foglalkoztatták őket. Német repülőalakulat tisztjei a rezidencián, illetve a személyzet lakásaiban kerültek elhelyezésre.[116] 1944 októberében a Honvédelmi Minisztériumból egy főosztály érkezett ide, kb. 150-en, akiket az intéző lakásába és a magánházakba kvártélyoztak be. Még 1944 késő őszén József bajor főherceg és felesége Auguszta főhercegasszony költözött a kastélyba és egészen 1945 márciusáig vendégeskedtek itt.[117] 1944 karácsonyán „*Bismarc Ursula 6 méteres fenyőfát állított a kastély halljába és minden gyermeket megvendégelt két almával meg egy pár szem cukorral*.”[118]

111 Uo.
112 Fiumei kormányzói palotájától a bécsi kis kávéház márványasztaláig. = Kis Újság, 1933. aug. 20. 6. p.
113 *Bajzik Zsolt:* Ünnepi hét és a művészettörténeti kiállítás Szombathelyen. = VSZ, 2010. 3. sz. 294. p.
114 *Horváth Tibor Antal – Radnai Rezső:* Szombathelyi művészettörténeti és kultúrtörténeti kiállítás tárgymutatója. Szombathely, 1934. 20., 24., 29., 46., 52., 65., 67., 85. p.
115 *Várkonyi Endre:* Menekült olasz katonák Magyarországon. = Új Tükör, 1984. máj. 13. 45. p.
116 *Szabó László:* Szemelvények Sorokpolány történetéből, 1944–1948-ig. = Vasi Honismereti Közlemények, 1975. (továbbiakban: Szabó, 1975.) 40–41. p.
117 Szabó, 1975. 41–42. p.
118 Szabó, 1975. 42. p.

A szovjet csapatok közeledésének hírére a nélkülözhető és mozgatható értékek tekintélyes részét összecsomagolták, vagy elrejtették. 1944 őszén a báró nagyobb méretű szekereket készíttetett, és három alaposan megrakott kocsit 1945. február 20-a körül útnak is indított, míg a kastély drága bútorait vasúton szállíttatták Innsbruck környékére.[119] Március 25-én Haupt–Buchenrode István feleségével együtt indult el egy erősen megpakolt autóval Ausztriába, és a személyes tárgyaik mellett az ékszereiket, és porcelántárgyaikat is magukkal vitték.

A 2. VILÁGHÁBORÚT KÖVETŐ ÉVEK

A báró és a vendégeinek távozását követően hamarosan a minisztérium és a német katonaság is elhagyta a települést, majd egy magyar repülőalakulat foglalta el a kiürített épületet. A katonák 1945. március 29-én éjjel kerültek orosz fogságba, akiket innét a szomszédos Gyulamajori fogolytáborba vittek.[120] Másnap mozgó tábori kórház érkezett és az épületben elsősegélynyújtó helyet, valamint hadikórházat rendeztek be. A súlyos sebesülteket Táplánszentkeresztre vitték, míg itt a könnyebb sérültek és a reménytelenek maradtak. Kiss István visszaemlékezése szerint, amíg ő ott dolgozott nyolc orosz katona halt meg, akiket a falu temetőjében hantoltak el, majd később a Zalaegerszegre vitték őket. [121]

A Szovjet Parancsnokság a kastélyt kórház céljaira vette igénybe, s az ott maradt dokumentumokat, papírokat és a számukra értéktelen dolgokat elégették.[122] Az épületből 1946 szeptemberében költöztették ki a sebesülteket, miután a még kezelésre szoruló katonákat Szombathelyre beszállították. A kiürített épület sorsáról ezután már a község képviselőtestülete döntött.[123] A Sorokpolányi Községi Földigénylő Bizottság 1945. május 13-án tartott ülésén már szóba került az építmény további sorsa. A felvett jegyzőkönyv szerint az igénybe vett földbirtokhoz tartozott az 5 hektáros park közepén található 36 szobás kastély és a hatszobás kiskastély kb. 1000 négyszögölnyi[124] parkszerű területtel. A harmadik épületként említették a hétszobás tiszti lakást, amelyhez 200 négyszögöl udvar tartozott. A kastélyt szanatóriumnak, a kiskastélyt községi kultúrháznak, a tiszti lakot körorvosi épületnek kívánták felhasználni.[125]

Még 1945 októberében a Sorokpolányi Községi Földigénylő Bizottság jegyzőkönyvbe foglalta, hogy Haupt–Buchenrode István és a gyermekei tulajdonát képező – Sorokpolány község határában eső részét – mintegy 450 kh szántót, 9997 kh rétet, 26 kh kertet, továbbá Kisunyom határában 90 kh szántót, az Egyházasrádóctól megegyezés után átengedett 45 kh szántót igénybe veszik, és ezért a bizottság elkobzási határozatot hozott. A döntésüket azzal indokolták, hogy nevezettnek 1000 holdnál nagyobb a birtoka, a háború alatt élelmet szállított Németországba, és németbarátként gyűlölték az orosz hadsereget. Az alkalmazot-

119 *Bajzik Zsolt:* A Vas megyei kastélyok és műkincsek sorsa 1945 után. = VSZ, 1998. 1. sz. (továbbiakban: Bajzik, 1998.) 22–23. p.
120 Sorokpolányi falukrónika, 1970. 12–13. p.
121 Sorokpolányi falukrónika, 1970. 14. p.
122 Bajzik, 1998. 23. p.
123 Bajzik, 1998. 15. p.
124 1 négyszögöl = 3,596651 m^2.
125 MNL VaML Vas Megye Földhivatala iratai. Szombathelyi járás, Sorokpolány (továbbiakban: Földhiv. ir.) 3247/1945.

takat, munkásokat zsarolták és tudomásuk szerint a nemzetellenes kormányt mindenben támogatták. Az igénybevett birtokon lévő vízi turbinás villanytelepet – amely a községet villannyal látta el – szövetkezeti alapon vették igénybe.[126] Novemberben Vasvármegye Földbirtokrendező Tanácsánál megvizsgálták az elkobzási javaslatot, amelynek ténybeli állításai ügyében kihallgatták Janzsó Ferenc gazdatisztet, aki 1939-tól az oroszok bejöveteléig állt az uradalom alkalmazásában. Elmondása szerint a báró nem szállított állatokat, sem gazdasági felszereléseket Németországba. Az oroszok bevonulása előtt a német SS-katonák szedték össze a jószágokat, amelyeket a gazdatiszt és a gazdasági cselédek húzogatták le a teherautókról. Janzsó nem gondolta németbarátnak egykori munkaadóját, mivel szerinte a jobboldali kormány őt magát és a feleségét tévesen zsidó származásúnak gondolta. A báró a zsidókkal jó kapcsolatot ápolt, szoros barátságban tartott fenn a vármegyei takarékpénztár vezetőjével, Stein Ágostonnal. Janzsó vallomása szerint, nem hallott olyan nyilatkozatot főnökétől, amelyben gyalázta volna az oroszokat, és szerinte a munkásait sem zsarolta. Nem tartotta antiszociálisnak, mivel faluban a napközi otthont állíttatott fel a gyermekek részére, és minden karácsonykor szeretetcsomagot osztott ki.[127]

Hóbor István földhözjuttatott sorokpolányi lakos szerint is a báró nem szerette a németeket, mivel sok kárt okoztak a gazdaságában. A munkásoknak rendes bért fizetett, a cselédség és a gyermekek részére karácsonyi ajándékot, míg a szegényeknek ruhát osztott, a munkásokat pedig rendes lakásokban helyezte el.[128] Varga István szerint a báró 3 héttel az oroszok bejövetele előtt élelmet és a poggyászukat szállíttatta a dömötöri (ma: Sorkifalud) vasútállomásra, ahonnét kimentek Németországba. A tanú másoktól hallotta, hogy a báró belépett a nyilaskeresztes pártba és felesküdött rájuk. A felesége pedig egy alkalommal az ő házánál kijelentette, hogy „*az oroszok, az a piszkos nép bejönnek az országba.*"[129] A munkásokat zsarolta a földbirtokos és nem kapták meg azt a bért, amit a rendeletek előírtak. Vargát az intéző bocsátotta el, amikor reklamált a kevés munkabére miatt.[130]

Az ellentmondásos vallomások ellenére a Vasvármegyei Földbirtokrendező Tanács jóváhagyta a községi földigénylő bizottság határozatát.[131] 1946. március 10-én a sorokpolányi római katolikus egyházközség képviselőtestülete rendkívüli közgyűlést tartott. Az egyházközség jegyzője szerint, a vallás- és közoktatási miniszter már korábban a vármegyei tanfelügyelőség által felszólította az iskolaszékeket, hogy jelentsék az olyan kastélyokat, tiszti lakásokat, amelyek a földreform során gazdátlanul, illetve kihasználatlanul maradtak és alkalmasak iskolai célra. Erre az iskolaszék jelentést tett a nagy- és kis kastélyokról. Ezzel kapcsolatban a tanfelügyelői hivatal megkereste az iskolaszéket, hogy a községi földigénylő bizottságnál nyújtsák be az igényüket. Az egyházközség jegyzője szerint a földigénylő bizottság elnöke azt a felvilágosítást adta, hogy „*a községi földigénylők bizottsága még a múlt évben oly értelmű határozatot hozott, hogy a nagykastély iskola és tanítói lakás céljára, a kiskastély pedig kultúrház céljára utaltassék ki a vármegyei földbirtokrendező tanácsnál. A vármegyei földbirtokrendező tanács a kiskastélyra vonatkozó határozatot annak idején jóváhagyta, a nagykastélyra vonatkozólag közölte, hogy ebben az ügyben ké-*

126 Uo.
127 Uo.
128 Uo.
129 Uo.
130 Uo.
131 Uo.

sőbb fog dönteni.”[132] 1946. július 12-én a földigénylő bizottság javaslatot tett a nagykastély juttatására. A felvett jegyzőkönyv szerint már korábban javasolták, hogy az épületet a római katolikus iskolának utalják ki, s ezt ekkor is megerősítették. Sőt, helyesnek vélték annak átadását, mivel az iskolának szüksége volt arra, és kulturális célokat is szolgálhatott. Ekkor az épület gazdátlanul állt, és a bizottság szerint renoválás, tatarozás nélkül az használhatatlanná válik. „*A nagykastély ezideig nincs, illetve nem volt más célra jelölve. A juttatásnál a villanytelephez és a kastélyhoz, illetőleg a villanykezelő és szerelő részére használt lakásokra a bizottság fenntartja igényét, mert arra szüksége lesz. Ezek az épületek 3 házból állanak, s a kastélytól elválaszthatók.*”[133]

Helység	Tulajdonos	Tartózkodási hely	Helyiségek	Terület	Észrevételek
Sorokpolány	Haupt–Buchenrode István báró	Ausztria	32 helységes kastély	6 kh 856 négyszögöl	Iskola és tanítói lakás céljára szükséges.
Sorokpolány	Haupt–Buchenrode István báró	Ausztria	5	730 négyszögöl	Kultúrház céljait szolgálja.

Részlet a földbirtokreform során tanügyi célokra igénybe vehető épületekről készített kimutatásból.[134]

1946 őszén indult meg az országban a népi kollégiumok szervezése. Ekkor felmerült a lehetősége annak, hogy az épen maradt kastélyban helyeznék el az iskolát és a népi kollégiumot. November 20-án dr. Sulyok Kálmán tankerületi főigazgató, dr. Bariska Mihály főigazgató helyettes kollégáikkal együtt tekintették meg az épületet, amelyről Safrankó Emánuel főispánt is tájékoztatták. A felterjesztésre 1947 márciusában érkezett meg a válasz, amely szerint a Magyar Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 360.000 forintot utalt ki az épület átalakítására és a népi kollégium beindítására.[135]

Ezt követően 1947 májusában a sorokpolányi kastélyt a kormányzat általános iskola céljaira a kultusztárcának adományozta. A tanfelügyelőség ezzel kapcsolatban azt jelentette, hogy az épületet körzeti általános iskola, illetve internátus céljára kívánják felhasználni a következő tanévben. A környékbeli tanulók számára szándékoztak létrehozni az internátust, amellyel a fáradtságos gyaloglástól akarták a gyermekeket megkímélni.[136] A népi kollégium 1947. szeptember 1-jén 91 gyermekkel kezdte meg működését, akiknek egy része elhagyott árva, míg a többieket a szombathelyi Erdei Iskolából helyezték át ide.[137] Az internátus 1951. július végéig működött, majd a feloszlása után általános iskolaként funkcionált az

132 MNL VaML Földhiv. ir. 3376/1946.
133 MNL VaML Földhiv. ir. 217/1946.
134 MNL VaML Földhiv. ir. 890/1946.
135 Sorokpolányi falukrónika, 1970. 113. p.
136 Körzeti általános iskola … = Nyugati Kis Újság, 1947. máj. 25. 2. p.
137 Sorokpolányi falukrónika, 1970. 114. p.

épület, amelyben 1952. szeptember 1-jén indult meg az első 41 fős óvodai csoport. A két nevelési intézmény ezután egymást segítve működött hosszú évtizedeken keresztül.[138]

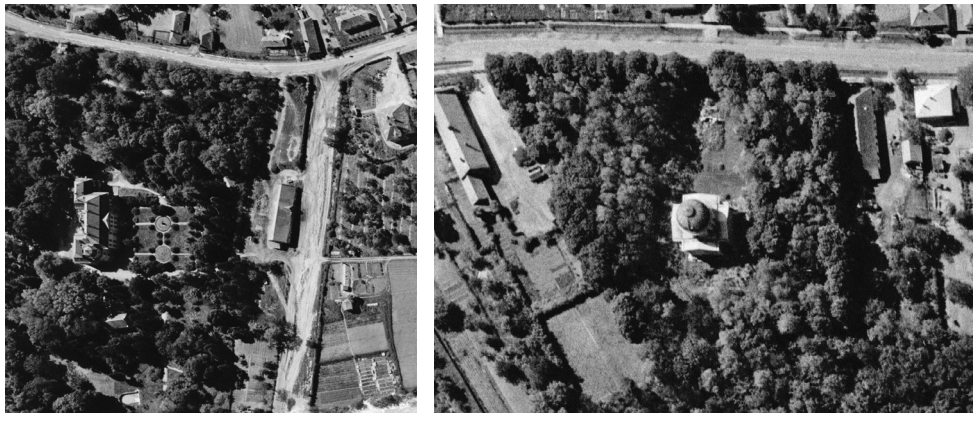
Vas Megye Tanácsa 1953-ban összeíratta a megye területén lévő kastélyokat a hasznosításuk alapján. A sorokpolányi kastélyt ekkor lakásként, DISZ- (Dolgozó Ifjúság Szövetsége) és párthelyiségként, raktárként is használták és a Sorokpolányi Községi Tanács kezelésében lévő épület felújítására ekkor 40.000 ft-ra lett volna szükség.[139]

1955-ben a Levéltárak Országos Központja érdeklődött a Szapáry család levéltára után, mivel Sorokpolány községben volt 1913-ig a Szapáryak kastélya. A begyűjtött nemleges adatok és információk alapján a levéltár beszüntette az iratok és a családi levéltár utáni további kutatást. Horváth Ferenc levéltárigazgató a következő tájékoztatást adta a Levéltárak Országos Központjának: „*Fenti számú és tárgyú rendelet értelmében 1955. április 25-én Lantos Sándor s. levéltáros megjelent Sorokújfalu / Sorokpolány községben, a volt muraszombati, szécsisziget és szapári gróf Szapáry család levéltára után való kutatás céljából. Krilov tanácselnök, a hivatalban jelenlévő Trozsonyi István, volt uradalmi főkertész és a községi tanács titkárnőjével történt megbeszélésből az volt megállapítható, hogy a Szapáry család levéltárát itt már hiába keressük, mert 1913-ban Szapáry gróf bankon keresztül kénytelen volt eladni birtokait és kastélyát Gött Gyula győri lakosnak. Trozsonyi István uradalmi főkertész emlékezete szerint a falu idősebbjei azt mondották Szapáry grófról, hogy amikor a birtokot és a kastélyt át kellett az új tulajdonosnak adni, az új tulajdonos felajánlotta Szapáry grófnak, mire szüksége van, vigye magával. Ő egy szál piros rózsát szakított le, azzal távozott vissza Muraszombatba, ahonnét jött ide*.”[140]

1958-ban Kiss Gyula népművelési felügyelő jelentette a Sorokpolányi Községi Tanácsnak, hogy a Szapáry mauzóleumot az Országos Műemléki Felügyelőség (OMF) műemlék jellegű épületté nyilvánította, és felvették az országos jegyzékbe. Kiss javasolta, hogy hasznosnak tartaná, ha a községi tanács tervet dolgozna ki a mauzóleum felhasználásának módjáról, amely szerinte ravatalozó lehetne.[141] A műemléki rang azonban nem jelentette azt, hogy a későbbiekben megváltozott az épület sorsa.[142]

1959 februárjában az OMF-től érkezett javaslat szerint el kell végezni az épület állagvédelmét, a tetőzet kijavítását, a nyílászárók helyreállítását, a külső vakolat megújítását. A kupola színes üvegezése helyett közönséges, húzott üveget is elfogadhatónak tartott a műemléki hatóság.[143] Ez év tavaszán a Vas Megyei Tanács VB Művelődési Osztálya foglalkozott az egyházi műemlékek időszerű kérdéseivel, problémáival. Kiss Gyula népművelési felügyelő a tárgyalások során említést tett arról, hogy a sorokpolányi volt Szapáry mauzóleumból ravatalozó készül. Az épület tatarozására a megyei és községi tanács által biztosított keretből kerülhetett sor. Az épületben lévő fehér márványból készült 120x100 cm-es méretű márvány Madonna relief megmaradása az átalakítás során kétségesnek tűnt. Kiss Gyula ezért kérte az OMF véleményét, hogy a domborművet a szombathelyi székesegyházba átszállíthassák. Entz Géza, az OMF osztályvezetője válaszában nem tett észrevételt a kérés ellen.[144] Való-

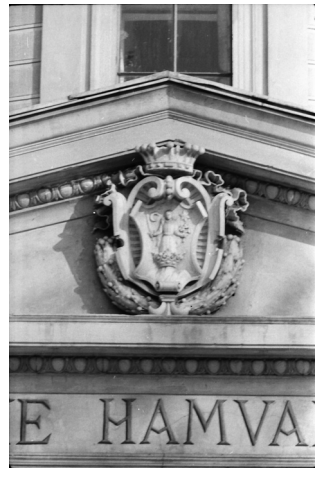
138 Sorokpolányi falukrónika, 1970. 115-116. p.
139 MNL VaML Vas Megye Tanácsa VB. iratai (továbbiakban: VMT) Építési és Közlekedési Osztály iratai 1230-124/1953.
140 MNL VaML Vas Megyei Levéltár irattára 1140/1954.
141 MNL VaML VMT Népművelési csoport iratai (továbbiakban: Népműv. csop. ir.) 64298-5/1958.
142 Uo.
143 MNL VaML VMT Népműv. csop. ir. 64013-33/1959.
144 Uo.



Sorokpolányi légifelvétel részlete a kastélyról és a mauzóleumról, 1965.
www.fentrol.hu



A sorokpolányi mauzóleum, 1972



Szapáry címer homlokzaton, 1972
VASITERV fotónegatívok gyűjteménye



Szapáry Géza sírfelirata a sorokpolányi mauzóleumban, 1972

Fotó: Szilágyi István
MNL VaML VASITERV fotónegatívok gyűjteménye

színűleg ez a terv nem valósult meg, hiszen az 1979-ben Szilágyi István által készített fotósorozat katasztrofálisan rossz állapotban, kifosztva örökítette meg a mauzóleumot és az elhanyagolt környezetét.[145]



Ballagók vonulnak ki a sorokpolányi kastélyból, 1970-es évek
Handler Andrásné gyűjteménye

1984-ben a Vas Népében közöltek képeket, és írtak a pusztuló sorokpolányi kastélyóvodáról. Az újságcikkben megállapították, hogy a burjánzó gaz miatt egyre kisebb területre szorultak vissza az itteni gyermekek. Az iskola igazgatójával történt beszélgetésből kiderült, hogy az egykori kastély épületét alkalmatlannak tartotta oktatási funkciókra, mivel az osztálytermek kicsik, nehezen kifűthetők és a világítás sem volt megfelelő. Ekkor 50 alsós diák tanult az épületben, de 1952-től ide jártak az óvodások is. A három szolgálati lakás mellett az épületben működött az ideiglenesen elhelyezett körzeti orvosi rendelő. „*Javít az a betegek közérzetén, hogy márványdíszes ajtón át jutnak a rendelőbe? Aligha. Mint ahogyan az itt tanuló gyerekek előtt sem igen érzékeltetik a ház szépségeit. a falakon gyönyörű domborművek, de az előtérben megrepedt a márvány állvány. A kacskaringós lépcső balesetveszélyes, s a tekervényes folyosókról nyíló rejtélyes zugok egyikét pedig jobb híján takarítószeres kamrának nevezték ki*."[146] Sokan úgy vélték, hogy a kastélypark rohamos leromlása is az iskolakörzetesítéssel függött össze, mivel korábban a felső tagozatosok gondozták azt. Az 1960-as években még szerettek a kertben sétálni – nyilatkozták az újságnak –, de ekkor már gaz és szemét látható mindenütt. A tanács a problémát érzékelve, két nyugdíjast fogadott fel a helyzet rendezésére, megoldására.[147]

145 MNL VaML VASITERV fotónegatívok gyűjteménye, 1979. február 21.
146 *Nagy Andrea:* Kastélyóvoda = Vas Népe (továbbiakban: VN), 1984. máj. 5. 1.,7. p.
147 Uo.



A sorokpolányi kastély hátsó homlokzati részlete, 1998
Fotó: Bajzik Zsolt



A felújított sorokpolányi kastély, 2019
Fotó: Bajzik Zsolt

Az épület és a park sanyarú sorsában, annak értékesítését követően történt gyökeres változás. 2001 novemberében jelent meg a hír, hogy elkelt a sorokpolányi kastély, és az iskolások utolsó tanévüket töltik ott.[148] A kastély 2002-ig általános iskolaként és óvodaként funkcionált, amely idő alatt rendkívüli módon elhasználódott, a 4 hektáros[149] park is teljesen elvadult. A pusztuló rezidencia főbejáratánál beépített alakos vízköpő, a parkban a szökőkút vízmedencéjének maradványai emlékeztettek az épület egykori szépségére. A tájképi kert térszerkezete tönkrement, de így is 30–35 féle fa, méretes juharok, több nagyra nőtt nyugati ostorfa, magas kőris, pannon kőris, kocsányos tölgy, idős páfrányfenyő, fekete- és simafenyő, pusztuló hatalmas lucok, kislevelű hárs képezték a park alapját. Az idős növények között meg kell említeni a két hatalmas óriástuját és egy pusztuló nyugati életfát.[150]

A kastélyt és a parkot Kolos László dán–magyar milliárdos vásárolta meg és 10 éven át tartó rendkívül alapos és gondos restaurálás során állították helyre a korhű, de nem eredeti állapotot. Napjainkban, 33 teremben és a folyosókon 420 festmény, antik bútor, szőnyeg és műtárgy található, amelyeket néhány éve már nyílt napok keretében tekinthetnek meg az érdeklődők.[151]

Végezetül meg kell említeni, hogy 2017-ben a Szapáry család hagyatékával gazdagodott a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteménye. Két magyar, történelmi arisztokrata család tengerentúlon élő leszármazottjai magyar vonatkozású hagyatékukat ajándékozták a múzeumnak, amelyben festmények, oklevelek, fényképalbumok, dokumentumok találhatók. Az ajándékozók, Szapáry Pál unokái, Gladys és Paul Szapáry, anyai ágon pedig a Széchényiek leszármazottai. A múzeumnak átadott gyűjtemény 18–19. századi okleveleket, festményeket, 19–20. századi fényképalbumokat, több ládányi iratanyagot és egy jelvénygyűjteményt foglal magába. A festmények zöme 18. századi, a Szapáry család muraszombati ágának tagjait ábrázolja. Művészi értékét tekintve a legjelentősebb az a 19. századi nagyméretű festmény, amelyen Szapáry Gézáné szül. Győry Mária és fia, Szapáry Pál látható. A 19. századi fotóalbumok a magyar arisztokrácia képviselőinek portréit tartalmazza, míg a 20. századi fényképalbumok a főurak életmódját örökítették meg.[152]

148 Elkelt a sorokpolányi kastély. = Vas Megyei Vasárnap, 2001. nov. 1. 1., 3. p.
149 1 hektár = 10.000 m^2.
150 *Somkuthy Ferenc – Tóth József:* Vas megye arborétumai és kúriakertjei. Szombathely, 2000. 90. p.
151 *Tertyánszky Krisztina:* Szebb most, mint valaha volt. = VN, 2017. jún. 30. 5. p.
152 https://mnm.hu/muzeum/hírek/szapary-csalad-hagyatekaval-gazdagodott-nemzeti-muzeum-gyujtemenye (Megtekintve: 2017. december 12.)

TÓTH CSABA

„ARANYBÓL ÉPÜLT HÁZ” – VAS MEGYEI KÉPZŐMŰVÉSZEK JÁKI TEMPLOMÁBRÁZOLÁSAI

Románkori templomaink képzőművészeti ábrázolásai, egyes templomokra külön–külön bontva, az utóbbi időben vált érdekessé a szerző számára.[1] A templom, mint Isten háza, mint ég és föld találkozási pontja, mint a szent liturgia helyszíne, mint a létezés szakralitásának igazi otthona, jelképes értelemben valóban „Aranyból épült ház”,[2] a képzőművészeteknek, mint ábrázolási és gondolati téma, régtől kedves. Ez a Vas megyei képzőművészek számára is így volt, és a legszebb és leghíresebb középkori templomunk, a jáki templom esetében is így van.[3] Írásunkban ezeket az alkotásokat vesszük sorra.

A jáki templomábrázolások nem egységesek, van olyan művész, aki tájképként közelíti meg, van, aki jelképpé, szimbólummá tágítja a templom látványát, de olyannal is találkozunk, aki szinte műemléki szakillusztrációként hagyja az utókorra alkotását, mert valójában minden mű az utókor számára készül.

Tanulmányunk kiinduló pontja, és egyben az a kivétel, amelyik erősíti a szabályt, Nádler Róbert (1858–1938) festőművész jáki templomot ábrázoló akvarellje, amit Fábián Gyula (1884–1955) festőművész szerzeményezett a szombathelyi múzeum számára.[4] Fábián Gyulának tanára volt Nádler Róbert a Mintarajziskola – a Magyar Képzőművészeti Egyetem jogelődje – rajztanárképző szakán. Fábián Gyula sárvári időszakában, 1912-ben levelezett is vele, amikor föl szerette volna szerelni az ottani gimnázium rajzszertárát.[5]

1 *Tóth Csaba:* A csempeszkopácsi templom képzőművészeti ábrázolásai. = Vasi Szemle (továbbiakban: VSZ), 2018. 3. sz. 301–310. p.; *Uő:* Vasi képzőművészek egregyi templomábrázolásai. = Pannon Tükör, 2019. 3. sz. (továbbiakban: Tóth, 2019.) 125–130. p.

2 Finta Sándor (1889–1950) novellájának címét kölcsönöztük írásunk elé, amelyben a jáki templom tatárjárás kori viszontagságait eleveníti fel. *Finta Sándor:* Az ember egyedül marad. Elbeszélések. Szombathely, 1922. 43. p.

3 Reismann János emlékezetesen szép, Vas megyéről megjelent fotóalbumának borítóján is a jáki templom egy részlete látható. *Reismann János – Weöres Sándor:* Savaria földjén. Fotóalbum. Bp., 1967. 13 p., 89 t.

4 *Csák Zsófia:* A történeti/helytörténeti osztály története. In: Savaria. A Vas megyei Múzeumok Értesítője. 32/2., 2009. A 100 éves Savaria Múzeum története. Szerk. Vig Károly. Szombathely, 2009. 292–293. p. A kiadvány a festmény reprodukcióját is közli. Az itt közölt kép Tóth Kálmán fotója. Nádler Róbert festménye azért kivétel, mert nem vasi művész alkotása, viszont azért tartottuk fontosnak a tanulmányunkban való szerepeltetését, mivel egyrészt Vas megyei gyűjteményben szerepel, másrészt annyira autentikus ábrázolás, hogy szinte minden későbbi művet hozzá kell mérnünk.

5 Fábián Gyula levelét 2018-ban a szerző ajándékozta a sárvári Nádasdy Ferenc Múzeumnak.

Nádler Róbert akvarellje a templomot az 1895 és 1904 közötti, Schulek Frigyes és Gyalus László vezette felújítás közben ábrázolja. A templom restaurálására Stegmüller Károly (1819–1892) jáki apát végrendeletében 24.000 koronát hagyományozott, a munkálatok elkezdésétől pedig utóda, Széchényi Miklós gróf évi 1000 koronával járult hozzá a felújításhoz, aki már mint győri püspök szentelte fel az újjáépített templomot, István Vilmos szombathelyi püspökkel közösen.[6]

Széchényi Miklós 1901-ben könyvet is írt a templomról, a könyvben szereplő fotókhoz nagyon hasonló Nádler Róbert festménye, de azt biztosan nem erről festette, mivel a fotóhoz képest kb. 2–3 méterrel változtatta meg festményének a nézőpontját.[7] Ugyanakkor a festmény a korabeli fotográfia élességével és aprólékosságával készült, műemléki pontossággal ábrázolja a templom északkeleti nézetét. A naturalizmus szemléletével festett kompozíció bal szélén a Szent Jakab-kápolna is látható. Nádler Róbert nem sokkal korábban, 1889-ben a budai Mátyás-templomról is készített egy hasonló akvarellt, az még aprólékosabb kidolgozású, mint a jáki templom. A két festmény szinte párdarabja, sőt tükörképe egymásnak, a nézőpontválasztás és a hibátlan perspektivikus rövidülés tekintetében.

Fábián Gyula akvarellje szinte tükörképe Nádler Róbert munkájának, a templomot észak felől ábrázolja, csak míg Nádler az egész épületegyüttes belekomponálta a képbe, addig Fábiánnál csak az egyik tornyot látjuk, a szentélyapszis harmadánál zárja bal oldalt a kompozíciót. Megmunkálásban már sokkal elnagyoltabb Nádleréhez képest, sokkal inkább saját tájkép-akvarelljeihez áll közel.[8]

Fábián Gyula munkájának is találunk korabeli fotó-párhuzamát, mégpedig Körmendy László, egykori jáki plébános „A jáki templom rövid története" című könyvében.[9] Ezúttal viszont erősen feltételezhetjük, hogy az említett fotó és kép között nagyon közeli a rokonság, itt talán fél méter lehet a nézőpontkülönbség. Fábián Gyula festményének kompozíciója egyértelműen fotóra utal, még az sem elképzelhetetlen, hogy az előbb említett könyvben szereplő képeket is, az amúgy a fotográfiával is foglalkozó Fábián Gyula készítette.[10] Az biztos, hogy mindkét festő járt a helyszínen, hisz a margitbányai (ma: Sankt Margarethen im Burgenland, Ausztria) kő színét, amiből a templomot építették, mindketten hűen visszaadták.

Fábián Gyula vonzalmát a középkori templomokhoz első, nyomtatásban megjelent könyvében leljük fel, ahol a perugiai San Pietro-templomról így írt: „*Ez három hosszanti hajós ó-keresztény bazilika. A középső hajó mennyezete lapos, fával van burkolva, négyzetes fiókokra osztva. Kékkel, vörössel festették be és arannyal díszítették. A mellékhajók dongaboltozattal vannak fedve. A hajókat egymástól antik, tiszta márványoszlopok választják el. A főoltár is drága márvány. Szinte káprázik az ember szeme, ha ránéz. Valóságos*

6 *Körmendy László:* A jáki templom rövid ismertetése. Szombathely, 1932. (továbbiakban: Körmendy, 1932.) 60. p.

7 *Széchényi Miklós:* A Szent György vértanúról nevezett jaáki apátság története. Bp., 1901. 83 p. Reprint kiadása a templom felszentelésének 750. évfordulóján jelent meg 2006-ban. *Széchényi Miklós:* A jáki apátság története. *Érszegi Géza:* A jáki monostor felszentelésének napja. Pápa, 2006. 98 p. (Jókai Reprint; 16.) Az említett fotó a könyv 51. oldalán látható. Széchényi Miklós, testvére, Széchényi Emília, a későbbi Erdődy Gyuláné révén került rokonságba az Erdődy családdal, akik ez időben a jáki apátság kegyurai voltak.

8 Lásd szombathelyi akvarelljeit, vagy épp a lebombázott székesegyházról készített akvarellsorozatát.

9 Körmendy, 1932. 35. p. 6. kép.

10 Erre Fábián Dénes is utal Fábiánné Biczó Ilonáról nemrég megjelent könyvében. *Fábián Dénes – Kovács Árpád:* Fábiánné Biczó Ilona. Szombathely, 2019. 96. p. (Híres szombathelyi nők; 20.)

drága kövekből készült alkotás. A nagyobb felületű kőlapok intarziával vannak díszítve, melyeknek készítése valóságos vagyonba kerülhetett. Hát még a »lapis lazuri !!« A kék lazúr márvány. Amelyért régen annyi aranyat fizettek, amennyit a kő nyomott. Még ezzel sem fösvénykedtek. Ezzel van kirakva az oltár. A lazúr-kő azért nevezetes, mert ennek a porából készítik a legdrágább és a hagyományok szerint a legtartósabb festéket, az ultramarint. A régi mesterek hite szerint a lapis lazúriból készült szín örök időkig megtartja eredeti erejét és meg nem fakul soha. Ezért láttunk annyi kéket a régi mesterműveken. És a Madonnák konvencionális kék színű palástja is alighanem ebből a hiedelemből lett olyan, mint amilyennek most látjuk."[11]

Fábián Gyula az 1930-as évek elején írta a „A Jáki gerencsérek" című tanulmányát, tehát más ügyben is többször meg kellett fordulnia a faluban.[12]

Fábián Gyula egyébként Végh Gyulát (1870–1952) váltotta a múzeumőri szerepkörben, ők ketten alapozták meg a szombathelyi múzeum képzőművészeti gyűjteményét, majd az ebből megalakuló Szombathelyi Képtárat is! Mindketten valódi polihisztorok voltak, polgári foglalkozásuk mellett festettek, rajzoltak, grafikáztak, könyveket írtak, napilapokban, folyóiratokban publikáltak, kiállításokat szerveztek és rendeztek, valamint gyűjteményt fejlesztettek. Mindketten mellőzve, a társadalomból kitaszítva távoztak az élők sorából a kommunizmus legvéresebb évtizedében.

Közel 4 évtizednek kell eltelnie, hogy egy újabb szombathelyi művész találja meg témájául a jáki templomot. Pozsonyi János (1933–2008) festőművész abban az időben született, amikor Fábián Gyula a jáki templomról készítette a fentebb bemutatott festményét. Pozsonyi János a Vasi Fiatal Képzőművészek Csoportjának alapító tagja volt. 1968-ban, a művészeti formáció alapításakor épp 35 éves volt, tehát épp a fiatal művészek korhatárán. Ebben az időben grafikával, festészettel egyaránt foglalkozott. „*A nyomtatások során, mivel azokat kézzel végeztem, fedeztem fel több érdekes lehetőséget, amit később vegyes technikáimnál gyümölcsöztettem. Itt különösen az úsztatott, lavírozott foltú alapok érdekeltek izgalmas faktúrák létrehozásával. Közben nyaranta a rendezésre kerülő pedagógus telepeken fejlesztettem olajfestészeti stúdiumaimat, mivel a főiskolán az én időmben ez mostoha terület volt. A tájak, utcarészletek természethű megfigyelése és lefestése jó előtanulmánynak bizonyult a későbbi önálló absztrakciókhoz, amikor is festészetemben megjelennek a grafikáimnál már megszokott szimbolikus jelek, foltokkal summázott elvont képi összhangra törekvések. Itt a festményeim közelítettek a grafikáim önmegvalósításához.*"[13]

Ebben a vallomásszerű memoárjában rávilágít a jáki templom festményének keletkezésére is.[14] Valóban mintha a kép hátterében, (alapsíkján) a hengerelt ikerablak-motívumok így keletkezhettek, amit persze átvitt az olajfestményre. A látványélmény egy absztrakciós fázison esett át, a művész a frontális homlokzati nézetből csak a templom sziluettjét emelte ki a díszes bélletes kapuval és felette a rózsaablakkal. A Szent Jakab-kápolnát, ami ebből a nézetből nem látszik, hisz épp mögöttünk van, a templom baloldalára helyezte. (Így, tehát a balról mögöttünkből, balról előttünk lett.) A négykaréjos kápolna ugyanolyan tömbszerűen van megfogalmazva, mint a kéttornyú monostortemplom, mindkettő kicsit gótikusan nyújtott arányú.

11 *Fábián Gyula:* Olaszországi levelek. Celldömölk, 1908. 44–45. p.

12 *Uő:* A jáki gerencsérek. Szombathely, 1934. 48 p. Reprint kiadását lásd Fábián Gyula emlékezete. Szerk. Kőbölkuti Katalin. Szombathely, 2007. kötetben. A kép forrása: https://www.darabanth.com/hu/ gyorsarveres/242/kategoriak~Kepeslapok/Magyarorszag~5/Budapest-XIV-Jaki-templom-s-Fabian-Gyula-EK~II977228/ (Megtekintve: 2020. január 29.)

13 *Tóth Csaba:* „Felszabadultabb, univerzálisabb kifejezésmódokra van szükség" Emlékezés Pozsonyi János festő- és grafikusművészre. = VSZ, 2016. 6. sz. 694. p.

A művész ugyanebben az évben az egregyi románkori templomról is festett egy képet, amit ugyanúgy síkban tartott, mint a jáki templomot, csak ott teljes oldalnézetet alkalmazott. Azon a képén a templom körüli temető keresztmotívumaival hasonlóan légies hatást fejezett ki, mint a jáki templom ikerablakaival.[15] (1–3. kép)

Várnai Valéria (1936–2012) szombathelyi festőművész lenyűgözően szép, a jáki templomról készült pasztelljének keletkezési idejét nem ismerjük. Szentléleky Tihamér honosította meg Vas megyében a kiállításokhoz a pontos műtárgykatalógusok gyakorlatát. Azonban Várnai Valéria művének keletkezését ezek alapján sem lehet meghatározni, a művész pedig nem nagyon élt a datálással. Visszatekintve életművére, a jáki templom keletkezése a rendszerváltás előtti évekre tehető.

A pasztellkép az alkotó egyik főművének számít, amelyen egy tömör, szinte kubisztikusan, tömbszerűen megformált épületet ábrázol, Nádler Róberthez és Fábián Gyulához hasonlóan északi irányból, tehát ismét csak a szentély felől. Frontálisan, amivel a kor képszemléletéhez és ábrázolási módjához kapcsolódik. A formailag leegyszerűsített épületrészek, sejtelmesen idézik meg a románkor szellemét, istenközpontúságát. Hans Sedlmayr, a monarchia területén, Sopron mellett született világhírű művészettörténész a román művészet korára a GOT-HERRSCHER (ISTEN-URALKODÓ) kifejezést használta.[16] A pasztellkép lírai hangvételének köszönhetően szinte halk gregorián énekké válik. (Ez a szinesztéziahatás Várnai Valéria más műveire is jellemző.) A templom itt valóban Isten háza, a liturgia titokzatos burka, az apszis felöli nézet is ezt hangsúlyozza.[17] Várnai Valéria mindig belső képeket festett, ami azt jelenti, hogy az emlékezetében megőrzött képi élményeit vetíti ki újra a papírra.

A következő két művésznek visszatérő témája Ják, illetve a jáki templom. Csonka Ernő (*1921) festőművész akvarellje tájképi környezetben ábrázolja a templomot dél felől. A kéttornyú templom homlokzati nézete szinte megköveteli a függőleges képformát, Csonka Ernő képe esetén mégis meglepődünk, mivel tájba illesztve inkább vízszintes képformát várnánk. A festmény nézőpontja az apáti ház mögött, a domb alján van.

A másik, 11 évvel később készült olajfestményén így is tesz, igaz itt nagyon távoli nézőpontot választ, a falu határától akár 2 km távolságra is lehet az emblematikus épület, ami egyébként szép időben jóval távolabbról is hasonlóan látszik. A felhős alkonyi égbolttal, előtérben a falusi házak csoportjával egészen középkori hangulatú ez a festmény is. Csonka Ernő élete teljében minden képét a helyszínen, „in situ" festette, ő sohasem használt fotográfiát a festményeihez, és nem is fotózott.[18] A vasi festők közül Ő kapcsolódik leginkább a barbizoni iskolához, azon belül is Theodor Rousseau-hoz és Charles Daubigny-hez. Ez különösen a későbbi olajfestményén érzékelhető, amin festői gesztusokkal, tömbszerűen fogja meg a templomtornyok sisakjait, de ez az egész képfelület traktálására is igaz. Csonka Ernő, mint a barbizoniak, minden tájképén használ barnákat és okkereket, tehát fölszíneket, ebbe itatja át a plein air színek.

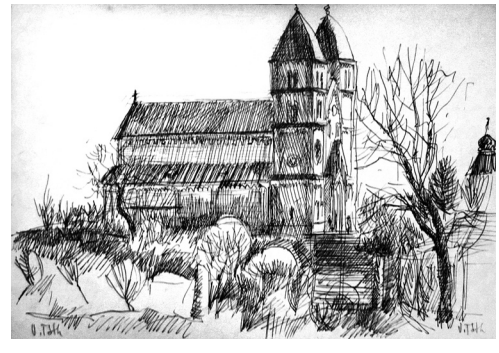
14 A művész unokái számára írta le visszaemlékezéseit.
15 Tóth, 2019. 126. p.
16 *Németh Lajos:* A művészet sorsfordulója. Bp., 1970. 11. p.
17 Székely Anikó fotója.
18 A képek *Pósfai János:* „Isten ecsetjének árnyéka…" Árnyékrajz Csonka Ernő festőművészről. Szombathely, 2002. 77., 89. p. jelentek meg.

A templom, a festőnek több képén is képszervező elemmé válik, a kőszegszerdahelyi, a kőszegdoroszlói, a toronyi és a zsidányi templomok harmóniát alkotva simulnak be a falusi házak, utcák világába, de ez igaz a szombathelyi ferences templomról készített festményére is. A „Szerdahelyi tél” című festménye talán a legklasszikusabb műve, amelyben a Cézanne-i és a Van Gogh-i tradíciókat ötvözte magas fokon. (4–5. kép)

V. Tóth László festőművész (1930–2001) számára jelentett talán a legtöbbet a jáki templom, hiszen több festményt, rajzot és rézkarcot is alkotott róla. A két akvarellje között 10 év telt el, az 1980-as évek közepén festett ké igazi plein air stúdium, míg a későbbi, habár ez is látvány alapján született, egy költői látomás. Puha, elmosódott formahatárok, légiesség, álomszerűség jellemzi ezt a képét. Mintha csak egy emlék volna a templomról, a tájról.

Az 1980-as évek a végén elhatározta, hogy rézkarcokon örökíti meg templomot. Ehhez több, kiesebb ceruzavázlatot rajzolt a helyszínen. Az északkeleti és az északnyugati nézetű rajzok természetes táji környezettel együtt jöttek létre. Valójában szinte majdnem minden nézetből ábrázolta a templomot. (6–7. kép)

A festőre jellemző, Cézanne nyomdokain járó kimért, átgondolt kompozíció mindkettő, mind az épület, mind az organikus környezet tektonikus megmunkálású. (Cézannet is a táj és a csendélet szerkezete, harmóniája érdekelte.) Ezeken a rajzokon puritán rajzi eszközökkel hihetetlen érzékletesen tudja ábrázolni a teret, szinte reliefszerű a hatásuk. Ebből látszik, habár szobrászattal soha nem foglalkozott, hogy nagyon jó plasztikai érzéke volt.



9. kép - V. Tóth László: Jáki templom (ceruza, papír) 1989

A két előbbi kompozíciós vázlathoz képest a délnyugati homlokzatot ábrázoló rajz szárazabb és precízebb, ebből lett később a rézkarc. Az előbbi vérbő lüktetés ebből hiányzik.

V. Tóth László a románkori szobor panteonról, a bélletes kapu apostolszobrairól külön is készített rajzokat. Formailag elemezve és értelmezve a középkori szobrász tömbszerűen frontális gondolkodásmódját és a már szinte gótikus drapériavetést. A jáki apostolszobrok jelentősége a magyar romanika világában megközelítőleg azonos a későbbi, budavári gótikus szobrokéval, amelyek gótikus szobrászatunk egyetemességét jelképezik. (A korszakban Jáknál csak a pécsi székesegyház altemplomában lévő domborművek jelentősebbek, amelyek 1 évszázaddal korábbiak.) Ezért felfoghatatlan, hogy a rendszerváltás előtt Vas megyének ajándékozott jáki apostolszobrok gipszmásolatai ma a nagyközönség számára nem hozzáférhetőek, raktáron vannak. Ezekből a szobrok árad a középkor emberének mély Isten-hite, amit az ezredfordulón még a Savaria Múzeumban minden látogató megtapasztalhatott, hisz szemtől szembe megtekinthette őket. Egy hiteles gipszmásolat olyan, mint az eredeti mű, a görög szobrászatot szinte csak római másolatokból ismerjük, mégis ezeken keresztül alakí-

tottuk ki fogalmainkat a görög szobrászat nagyszerűségéről. A jáki apostolszobrok egy az egyes arányú gipszmásolatai önálló tételt kell hogy képezzenek a Vas Megyei Értéktárban, és biztosítani kell állandó kiállításukat!



10. kép - V. Tóth László: Jáki templom (ceruza, papír) 1989

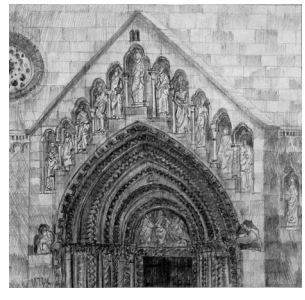


11. kép - V. Tóth László: Jáki templom (ceruza, papír) 1989

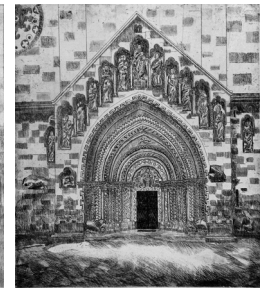
V. Tóth Lászlónak a jáki bélletes kapuról készített rajzán, és a végső rézkarc változatán is kompozíciós gondot okozott a nyugati homlokzat rózsaablaka, amit elhagyni nem akart, így kénytelen volt elvágni annak motívumát, ami viszont kibillentette a frontális, tengelyesen szimmetrikus kompozíciót. A rózsaablak vágása szinte fizikai fájdalmat okoz a nézőnek.



12. kép
V. Tóth László:
Jáki templom
(rézkarc, papír) 1989



13. kép
V. Tóth László:
A jáki templom kapuja
(ceruza, papír) 1989



14. kép
V. Tóth László:
A jáki templom kapuja
(rézkarc, papír) 1989

A templom és a bélletes kapu után a Szent Jakab-kápolnát is meg akarta örökíteni egy rézkarcban, így erről is rajzolt előtte részletesebb és elnagyoltabb vázlatokat. Az egyik rajz kapu-, ikerablak és párkányrészleteket ábrázol. A kápolnáról nagyon szűk kivágású tájképi háttérrel egy ceruza- és egy krétavázlatot készített. Ezeken még jobban tetten érhető a Cézanne-i iskolázottsága. A végső rézkarcváltozat ezúttal is szárazabb, és visszafogottabb.[19]

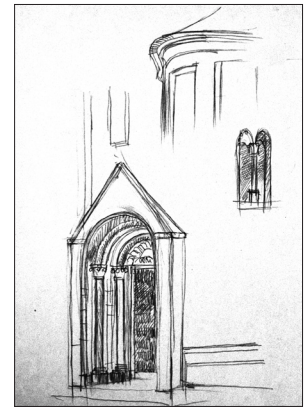
19 V. Tóth László akvarelljei, rajzai és rézkarcai a Vasvári Képzőművészeti Gyűjteményben találhatók, Drimmer László fotói.

Régen a Szent Jakab-kápolna oltárának ékessége volt az 1480 körüli évekre datált Mária-szobor, ami ma a jáki templom északi hajójának apszisában található.[20] Ez is a templom szobrászati jelentőségét hangsúlyozza. A jáki templom tehát nemcsak építészetileg, hanem szobrászatilag is egyik legértékesebb műemlékünk.

Az egész 1989. évi, jáki templomról alkotott kollekció végcélja a három rézkarc, amit a Képcsarnok Vállalaton keresztül szeretett volna értékesíteni a művész, azonban a rendszerváltás elsöpörte ezt az intézményt, így szinte az összes nyomat a hagyatékban maradt.



15. kép - V. Tóth László: A jáki apostolszobrok (ceruza, papír) 1989



16. kép - V. Tóth László: A jáki Szent Jakab-kápolna kapuja (ceruza, papír) 1989

V. Tóth László életműve, annak ellenére, hogy hihetetlenül termékeny volt, nem kapta meg az azt elismerést, ami megillette volna, sem anyagi, sem erkölcsi értelemben, holott egyéni módon egy végtelenül konzekvens életművet hagyott maga után, kiemelkedő színlátással és visszafogott férfias érzelemvilággal.[21]

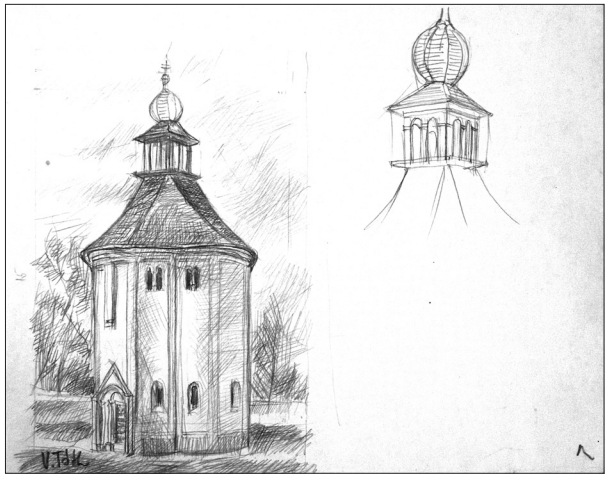
Egyébként V. Tóth László is nagyon szerette a templommotívumot. Rengeteg rajza, festménye van különböző templomokról, talán a legtöbb a szombathelyi székesegyházról. Ezeken a szombathelyi ferences templomról, a zárdatemplomról, az evangélikus templomról és a zsinagógáról, az Isis szentélyről, a kőszegi Jézus szíve-, Szent Imre- és Kálvária-templomokról, a cáki és kőszegszerdahelyi templomokról, a zebegényi templomról, a tihanyi apátságról, budai Magdolna-toronyról és a párizsi Notre Dame-ról. Ahol járt, szinte mindenütt templomokat rajzolt és festetett. Elsősorban, mint függőleges képmotívum érdekelte ez a téma, tehát képszerkesztési elvekből indult ki, de a hitbéli tartalom is fontos volt számára.

Káldy Lajos (*1922) festőművész azon generációhoz tartozik, aki még érzett magában annyi erőt, hogy nem engedte maga fölé a képalkotásban a fényképezőgépet, így minden látott jelenséget gyors, tudósító szintű rajzzal, útirajzzal örökítette meg. Ez az alkotási fo-

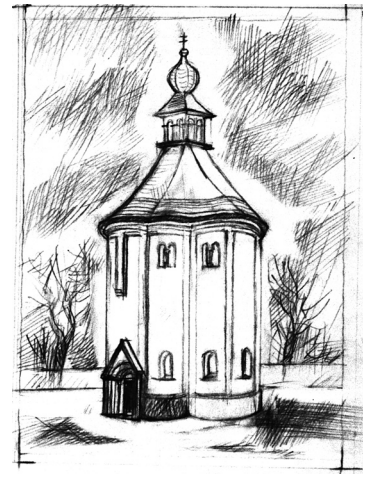
20 *Bogyay Tamás:* A jáki apátsági templom és Szent Jakab-kápolna. Művészettörténeti összefoglalás és vezető a két templom megtekintéséhez. Szombathely, 1943. 87 p. (A Dunántúli Szemle könyvei; 220.)

21 *Tóth Csaba:* „Festeni kell, de nem akárhogyan” V. Tóth László (1930–2001) emlékezete. = VSZ, 2016. 3. sz. 259–270. p.

lyamat és gyakorlat lélekjelenlétet és improvizatív előadásmódot követel, amiben Káldy Lajos szinte klasszikusnak számít, legyen az akvarell, vagy mint a jelen esetben, a filctoll technika. Rajzos úti jegyzetei frissességükben az impresszionistákat, posztimpresszionistákat idézik. A látvány számára is elsősorban kompozíciós kihívás. Ő az első művész, aki a két templom – apátság, Szent Jakab-kápolna – konstellációján kívül a cinteremfalat is beveszi a kompozícióba, illetve a motívumba. Ez a középkori erődített templomok világát idézi meg, ahol védelmi funkciót kaptak a templomok körüli kőfalak, s ez valószínű Ják esetében is így volt.



17. kép - V. Tóth László:
A jáki Szent-Jakab kápolna
(ceruza, papír) 1989



19. kép - V. Tóth László:
A jáki Szent Jakab-kápolna
(kréta, papír) 1989

Káldy Lajos rajzi dokumentátor, amikor vizuálisan jegyzetel kirándulásairól, utazásairól. E megemlékezései nem a táblakép teljes igényével készültek, inkább csak vázlatoknak tekinthetők. Mint utaltunk rá, nem használ fényképezőgépet, mégis az útirajzai inkább fotós, mint festő szemmel vannak megkomponálva, ez a megfigyelés képkivágásokból egyértelműen levonható.

Az eddig bemutatott vasi művészek közül Csonka Ernő, Káldy Lajos a Várnai Valéria a Derkovits Szabadiskolából, illetve képzőművész körből indult, Várnai Valéria és Pozsonyi János pedig a Vasi Műhelynek voltak alapító tagjai, e két formáció a múlt századi vasi képzőművészet két pillérének tekinthető.

Végigtekintve a képeket, elmondhatjuk, hogy a jáki templomábrázolásokkal egyértelműen gazdagodott a vasi képzőművészet, annak is a hagyományos, az európai táblakép műfaját továbbvivő és átörökítő része. Azonban érdemes, Csonka Ernő későbbi képéhez hasonlóan, egy távolabbi nézőpontból végigtekinteni témánkon. Az itt összeállított képsorozatot kétszeres múlt időben kell néznünk, egyrészt, mivel a képalkotásnak ez a metódusa,



20. kép - V. Tóth László:
A jáki Szent Jakab-kápolna
(rézkarc, papír) 1989



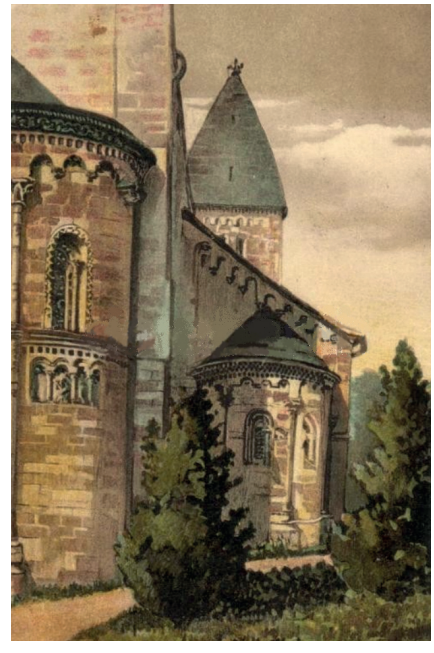
21. kép - Káldy Lajos:
A jáki templom
(filctoll, papír) 1998

mára szinte kihaltnak tekinthető a múlt századi képromboló irányzatok következtében, amelyek napjainkra teljesen felszámolták a festészeti tradíciónknak ezt a részét. Másrészt, mert ezzel párhuzamosan az európai keresztény kultúra is negligálásra került, hisz, mint hazánkban, a több évtizedes marxista ideológia legfőbb ellenségének számított, és az azt felváltó neoliberalizmusnak is elsőszámú riválisa. Azt pedig ma még csak találgatni lehet, hogy Európában az utóbbit felváltó iszlám miként viszonyul majd mindehhez. Mi már egyszer átéltük, hogy mecsetekké lettek átalakítva templomaink.

Hogy mindez ne történjék meg ismét, és ez a jáki templomra is áll, újra meg kell tölteni e templomainkat, mert Európában másutt a mecsetek már mindenütt zsúfolásig megteltek, mert akik megtöltik templomaikat, azok töltik meg a szülőszobákat is, mert a templom Isten háza, mert a gyermek Isten áldása.



1. kép - Nádler Róbert: Jáki templom (akvarell papír) 1900



2. kép - Fábián Gyula: Jáki templom (akvarell, papír) 1930-as évek



4. kép - Várnai Valéria: Jáki templom (pasztell, papír)



6. kép - V. Tóth László: Kertek alja (akvarell, papír) 1989



7. kép - V. Tóth László: Jáki templom (akvarell, papír) 1996



8. kép - Csonka Ernő: Jáki határ (olaj, rostlemez) 1997



3. kép - Pozsonyi János: Jáki templom (olaj, vászon) 1972



5. kép - Csonka Ernő: Jáki dóm (akvarell, papír) 1986

FERENCZI GÁBOR

MAGYAR NYELVJÁRÁSOK

2. RÉSZ. MARADANDÓ VALÓSÁG?

Korábbi írásunkban áttekintettük,[1] mit nevezünk területi tagoltságot/kötöttséget mutató nyelvváltozatnak, vagyis nyelvjárásnak. Elmélkedésünk során segítségül hívtuk a köznyelvi változatot mint nemzeti főváltozatot: a kettő közti kontraszt példák segítségével való érzékeltetése által tudtuk jobban körülhatárolni a nyelvjárást. Megállapítottuk, hogy a nyelvjárások vizsgálatával a nyelvtudományon belül külön részterület, a nyelvjárástan foglalkozik. Egészen odáig jutottunk, mi okozta a sajátos nyelvjárási jegyek, formák ősi eredetének, s természetesen értékes voltának ellenére való hátrányos megkülönböztetését; illetve beszélőinek megbélyegzését, lenézettségét. – S most folytatjuk a nyelvjárásokkal kapcsolatos további kérdések taglalását.

Hogy jól értsem: valójában hány nyelvet is beszélünk?

Többünkben felmerülhet a kérdés: ha e változatok valamelyest külön köröket alkotnak, akkor magyarul (értsd: magyar nyelven) hány nyelvet beszélünk valójában. Nos, nyelvet csak egyet, a magyarra vonatkoztatva; azonban ennek *több változat*át.[2] – Hasonlattal élve: a nyelvek a színekhez hasonlíthatók, a nyelvváltozatok pedig a színárnyalatokhoz. Az egynyelvűek valamely szín egyikét birtokolják (értelemszerűen a többnyelvűek több szín birtokosai); azonban mind az egy-, mind a többnyelvűek lehetnek *többes*nyelvűek, s ez által egy–egy szín több árnyalatát is magukénak tudhatják. Vagyis a magyarul beszélőknek azon köre, akik nyelvjárási környezetben (leegyszerűsítve: vidéken, vagy vidéki városban) sajátították el anyanyelvüket; (legalább) két nyelvváltozat, s ezzel együtt két külön kultúra letéteményesei egyben. Birtokolják a nemzeti nyelv főváltozatát, tehát a köznyelvi változatot (vagy legalábbis többé-kevésbé táji színekkel tarkított válfaját), s annak világszemléleti alapját meghatározó egyetemes magyar kultúrát; valamint – hangsúlyozandó: többletként! – a helyi nyelvjárási változatot, az annak alapján körvonalazódó táji kulturális sajátosságokkal együtt.[3]

1 *Ferenczi Gábor:* Magyar nyelvjárások. 1. rész. Létező valóság? = Vasi Szemle, 2020. 1. sz. 108–110. p.

2 Erről lásd bővebben többek között *Kiss Jenő:* Kétnyelvűség, kettősnyelvűség, diglosszia. In: Szociolingvisztikai szöveggyűjtemény. Szerk. A. Jászó Anna, Bódi Zoltán. Bp., 2002. 138–142. p. (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához; 12.)

3 *Juhász Dezső:* A mai népnyelv értékei. = Magyar Nyelvőr, 1992. 1. sz. 59–64. p.

Megváltozott világunkban vajon megmaradnak a nyelvjárások?

Elgondolkodhatunk azon is, hogy a paraszti létforma letűnésével, sőt, a világ egyre nagyobb mértékű globalizációjával, az angol egyre szélesebb körben való terjedésével párhuzamosan megőrződnek-e eme nyelvi elemek, alakulatok, egyáltalán: szükségük van-e ezekre a fiatalabb generációknak. Jóllehet e kérdésre a nyelvtudománytól várjuk a választ, de valójában mindezt nyelven kívüli tényezők határozzák meg elsősorban. Világos, hogy a szókészlet a nyelv legváltozékonyabb részlete. Ebből nyilván ki fognak veszni azon elemek, melyek már nem utalnak mai élő valóságra. A konkrétumok szintjén: *a csálés, hajszás* (vagyis a 'bal és jobb oldali ökör') vagy például a *föcstej* ('ellés utáni első teje a tehénnek') mint nyelvjárási szavak már csak a legidősebbek emlékezetében vannak meg, s mivel ők sem használják már jó ideje, nekik is csak akkor jut eszükbe, ha rákérdezünk. A *hájaskráfli* is csak addig marad a szókincs része, míg időről időre elkésztik, s így is nevezik ezt a lekvárral ízesített, sertésháj hozzáadásával készített süteményt. Ugyanez áll a *hángedlire~hángerdlire,* vagyis az előkére stb. Tehát a használat, a mögöttes valóság élő volta a kulcs. S miért nem érdemes e téren jóslatokba bocsátkozni? Mert feltételezéseink lehetnek arra nézve, milyen irányba változik a világ, de a részleteket a mindenkori jelen szabja meg. S bizony a nyelvben is ez fog leképeződni.[4]

A nyelvhasználat mellett az anyanyelv(járás) elsajátításáról is érdemes szólni. Méghozzá azért, mert ez a nyelvjárási jegyek (bizonyos részének) megmaradása felől biztosít minket. A nyelvjárási szabályrendszer, vagyis egyszerűen a „helyi érvényű nyelvtan" egy módosult változatban, de feltehetőleg meg fog maradni hosszabb távon is. Miért? Mert életünk korai szakaszában, mikor az anyanyelvünket egy adott családba, s tágabban: egy adott kis (falu)közösségbe beleszületve tanuljuk, a minket körülvevő világ és valóság észlelésének s megítélésének egy olyan szakaszában vagyunk, melyben még értelmezhetetlenek, nem létezők az alábbi, a felnőttek többségének mindennapjaiban sokszor előkerülő, értékítéletet hordozó mondatok. Például: *„Ez a szó/kiejtésforma csúnya.", „Ne beszélj anynyira parasztosan!"* stb. A hangok ejtési formája, karaktere hozzávetőlegesen a kisiskolás kor táján rögzül.[5] A nyelvjárások szerencséjére legyen mondva, az imént említett értékítéletek ekkor még nem léteznek a gyermekek elméjében, tehát zavartalanul sajátítják el beszédfejlődésük e szakaszában a vidéki ejtési sajátosságokat. Később persze ez alakulhat, igazodhat a referenciacsoport hatására (vagy belső késztetésre) a köznyelvi változat normájához, de az alapjegyeket teljesen levetkőzni nem lehet – s nem is kell. Talán ebben áll a táji hangszíneket magán hordozó beszédforma megmaradásának esélye.[6]

4 *Bańczerowski, Janusz:* A nyelv szerepe az emberi valóság megalkotásában. = Magyar Nyelv (továbbiakban: MNY), 2010. 2. sz. 129–145. p.; *Kiss Jenő:* A nyelvi változás elméletének néhány kérdéséhez. In: Nyelvelmélet és diakrónia. Szerk. É. Kiss Katalin, Hegedűs Attila. Piliscsaba, 2011. 11–18. p.

5 A nyelvelsajátítás fejlődéspszichológiai hátteréről lásd bővebben *József István:* Fejlődéspszichológia. Kaposvári Egyetem. 2011. http://janus.ttk.pte.hu/tamop/kaposvari_anyag/jozsef_istvan/a_kisiskolskor.html (Megtekintve: 2020. április 24.); továbbá általános pszichológiai kontextusban lásd még *Atkinson, Richard C. et al.:* Pszichológia. 3. átdolg. kiad. Bp., 2005. 347–353. p. (Osiris tankönyvek)

6 Többek között lásd *Kiss Jenő:* Nyelvjárás és köznyelv. Általános iskolások nyelvi tudatosságának vizsgálata nyelvjárási közegben. = MNY, 1996. 4. sz. 403–415. p.; *Boros Ildikó:* Mit tudnak a veszprémi nyolcadikosok a nyelvjárásokról? In: Regionalitás és nyelvjárásiasság Veszprém megyében. Szerk. Hári Gyula, H. Tóth Tibor. Veszprém, 2010. 59–63. p.; *Kovács Rácz Eleonóra:* A nyelvjárás fogalmi, valamint élőnyelvi jellegének tudatosulása az általános iskola 5. és 8. osztályában. = Hungarológiai Közlemények, 2011. 4. sz. 145–160. p.; *Uő:* Nyelvjárási attitűdök. Újvidék, 2013. 140 p.; *Ferenczi Gábor:* Nyelv(járás)i tudat és nyelv(járás)i attitűd vizsgálata felső tagozatos tanulók körében. In: A magyar nyelvjárások a XXI. században – nyelvstratégiai megközelítésben. Tanulmánykötet a Magyar Nyelvstratégiai Intézet által 2018. december 4–5-én rendezett konferencián elhangzott előadásokból. Szerk. Bódi Zoltán, Ferenczi Gábor, Pál Helén. Bp., 2019. 195–237. p. (A Magyarságkutató Intézet kiadványai; 9.)

Tényleg csak olyan elemek vannak a nyelvjárásokban, melyeknek alternatívái a köznyelvben is megvannak? Akkor mi szükségünk van rájuk?

A kérdés nem jól közelíti a valóságot. Korábban már szóltunk róla, hogy a területi alapú nyelvváltozatok, a nyelvjárások az ősi törzsi közösségek mint önálló nyelvközösségek sajátos nyelvéből alakultak ki, s e csoportok letelepedése révén váltak területileg kötött nyelvváltozatokká.[7] Tehát ezeket eredendően létező nyelvi valóságként kell felfognunk, s így is kezelendők. S minthogy ez is a vidéki kultúra, a tájankénti örökség része (persze része az egész magyar kultúrának is), gazdagabbak vagyunk általa. Olyannyira, hogy esetenként még többletet is hordoznak a köznyelvhez képest. Ezek közül most egyet emelünk ki, s járjuk körül használatát.

Vegyünk ehhez egy példamondatot: *El szoktam menni a boltba.* Ha a köznyelv felől közelítem, e mondat azt jelenti, hogy 'időről időre, sőt most is elmegyek a boltba'. Tehát a cselekvés a jelenben játszódik. A múlt idő megjelenítéséhez be kell iktatni a létigét, amely által egyesekben valamelyest kimódolttá válik közlendőnk: El *szoktam volt* menni a boltba. – Nos, a nyugat-dunántúli nyelvjárási részrendszer eszköztárának a köznyelvhez képest gazdagabb volta lehetővé teszi, hogy a fenti igeidők közti kontraszt egyszerűbben is kifejeződhessék. A múlt időre vonatkoztatva így hangzik a mondat: *El szoktam menni a boltba.* S ez a nyelvjárásban kizárólag a múltbéli cselekvés ismétlődésének kifejezésére szolgál. A jelen időben pedig: El *szokok* menni a boltba. A köznyelvben e forma nyelvhelyességi hibának számít, mivel a köznyelv nem ismeri a *szok(ik)* ige e minőségben való jelen idejű használatát. Tehát többlet is rejlik a nyelvjárásban, s szó sincs arról, hogy a nyelvjárás kifejezőképessége idejét múlt módon kullog (vagy kullogott volna valaha is) a köznyelv után.[8]

Lefejezés helyett befejezésként…

Tudatosítanunk kell magunkban, hogy a helyi nyelvváltozat, a nyelvjárás mindenképpen többlet a köznyelvi változat mellett; általa a helyi identitásunkat őrizzük – az össznemzeti mellett. A nyelv egyben életmódot és szemléletmódot is tükröz. Természetszerű, hogy a mára elsorvadt, kikopott tevékenységek megnevezésének őrzése legfeljebb muzeális jellegű lehet; azonban a még élő kultúra élő nyelvi elemeit mindenképpen kötelességünk őrizni. A heideggeri gondolat érvénye töretlen: az ember „nyelvbe foglalt létező."[9] A tájnyelvi változat sajátos színezetével mind a nyelvnek, mind használójának nyereség, sőt állítom: az egész anyanyelvi beszélőközösségnek is az, hiszen – történeti szempontból nézve – a magyarság szellemi kincsestárának meghatározó eleme valamennyi nyelvjárás. A nyugat-dunántúli is! S miként a faji sokszínűségnek az Európai Unióban értékként való felismerése központi kérdés,[10] miért ne hangsúlyozhatnánk jobban a nyelvi sokszínűséggel együtt[11] a nyelvjárási sokszínűség kérdéskörét is? A nyelvjárásokat használatuk által lehet megőrizni, ez élteti őket. Mindez közösségi ügy, jószolgálat: éljünk nyelvjárásaink használatának lehetőségével, s ne engedjük kiveszni e nyelvváltozatokat.

7 Összefoglalóan lásd erre *Benkő Loránd:* A történeti nyelvtudomány alapjai. Bp., 1988. 282 p.

8 Az aspektualitásról mint az általános mondattani jelenségek egyikéről lásd *Hegedűs Attila:* A nyelvjárási mondattani jelenségek. In: Magyar dialektológia. Szerk. Kiss Jenő. Bp., 2003. 365–374. p. (Osiris tankönyvek)

9 Idézi *Kiss Jenő:* A nyelvi változás – kutatói dilemmák. = MNY, 2008. 3. sz. 257–274. p.

10 Erre lásd többek között *Mihók Barbara et al.:* Biodiversity ont he waves of history. Conversation in a changing social and institutional environment in Hungary, a post-soviet EU member state. = Biological Conversation, 2017. Vol. 211. 67–75. p.

11 A magyar nyelv a digitális korban. Szerk. Georg Rehm, Hans Uszkoreit. H. n., é. n. IV, 73 p. (Fehér könyvek sorozat) The Hungarian Language in the Digital Age. White Parer Series. MetaNet–Springer. é. n. http://www.meta-net.eu/whitepapers/e-book/hungarian.pdf (Megtekintve: 2020. április 28.)

Dominkotivts Péter: Szombathely mezőváros gazdaság- és társadalomtörténete a 17. században. Szombathely: MNL VaML, 2019. 224 p., 2 térk. (Archivum Comitatus Castriferrei; 8.)

A Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára kiadványaként 2019-ben jelent meg Domikovits Péter hiánypótló munkája. A szerző közel 3 évtizede – 1992 óta – foglalkozik a kora újkori Szombathely történetével, jelen monográfia doktori disszertációjának kiadott változata. Dominkovits főként levéltári források alapján rekonstruálta a 17. századi Szombathely gazdasági és társadalmi helyzetét. Elsősorban Szombathely Város Levéltárának gazdag iratanyagára támaszkodott, ahol az 1600-as évektől folyamatosan megtalálhatók a városi közgyűlés jegyzőkönyvei és statútumai, továbbá szép számmal fellelhetők céhmesteri, városbírói, bormesteri, malombírói számadások, szőlőhegyi jegyzőkönyvek, végrendeleti regisztrumok, privilégium átírások. A szombathelyi levéltár anyaga mellett a szerző felhasználta a környező városok – Sopron – és mezővárosok – Győr, Magyaróvár, Kőszeg – iratait, valamint a Nádasdy és Batthyány család levéltárainak forrásait. A Győri Püspökség Levéltárában azonban csak töredékes források maradtak fenn a 17. századi Szombathelyről. A monográfia szűkebben a Bocskai-szabadságharc és a felszabadító háborúk közötti időszakot vizsgálja, de 1605-öt nem kőbe vésett kezdőpontként kezeli, ugyanis kitekint a 16. századi várostörténetre is, és számos urbáriumot és inventáriumot felhasznál ebből a századból.

A monográfia négy főfejezetre oszlik. A *Bevezetés* első alfejezetében a szerző ismerteti a 16–17. századi három részre szakadt Magyarország mezővárosi fejlődésével kapcsolatos kérdéseket és dilemmákat. Rávilágít arra, hogy a vizsgált korszakban markáns változásokon esett át városhálózatunk, a hódoltság idején ugyanis megnőtt a késő középkorban is jelentős mezővárosok fontossága. Ebben az időszakban középkori városhálózatunk jelentős veszteséget szenvedett, ezt a hiányt az oppidumok szerepének növekedése pótolta. Ekkor számos mezőváros lett ideiglenesen vagy végérvényesen városhálózatunk része. Bővült a mezővárosok funkciója, kialakultak a garnizon és erődvárosok. Differenciálódott a mezővárosok társadalma, a hódoltsági területekről beköltöző menekültek színesítették az oppidumok etnikai képét, a kereskedelmi kapcsolatok mind az osztrák, mind a török területek felé élénkültek, a végvári építkezések pedig az ipari fejlődést ösztönözték. Dominkovits felhívja a figyelmet arra, hogy a jelentős változások ellenére 16–17. századi városiasodásunk mostoha területe a történettudománynak. A várostörténeti kutatások sokkal inkább a késő középkorra és a 18. századra fókuszáltak. A témával kapcsolatos néhány fontos szakirodalmi munka rövid ismertetése után a szerző elhelyezi Szombathelyt a 17. századi városi hierarchiában. Véleménye szerint a városról készített esettanulmány sokban segítheti a kora újkori magyar városfejlődés összehasonlító elemzését.

A második alfejezet rövid kitekintést ad Szombathely kora újkori historiográfiájáról Schönvisner István munkásságától egészen napjainkig. A szerző kiemeli Horváth Tibor Antal monumentális gyűjtőmunkájának jelentőségét az 1960-as évekből. Dominkovits többek között ebben a fejezetben fogalmazza meg monográfiájának célját, hangsúlyozza, hogy nem szándékozik felülmúlni Horváth Tibor Antal munkásságát, „*hanem egy a Magyar Királyság területén fekvő, a hódoltsághoz közeli, egyházi földesúr birtokállományához tartozó, nyugat-dunántúli privilegizált mezőváros 17. századi működésének és a városi közösség gazdálkodásának és mozgásterének bemutatása”* a célja. A Bevezetés végén rövid áttekintést kapunk a felhasznált forrásokról.

A 17. századi várostörténet előzményei című fejezetben a szerző kiemeli, hogy az 1407-ben püspöki kiváltságot kapott Szombathely már a késő középkorban jelentős funkciójú mezőváros volt, de szerepe fokozottan növekedett 1526 után. A fejezet elején Dominkovits bemutatja a város sok hányattatással teli 16. századi történetét, a gyakori földesúr váltakozásokat, majd Szombathely visszakerülését a győri püspök joghatósága alá. A továbbiakban a szerző a 16. századi Vas vármegyei mezővárosok urbáriumainak alapján a város vármegyében betöltött szerepét vizsgálja. Az urbáriumok tanulsága szerint Szombathely társadalma már ekkor jelentős mértékben differenciálódott. Megnőtt a városban élő nemesek száma, a nemesi családokat egyrészt a horvát–szlavón területekről és a hódoltsági me-

gyékből menekültek tették ki, másrészt ide tartoztak a győri püspök familiárisai, uradalmi tisztviselői. Szombathely ekkor élénken vett részt a távolsági és a határmenti kereskedelemben is. Az urbáriumok családnév anyagának vizsgálata alapján Dominkovits 37–47%-ra teszi az iparűző lakosság számarányát, de felhívja a figyelmet a módszer buktatóira is.

A munka gerincét *a Gazdaság és társadalom a 17. századi Szombathelyen* című harmadik fejezet adja. Ez a monográfia leghosszabb része, amely számos alfejezetre oszlik. A fejezet elején a város kora újkori funkcióváltásáról olvashatunk. A 16. században a püspöki mezőváros egyre több központi funkciót látott el. 1578-ben a városba költözött a vasvári káptalan, ami a jogi írásbeliség központjává tette Szombathelyt a régióban. Számos vármegyei közgyűlést és törvényszéket tartottak itt. Továbbá a mezőváros lett a győri püspök tizedeinek bérlőhelye. A vármegyeközponttá váló Szombathely jelentőségét növelte Szent Márton kultuszának töretlen kontinuitása, valamint az ókori Savaria emléke. A 17. század zivataros hadi eseményei a határhoz közeli mezővárosokat fokozott terhviselésre kötelezték. Szombathely a végvári harcok hátországává vált: a hadisegély fizetése mellett nagy létszámú csapatokat kellett táboroztatnia, élelmeznie és fuvaroznia, muníciót, ipari termékeket, élelmiszert kellett szállítania a közeli végvárakba. A szerző kiemeli, hogy a város lakossága jó teherbíró és reorganizációs képességről tett tanúbizonyságot. Bethlen Gábor 1621. évi hadjárata kapcsán megjegyzi, hogy „*a város ... óriási terhet viselt, a hatalomváltás dinamikájának megfelelően mindkét fél seregét élelemmel, fuvarral és ha kellett, szállással látta el*”. Szombathely közösségének teherbíró képességének bizonyítékai a 17. század elejéről fennmaradt restanica listák.

A *Földesurak, privilégiumok, konfliktusok* című alfejezetben Dominkovits bemutatja a városlakók és a győri püspökök folyamatosan változó, érdekellentétektől sem mentes kapcsolatát. A földesúr püspökök egyrészt számos intézkedéssel támogatták Szombathelyt – a régi kiváltságokat megerősítették és bővítették, újjáépítették a város egyházait –, másrészt korlátozták a város jogait. A szerző hangsúlyotta, hogy a földesúr és a mezőváros között főként a borkimérési jog, a plébánia feletti joghatóság és a bíráskodási kiváltságok miatt robbantak ki konfliktusok. A püspökök és Szombathely kapcsolatának dinamizmusát jól érzékelteti, hogy az 1640–1650-es években a Káldy család és Draskovich György püspök közötti birtokperben a város a prelátust támogatta.

A következő alfejezetben a szerző rávilágít arra, hogy milyen bonyolult kapcsolati háló révén tudta a mezőváros érdekeit érvényesíteni a vizsgált korszakban. Szombathely nem tartozott egy városszövetséghez sem, ezért jogainak érvényre juttatásához számos „lobbizási csatornát” kellett használnia. A vármegyei nemesség és a familiárisok révén eljutottak egészen a nádorig és az országbíróig, kapcsolatban álltak a vármegyei tisztviselőkkel és összefogtak a közeli mezővárosokkal is. A városban számos közgyűlést és vármegyei törvényszéket tartottak, ilyenkor vendégül látták a tisztviselőket, a városba látogató előkelő személyeknek pedig ajándékokkal kedveskedtek.

A továbbiakban Dominkovits bemutatja Szombathely hivatali működési rendszerét. A város vezetését a bíró, a 12 fős belső tanács, a 24 fős külső tanács és néhány szakhivatalnok látta el. A magisztrátusba csak az elit tagjai kerülhettek be. Fontos szereppel bírt a városi közgyűlés, amely számos statútumot fogalmazott meg, amelyek egyrészt a gazdaság irányítását, másrészt a helyi legitimációt szolgálták. A bíráknak minden évben számadásokat kelllett készíteniük a kiadásokról és bevételekről. Ezeknek a forrásoknak a segítségével részben rekonstruálható a város gazdálkodása, de a felvázolt kép nem lehet teljes, mert a számadások nem tartalmazzák a város teljes jövedelmét. Az első bírói számadáskönyv viszonylag korai, 1621–1622-ból való, 5 évvel később már külön is feltüntették a bevételeket és a kiadásokat. A 17. században 4 deficites év volt, ilyenkor a hadi kiadások, az országnagyoknak vett ajándékok és az építkezések, renoválások terhelték meg a költségvetést. A város külön kezelt jövedelmeihez tartozott a sok vitát kiváltó kocsmáltatás és akolás, valamint a malompénz.

A város társadalmát több alfejezetben vizsgálja a szerző. Elsőként az urbáriumok, adójegyzékek, tizedjegyzékek és taxajegyzékek segítségével felvázolja a hozzávetőlegesen 1000 lakosú mezőváros társadalmi szerkezetét, városképét. Ezt követően górcső alá veszi az egyes társadalmi csoportokat. Megállapítja, hogy a 17. században a városi elitből egyre inkább kiszorultak a kézművesek a patríciusok javára és egyre több nemes került be a tanácsba. Szombathelyt nem az jellemezte, hogy egyes

családok hosszú időre kisajátították volna maguknak a bírói hivatalt, a bírák többsége csak 2–3 évig töltötte be pozícióját. A kora újkorban rohamosan nőtt a városban lakó nemesség számaránya: míg a 16. század közepén ez 20%-ot tett ki, addig 1648-ban már 28%-ot. A szerző szerint a számos nemesi származású városlakó jelenléte nem tette Szombathelyt nemesi mezővárossá, ugyanis az elitben helyet foglaló nemesek többsége a megnemesített polgárok közé tartozott. Mellettük még sok vármegyei nemes, menekült nemes, familiáris, officiális, uradalmi tiszttartó alkotta a város nemesi társadalmát. Ez a kiváltságolt csoport sokszor került konfliktusba a tanáccsal adómegtagadás, mészárszék tartás és kocsmáltatás miatt. A Szombathelyen működő adminisztratív intézmények – vasvári káptalan hiteleshelye – és bírói fórumok – magisztrátus, úriszék, a győri püspök szentszéki bírósága, a mezővárosok vegyes bírósága – fellendítették az értelmiségi piacot, vagyis jó karrier lehetőséget biztosítottak a jegyzőknek, ügyvédeknek, tanítóknak, deákoknak. A város kereskedői részt vettek a Graz–Bécs felé irányuló távolsági kereskedelemben, de eljutottak Győrbe, Nagyszombatra (ma: Trnava, Szlovákia), Galgócra (ma: Hlohovec, Szlovákia), sőt a hódoltságba is. Még a 17. század elején is jelentős a vágómarha, állatbőr, méz, viasz, sózott hal, bor kivitele. Az import nagy részét textiláru, déligyümölcs és fűszerek tették ki, amelyeket a főtér boltjaiban árusítottak. Dominkovits megállapítása szerint Kőszeg után Szombathely volt Vas vármegye ipari központja. A szerző az urbáriumokban szereplő személynevek alapján próbálta megállapítani az egyes iparágakban dolgozók számarányát, mindazonáltal felhívja a figyelmet arra, hogy a módszer nem minden esetben megbízható. 1592 és 1656 között az iparűzők és kereskedők aránya 39-ről 46%-ra emelkedett. A legtöbben a szövő, a ruházati és a fémiparban dolgoztak. A vizsgált időszakban 10 céhet alapítottak Szombathelyen, elsőként 1642-ben a gombkötőkét. Az itteni céhek hatottak a környező települések társulataira is, amelyek átvették az előbbiek artikulusait. A településen ekkor 80–90 családfő foglalkozott kézművességgel, akik 24 féle mesterséget folytattak. Számos polgárjog nélküli személy: zsellér, napszámos, céhlegény, cseléd élt a városban, de az igazán szegények száma elenyésző volt. A város etnikai képét színesítette a menekült horvátok és szlavónok beköltözése.

A város és vidék című alfejezet első része Szombathely piacközponti szerepét elemzi, míg második egysége a végrendeletek vizsgálata segítségével vázolja fel a gazdasági és társadalmi kapcsolatokat. A mezőváros már a késő középkorban jelentős piacos hely volt, évi egy országos vásárral, a 16. századra ezeknek száma ötre emelkedett. A környező uradalmak – Sárvár, Monyorókerék – számadásai jó forrásai az élénk sokadalmaknak, amelyekből kiderül, hogy főként szöveteket, vasárut, fűszereket vásároltak a szombathelyi vásárokon. A végrendeletek vizsgálata kapcsán Dominkovits Péter hangsúlyozza, hogy a hazai történetírásban még alig aknázták ki ezen forráscsoport nyújtotta lehetőségeket. A végrendeletek főként akkor alkalmasak társadalomtörténeti, demográfiai rekonstrukció felállítására, ha egyéb kontrollforrások is – vagyonjegyzékek, urbáriumok, adásvételek, anyakönyvek – rendelkezésre állnak, de önmagukban is számos következtetés levonható segítségükkel. Szombathely esetében kevés kontroll adat áll rendelkezésre, ezért a testamentumok inkább mozaikos, semmint teljes képet nyújtanak a kora újkori mezőváros életéről. A szerző által összegyűjtött 200 körüli végrendelet a város gazdasági életéről is számos információt nyújt. A testálók adósságai és kintlevőségei révén felrajzolhatók a környező és távolabbi településekkel fenntartott gazdasági kapcsolatok. Teljes családszerkezeti rekonstrukció felállítása nem lehetséges a testamentumokból, de egyes tendenciákra rávilágítanak. A végrendeletek tanúsága szerint kevés volt az özvegy, a többség kétszer házasodott, és az egy–két gyermeket nevelő család lehetett a leggyakoribb. A végrendeletekből a testálók vallásos szokásai is kirajzolódnak. A plébániatemplom mellett az 1630-as évektől a ferencesek és a domonkosok is gyakorta kerültek a kedvezményezettek körébe. A koldulórendek népszerűségét mutatja, hogy az elit többsége a ferencesekhez temetkezett. Két végrendelet vallásos kongregációkat is említ. A század második felétől egyre többen adakoznak a város szegényei számára, 1682-ben már két ispotály működött a mezővárosban.

A monográfia a *Szombathely integrálódása a térség városhálózatába* című fejezettel zárul, amelyben Dominkovits Péter összegezi munkájának eredményeit és felhívja a figyelmet a további lehetséges kutatásokra. Itt a szerző újra visszatér a bevezetőben felvetett gondolatmenethez: a török hódítás kori

mezővárosok funkcióinak bővüléséhez. Hangsúlyozza, hogy a püspöki uradalmi központként induló település fejlődésének alapjait már az 1407. évi kiváltságlevél megteremtette, de a 16–17. századi fejlődésnek köszönhetően tagolódott be a városhálózatba. Újabb kutatási terület lehet az örökösödési szokások és az anyagi kultúra részletesebb vizsgálata, valamint a kulturális és vallásos élet számos aspektusának feltérképezése. A régió településhierarchiájának részletesebb vizsgálata is várat magára, különösen Kőszeg szerepének tisztázására lenne szükség.

A közel 25 oldalas bibliográfiában a magyar szakirodalmi művek mellett számos német és angol nyelvű tanulmány is szerepel. A munkában való tájékozódást segíti a rövidítés jegyzék, valamint a személynév- és földrajzinév-mutató. Ezután német nyelvű rezümé következik. A monográfia igényes kivitelezésű, kemény borítású, a szöveges részt sok táblázat és ábra színesíti. Külön érdekesség, hogy a mellékletben megtalálható Derdák Ferenc és Kiss Gábor két térképe a 17. századi Szombathelyről, ami érthetőbbé és áttekinthetőbbé teszi a kötet tartalmát. A munka több lineáris jellegű várostörténetnél, ugyanis a települést az országos városhierarchiába ágyazva komplex nézőpontokból vizsgálja, ezen kívül külföldi párhuzamokat is megemlít. A könyv elsősorban a kora újkorral foglalkozó szakmai közönségnek szól, de mindenki érdeklődéssel forgathatja, aki érdeklődik Szombathely múltja iránt.

Urbán Máté

Vig Károly: A rovartani kutatások története Magyarországon. A kezdetektől a Magyar Entomologiai Társaság alapításáig. Szombathely: Savaria Megyei Hatókörű Városi Múzeum, MTA Vas Megyei Tudományos Testülete, 2019. 727 p.

A magyarországi rovartan történetének átfogó és szinte minden részletre kiterjedő ismertetése jelent meg a szombathelyi Savaria Múzeum gondozásában. Bátran kijelenthetjük, hogy ilyen mélységű és terjedelmű zoológiatörténeti munkát nem adtak ki eddig Magyarországon. Ha a természettudományok más ágait tekintjük, talán Simonyi Károly: *A fizika kultúrtörténete* vagy Magyary-Kossa Gyula: *Magyar orvosi emlékek. Értekezések a magyar orvostörténelem köréből* című, hasonló igényességgel, tárgyi tudással és éveken át tartó következetes adatgyűjtéssel létrehozott monografikus műveit említhetnénk. Témailag közelebb áll az előbbieknél Bognár Sándor: *A magyar növényvédelem története a legrégebbi időktől napjainkig, 1030–1980* című, a szerző saját kiadásában, 1994-ben megjelentetett 783 oldalas könyve.

Adódik a szinte megkerülhetetlen kérdés: kiknek íródott a könyv, ki a célközönség. Nos, szinte mindenkinek jó szívvel ajánlható, aki a rovarok iránt érdeklődik, vagy egyáltalán örömét leli a szép könyvekben. Míg a szerzőnek egyfelől nyilvánvaló szándéka volt a gyönyörködtetés, az általa szépnek tartott rovarok és az őket ismertető könyvek, leírások, cikkek minél teljesebb körű ismertetése, bemutatása, a másik oldalon megjelenik egy merőben új szemléletmód, amellyel a korábbi tudománytörténeti munkákban alig találkozunk. Ez az újdonság részben abban áll, hogy nem csak a korszak legjelesebb, jól ismert alakjait kell fölvonultatni, hanem szinte mindenkit, aki nyomot hagyott, akár csak egy–egy érdekesebb faj megfigyelésével, begyűjtésével, tenyésztésével.

A másik, szintén eredeti elképzelés, hogy a rovarászat ismert alakjai sokszínűbben, emberi sorsuk tükrében bontakozzanak ki könyvének lapjain, ne csak szakmai tevékenységük fő csapásirányai felől közelítve. Ennek és a mellékszálaknak a tisztázásához természetesen szükség volt az eredeti dokumentumok, iratok, levelek tanulmányozására, amelyek a Magyar Természettudományi Múzeum Tudománytörténeti Tárában megtalálhatók ugyan, de átnézésük, elolvasásuk nagyon időigényes feladat. A szerző erre is vállalkozott, így munkája a hagyományos, hol leegyszerűsítő, hol kissé megszépítő értelmezés helyett sokkal inkább a valós helyzetet tárja az olvasó elé. Részben ez avatja művét forrásértékű és hiánypótló szakkönyvvé, vagyis nem egyszerű kompilációról van szó, amelyek többnyire alig mutatnak túl a korábbi összefoglaló műveken.

A nagyalakú, 727 oldal terjedelmű könyv elméletileg az 1637 és 1910 közötti csaknem 300 évet tekinti át. Az időszak határköveit az első magyar szerző által írt rovartani munka (Horváth András: *Disputatio Physica de Insectis*), illetve a Magyar Entomologiai Társaság, a Magyar Rovartani Társaság elődjének megalapítása tűzi ki. Az időhatárokat persze nem kell túlságosan komolyan venni, hiszen a könyvben sok szó esik – ha csak rövidebb utalások szintjén is – a természettudományok korai képviselőinek nézeteiről, mint Arisztotelész és Plinius, de említhető Gozmány László, Kaszab Zoltán vagy Nagy Barnabás neve is, akik viszont 1910 után születtek. (Igaz, a közelmúlt és a jelen szakemberei elsősorban tudománytörténeti munkásságuk okán kerültek a kötetbe.)

A rovartani kutatások története Magyarországon című mű a Bevezetést és a Mutatókat leszámítva 28 fejezetre tagolódik. A többnyire kronologikus sorrendet követő fejezetek valójában önálló műveknek tekinthetők, melyek akár külön füzetekben–könyvekben is napvilágot láthattak volna. A részek önállóságát, lezártságát az összes fejezet végén található irodalomjegyzék is hangsúlyozza. Az irodalomjegyzék nemcsak az adott fejezet szereplőiről írt forrásmunkákat öleli fel a teljesség igényével, hanem rendszerint a bemutatott szakemberek irodalmi munkásságát is. A fejezetek függetlenségének előnye, hogy a kötet akár lexikonként is használható: egy–egy korszak, valamint a kapcsolódó személyek és tevékenységük megismeréséhez nem kell feltétlenül ismernünk az előzményeket.

A kiadvány Szép Magyar Könyv-díjat nyert a szakkönyvek kategóriában és megkapta a Fitz József-díjat is.

Szél Győző

ATTILA VIKTOR SOÓS: GESELLSCHAFTLICHE WIRKUNGEN DER BOMBENANGRIFFE IN SZOMBATHELY

Die Jahreswende 1944-1945 rufte radikale Veränderungen in der Geschichte der ungarischen Nation hervor. Der Prozeβ unserer Geschichte wurde zwar durch groβe, dramatische und tragische Ereignisse oft unterbrochen, liessen diese die Kontinuität des Systems – mit gröβeren oder kleineren Abweichungen – unberührt. Als Zesur galt 1945, „der groβe Riss in der ungarischen Geschichte", wie es Imre Kovács, der hervorragende Politiker-Denker formulierte.

Das Schicksal Ungarns wurde nach dem 2. Weltkrieg im Grunde genommen durch zwei Fakten beeinfluβt: die kriegerische Niederlage und die sowjetische Besatzung. In den letzten Monaten wurde unsere Heimat zu Operationsgebiet. Das Land wurde – mit Redewendung des Schriftstellers Zoltán Szabó – zu Sraβen der Heere. Mitsamt deren sämtlichen, tragischen Folgen, den lang verschwiegenen Leiden der Menschen, Verschleppen, Auβplünderung, Internierung, Deportation von Tausenden. Der Krieg lieβ ein ruiniertes Land, individuelle und kollektive Traumen hinter sich. Wie der am 4. März 1945 erfolgte Bombenangriff Szombathely berührte? Welche Wirkungen die Tragödie auf die Gesellschaft der Stadt ausübte? Wie die Menschen diese Heimsuchung in den Alltagen erlebten? Ich versuche diese in meinem Beitrag zu beantworten.

ANDRÁS NAGYLAKI: DIE ZERSTÖRUNGSMITTEL UND BEDIENUNGSMANNSCHAFT DES LUFTANGRIFFES GEGEN SZOMBATTHELY

Die vier Bombergruppen von der 15th Air Force 55th Bomb Wing der USA griffen am 4. März 1945 mit 117 Stk. schweren Fernbombern von Typ Boeing B-24J Liberator Szombathely an. Die Bomber wurden durch Flugzeugen Mustang Typ 325th Fighter Group P-51D begleitet. Die Maschine B-24 war der in gröβter Stückzahl (18 480) produzierte schwerer strategischer Bomber im 2. Weltkrieg. Bei den Deutschen galt das Fw-200 Condor als desgleichen, von dem nur 276 produziert wurden. Die amerikanischen Bomber warfen an diesem Tag 1850 Stk. Bomben von AN-M64 GP 500 Pfund DRX-Ladung auf Szombathely nieder. Die noch lebenden Veteranen dieser Einheiten kamen jedes Jahr im Herbst zusammen.

ZOLTÁN CZIRÓK: DER LUFTANGRIFF AM 4. MÄRZ 1945 AUS AMERIKANISCHEM GESICHTSPUNKT

Der 4. März 1945 galt als determierendes Datum in der Geschichte von Szombathely, da es sowohl die Geschichte der Stadt als auch das Komitat Vas einen der schwersten Angriffe erlitt, der diesmal aus der Luft kam. Der Beitrag beabsichtigt – den Bombenangriff ausführlich vorgelegt – nicht nur ein Denkmal ans Ereignis aus Perspektive von 75 Jahren zu stellen, sondern er macht zugleich einen auf die nicht auf historischen Fakten beruhenden, bis heute bestehenden Überzeugungen aufmerksam, die ermöglichen können, die Erinnerung zu beschatten.

ANDRÁS GYARMATI: RESTAURIERUNG DER BESCHÄDIGTEN KUNSTSCHÄTZE DER KATHEDRALE IN SZOMBATHELY

Wir befassen uns in unserem kurzen Beitrag mit dem skizzenhaften Überblick der Arbeiten der Oberrestauratoren nach 1990 in der Szombathelyer Kathedrale. Die Wiederherstellungen werden in drei Perioden – durch die in den 1990-er Jahren (Klára Deák), in der ersten Hälfte der 2000-er Jahren (Péter Boromisza und Attila Pintér) und 2015 (Gabriella Sári) durchgeführten Restaurierungsarbeiten vorgestellt.

GYULA BENCZIK – BALÁZS ZÁGORHIDI CZIGÁNY: NEUERE BEITRÄGE ZUR FRÜHEN GESCHICHTE DES GESCHLECHTES NÁDASD TEIL 2. DER ELENCHUS NADADIANUS UND DAS ARCHIV NÁDASDY IN TARÓDHÁZA

Der *Elenchus Nadasdianus* ist das Manuskript des bekannten Quellenforschers und Genealogen András Lechotzky (1741-1813), was in der Handschriftensammlung der Széchényi Nationalen Bibliothek aufbewahrt ist. Die aus den Auszügen der mittelalterlichen Privilegien und Akten aus dem 16-17. Jahrhundert bestehende Sammlung stammt teils aus einem bis dahin unbekannten Familienarchiv, dem Archiv der Nádasdys in Taródháza. Die mitteladelige Linie der Familie Nádasdy erwarb zu Beginn des 17. Jahrhunderts durch Eheschließung das Schloß in Taródháza und verlegte den Sitz aus Nádasd hierher. Zu Beginn des 18. Jahrhundert starb aber auch diese Familie aus. Das Vermögen fiel teils der königlichen Schatzkammer, teils den Verwandten zu, in kleinerem Teil vererbte es sich in weiblicher Linie weiter. Das Familienarchiv wurde mutmaßlich im Laufe der Erbfolgenprozesse geordnet, das Archivmaterial zerstreute sich später, seine Erinnerung wurde bloß durch das Lehotzky-Manuskript aufbewahrt.

ZOLTÁN CSISZÁR: DIE SIEDLUNGSGESCHICHTE VON PÁPOC, 13-19. JAHRHUNDERT TEIL 1.

Der zweiteilige Beitrag behandelt die Siedlungsgeschichte von Pápoc im Komitat Vas, sowie die des sich mit diesem 1926 zusammengeschlossenen Szentmiklósfa von der ersten Erwähnung bis zur Erhebung des Marktgemeindestatus Pápoc. Die sich aufs Mittelalter beziehenden Teile beruhen auf Privilegien und Urkunden aus archivalischen Quellen und Urkundensammlung. Es macht die Angaben inbezug auf die mittelalterlichen Zugehörigen (Csatabér, Ekl), sowie die Angaben inbezug auf seine Bauten bekannt und präzisiert die bisherigen diesbezüglichen Feststellungen. Die neuzeitlichen Teile wurden anhand von Steuerkonskriptionen, Urbaren, Zehentregister, kanonischen Visitationen, Landkarten, Volkszählungsdaten zusammengestellt. Der Beitrag geht auf die Reliquien der Volksarchitektur von Pápoc aus dem 19. Jahrhundert ein.

BÁLINT KÁROLYI: EIN WESTUNGARISCHER ADELIGER IM GEWIMMEL DES JAHRHUNDERTS VON MOHÁCS. RAFAEL ZICHY UND DIE FAMILIE ZICHY IN DER ERSTEN HÄLFTE DES 16. JAHRHUNDERTS

Als Folgen der verlorenen Schlacht bei Mohács erfolgten bedeutende gesellschaftlichen Veränderungen und Bewegungen in Ungarn. Die Umschichtung des Adels war angelaufen. Auch für die Familie Zichy gewährte dieser Prozeß die Chance, die sich Rafael Zichy auszunutzen bemühte. Seine Karriere beweist richtig, welche Möglichkeiten der wohlhabende Adel im Komitat besaß. Als Ergebnis seines Talentes, seiner verwandtschaftlichen Beziehungen und die gute Situationserkenntnis wurde der aus dem vor Türken flüchtenden Adel auch regional von Bedeutung, vor dessen Kindern das weitere Fortkommen auf der gesellschaftlichen Stufenleiter offen wurde.

ZSOLT BAJZIK: DIE GESCHICHTE DES SCHLOSSES IN SOROKPOLÁNY. TEIL 2.

Das mit hochadeliger Pracht eingerichtete Schloβ in Sorokpolány lebte seine Glanzzeit in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts. Es kamen königliche Hoheiten, Magnaten und Politiker aus verschiedenen Ländern Europas zu den von Pál Szapáry geordneten Jagden, luxuriösen Soireen. Das Leben des Grafen verschlang riesige Summen. Er verschleuderte in Paar Jahren sein ganzes Vermögen. István Haupt-Buchenrode, der nächste Inhaber des Besitzes modernisierte die Residenz zwischen 1927-1930 in hohem Maβe, woher er 1945 nach Westen entfloh. In dem sozialistischen Zeitalter verschlechterte sich der Zustand des Gebäudes, das als öffentliche Institution benutzt war, sein Landschaftsgarten wurde zerstört. Das in Privateigentum gekommene Schloβ wurde mit sorgfältiger Restaurierung wiederhegestellt, was die Interessenten vor einigen Jahren im Rahmen von offenen Tagen besichtigen konnten.

CSABA TÓTH: „AUS GOLD GEBAUTES HAUS“. DARSTELLUNGEN DER BILDENDEN KÜNSTLER ÜBER DIE KIRCHE IN JÁK

Die bildenden Künstler stellten ab dem 19. Jahrhundert mit Vorliebe die Gebäude, Kirchen aus älteren Zeiten dar. Auf Spur der Romantik, des Historismus, der Impressionisten war es eine häufige Erscheinung noch in dem vergangenen Jahrhundert in der Malerei, Graphik. Die Kirche in Ják ist die bedeutendste mittelalterliche Kirche im Komitat Vas. Csaba Tóth sammelte in seinem Beitrag die Werke der bildenden Künstler über die Kirche zusammen und analysierte sie zugleich. Er versetzt die Werke in dem Oeuvre der angegebenen Künstler und fügte sie ins Milieu von je eines Zeitalters ein, das noch heute wirkende kulturelle Ausstrahlung der Kirche, sowie die Bedeutung des die Wurzel von Europa gewährenden Christentums entdeckt.

GÁBOR FERENCZI: UNGARISCHE DIALEKTE TEIL 2.

Die Mitglieder der Sprachgemeinschaft, die sich in Dialektumwelt ihre Muttersprache angeeignet hatten, sind zugleich Vertreter von (mindestens) zwei Sprachvarianten und damit von zwei gesonderten Kulturen. Die wirtschaftlich-gesellschaftliche Wandlung wirkt sich natürlich auch auf den regionalen Sprachgebrauch ein. Dies führt zu der Umwertung der Rolle unserer Dialekte. Die Natur des Aneignens der Muttersprache (Dialekt) garantiert für uns das Bleiben der gewissen Zeichen in Dialekt. Im Verhältnis zu der Umgangssprache kann gegebenenfalls vorkommen, daβ die Fundgrube der Ausdrucksmittel in Dialekten reicher ist.

VIKTOR ATTILA SOÓS: SOCIAL IMPACT OF THE SZOMBATHELY BOMBINGS

The turn of the year 1944–1945 brought a radical change in the history of the Hungarian nation. Although the course of our history has often been interrupted by great, dramatic, and tragic events, these did not left their mark on the continuity of the system, even when there were major or minor detours. The caesura: 1945, “the great rupture in the Hungarian history”, as Imre Kovács, an outstanding politician and thinker of the period, put it.

Hungary's fate after World War II was fundamentally determined by two factors: the defeat suffered in the war and the Soviet occupation. In the last months of the World War, Hungary became a military operation area. The country, using the words of the writer Zoltán Szabó, became the main path of the armies, With all its tragic consequences, long-term suffering of people, abduction, plunder, internment, and deportation of hundreds of thousands. The war left a ruined country with individual and collective traumas.

How did the bombing of Szombathely on March 4, 1945 affect the city? What impact did the tragedy have on the society of the city, how did people experience this ordeal in their daily lives? In my study I am looking for the answers for these questions.

ANDRÁS NAGYLAKI: DESTRUCTION DEVICES AND OPERATOR STAFF INVOLVED IN THE AIR RAID OF SZOMBATHELY

On March 4, 1945, four groups of bombers from the U.S. 15th Air Force 55th Bomb Wing launched an attack on Szombathely with 117 Boeing B-24J long-range heavy bomber Liberators. The bombers were accompanied by the P-51D Mustangs of the 325th Fighter Group. The B-24 was the most widely used and manufactured (18,480 aircrafts) military heavy bomber in World War II. For the Germans, the Fw-200 Condor was considered a similar aircraft, of which only 276 were produced. On this day, the American bombers dropped nearly 1,850 AN-M64 GP 500-pound DRX-filled bombs on Szombathely. The still-living veterans of these units gather each fall.

ZOLTÁN CZIRÓK: THE AIR ATTACK ON MARCH 4, 1945 FROM THE AMERICAN PERSPECTIVE

March 4, 1945 was a defining date in the history of Szombathely, as on this day it suffered one of the most serious attacks in the history of the city (and the county as well), which this time it was an air raid. The study not only seeks to commemorate the event from a 75-year perspective, detailing the bombing, but also draws attention to the non-historical beliefs that still exist today that may overshadow a commemoration.

ANDRÁS GYARMATI: RESTORATION OF DAMAGED ARTISTIC VALUES OF THE SZOMBATHELY CATHEDRAL

In our study we deal with a brief overview of the painting and restoration works of the Szombathely Cathedral after 1990. The restorations are presented according to three periods: the 1990s (Klára Deák), the first half of the 2000s (Péter Boromisza and Attila Pintér), and 2015 (Gabriella Sári).

GYULA BENCZIK - CZIGÁNY BALÁZS ZÁGORHIDI: NEW DATA ON THE EARLY HISTORY OF THE NÁDASDY FAMILY PART 2, THE OF ELENCHUS NADASDIANUS AND THE NÁDASDY ARCHIVES OF TARÓDHÁZA

The *Elenchus Nadasdianus* is a manuscript by András Lechotzky (1741–1813), a well-known source researcher and genealogist. The manuscript has survived in the Manuscript Archive of the National Széchényi Library. Much of the medieval and 16th-17th-century collection of excerpts from certificates and documents comes from a previously unknown family archive, the Nádasdy Archives in Taródháza. This branch of the Nádasdy family acquired the castle of Taródháza by marriage at the beginning of the 17th century and moved its seat here from Nádasd. At the beginning of the 18th century, however, this family also became extinct, and its property was passed partly to the royal treasury, partly to relatives, and to a lesser extent to a daughter. The family archive was presumably put in order in connection with inheritance lawsuits, but the material was later scattered, and its memory got preserved in Lehotzky's manuscript only.

ZOLTÁN CSISZÁR: 13th TO 19th CENTURY HISTORY OF PÁPÓC PART 1

The two-part study discusses the history of the settlement of Pápoc in Vas County as well as Szentmiklósfa, which was merged with Pápoc in 1926, from the first mention of the settlements to the cessation of Pápoc's status as a market town. The details relating to the Middle Ages are based on archival sources. The study also describes in detail the data of Pápoc's medieval accessories (Csatabér, Ekl) and its medieval buildings, and clarifies the findings so far. The modern details were compiled on the basis of tax censuses, urbariums, tithe lists, church attendance records, maps, and census data. The study also covers the folk architecture of Pápoc in the 19th century.

BÁLINT KÁROLYI: A WESTERN HUNGARIAN LESSER NOBLEMAN IN THE WHIRLWIND OF THE CENTURY MARKED BY THE BATTLE OF MOHÁCS. RAFAEL ZICHY AND THE ZICHY FAMILY IN THE FIRST HALF OF THE 16TH CENTURY

As a result of the lost Battle of Mohács, significant social changes and movements began in Hungary. The re-stratification of the nobility began. This process provided an opportunity for the Zichy family too, an opportunity that Zichy Rafael tried to take advantage of. His career shows well what opportunities the gentry in the county had. As a result of his talent, relations, and his good recognition of situations, the nobleman who had been fleeing from the Turks, became a regionally significant person by the last third of the 16th century, opening the way for his children to further advancement in the social ranks.

ZSOLT BAJZIK: THE HISTORY OF THE CASTLE OF SOROKPOLÁNY
PART 2

The castle of Sorokpolány, decorated with aristocratic splendo, lived its heydays in the first half of the 20th century. Royal majesties, magnates and politicians from different countries of Europe came here for the hunts and luxurious evenings organized by Pál Szapáry. The count's worldly life consumed huge sums and he wasted all his wealth in a matter of a few years. Between 1927 and 1930, the next owner of the estate, István Haupt-Buchenrode, significantly modernized the residence, from which he fled to the west in 1945. During the period of socialism, the building, used as a public institution, has deteriorated, and its park was ruined. The castle, which became privately owned in 2002, has been restored with careful work, and for the past few years it can be visited on yearly open days.

CSABA TÓTH: "GOLDEN HOUSE" – THE JÁK CHURCH IN THE WORKS OF V
AS COUNTY FINE ARTISTS

From the 19th century onwards, the artists loved to depict the buildings and churches of older times. In the wake of Romanticism, Historism and Impressionists, this has been a common phenomenon in painting and graphic arts even during the last century. The most significant medieval monumental church in Vas County is the Ják church. In his study, Csaba Tóth collected and analyzed the fine art representations created by the artists of Vas County. He places the works in the oeuvre of the given artists and embeds them in the fine arts milieu of each era, revealing the cultural radiance of the still-existing church, the significance of Christianity that formed the roots of Europe and its loss of significance that can be currently experienced.

GÁBOR FERENCZI: HUNGARIAN DIALECTS PART 2 PERMANENT REALITY?

The members of the Hungarian-speaking community who have acquired their mother tongue in a dialectal environment are the guardians of (at least) two language versions, and two separate cultures at the same time. Of course, the economic and social transformation also affects the regional language usage, which leads to a reassessment of the role of our dialects. The nature of mother tongue (dialect) acquisition ensures the preservation of a certain part of dialect features. Compared to the standard language, the repertoire of dialectal expressions is sometimes richer.